

NÁHLED DO HISTORICKÉHO VÝVOJE SČÍTÁNÍ LIDU NA ÚZEMÍ NĚMECKA, RAKOUSKA A ŠVÝCARSKA^[1]

Karolina Wagnerová

Overview of the historical development of census in Germany, Austria, and Switzerland

Abstract: The purpose of this paper is to provide an overview of the evolution of the census system in Germany, Austria, and Switzerland. In Austria, the history of a nationwide census started in 1754. In the German states and Switzerland, the nationwide censuses were being carried out only during the 2nd half of the 19th century. The development of a census system in these countries was often affected by the fear of the citizens' mistrust of the census, mainly of the census data use and protection of personal data, which for example played an important role in Germany, especially in the 1980s. Up to the present, the most significant change is the fact that the countries in question have partly or entirely replaced the traditional census method with the register-based approach.

Historická demografie, 2019, 43:1: 1–20

Key words: census, Germany, Austria, Switzerland

Contact: Ing. Karolina Wagnerová, Český statistický úřad, Na Padesátém 81, 100 82 Praha 10; e-mail: karolina.wagnerova@czso.cz

Úvod

Díličí informace o počtu obyvatel určitých území lze nalézt v daleké historii, například již v době starověkých říší. Získané informace jsou však velmi kusé a nepřesné. Tehdejší poptávka po údajích o obyvatelstvu byla převážně krátkodobého charakteru s cílem zjištění velikosti bojeschopného mužstva či získání přehledu o zdrojích příjmů do státní pokladny. V období středověku je možné v Evropě hledat různé typy soupisů či rejstříků spíše v rámci menších územních celků. Šetření obyvatel většího rozsahu byla v tomto období povětšinou jednorázová, neúplná a jejich primárním cílem ještě nebylo získání přesnější představy o demografické struktuře obyvatelstva. Pro demografický výzkum byl zásadní teprve nástup celozemských soupisů obyvatel, ze kterých se postupem času vyvinula moderní sčítání lidu. Sčítání lidu dodnes představují významný zdroj dat o veškerém obyvatelstvu daného území. K realizaci sčítání lidu a k následnému

[1] Tento článek vznikl na základě autorčiny magisterské diplomové práce Karolina WAGNEROVÁ, *Historie sčítání lidu v České republice, Německu, Rakousku a ve Švýcarsku. Diplomová práce Fakulty informatiky a statistiky Vysoké školy ekonomické*, Praha 2018.

prosazení pravidelných cenzů však vedla v jednotlivých zemích různě dlouhá cesta. Ne jinak tomu bylo v Německu, Rakousku a ve Švýcarsku.

Vývoj sčítání lidu v německých zemích

Německé země byly po dlouhou dobu rozštěpené a k jejich sjednocení došlo v podstatě až Ottou von Bismarckem v roce 1871. Je proto pochopitelné, že vývoj z hlediska demografické statistiky zde probíhal pomaleji než například v sousedním rakouském soustátí. O sjednocených a ucelených sčítacích akcích v rámci německých zemí lze mluvit až v průběhu 19. století.

Již od středověku na německém území vznikaly soupisy obyvatel, ale pouze lokálně (na úrovni větších měst, později jednotlivých zemí) a nepravidelně. Mnohdy nezahrnovaly veškeré obyvatelstvo daného území a byly vytvářeny primárně za jinými účely, než je zjištění počtu a složení obyvatelstva. V období 16.–18. století lze jmenovat několik druhů soupisů, které přinášely alespoň dílčí demografické údaje tehdejšího obyvatelstva.^[2] Církevní instituce většinou představovaly centra vzdělanosti, a právě zde vznikaly první soupisy obyvatel, například lze jmenovat tzv. *seznamy duší* (označované jako status animarum, Seelenregister, Martinilisten). V nich nalezneme důležité demografické informace o narozeních, úmrtích či sňatcích registrované farnostmi katolické církve, později i protestantskými církvemi. Seznamy duší měly důležitou roli ve vývoji evidence obyvatel, protože se z nich postupem času vyvinuly ucelené registry osob zahrnující v podstatě veškeré obyvatelstvo. Sčítací akce pak po dlouhou dobu v řadě německých zemí představovaly pouze revize těchto seznamů osob. Například lze uvést seznam duší z biskupství Münster z let 1749/1750. Jedná se o první téměř úplný záznam o veškerých zdejších obyvatelích, jež se dochoval pro naprostou většinu měst a vesnic spadajících do biskupství.^[3] Lze v něm nalézt informace o věku či zaměstnání jednotlivých osob.

Kromě církevních soupisů vznikaly například tzv. *seznamy daňových poplatníků* (Steuerverzeichnisse, Klassensteuerlisten). Seznamy rozlišovaly jednotlivce a domácnosti a zahrnovaly v podstatě veškeré obyvatelstvo. Z hlediska zkoumání stavu populace je však potíží, že poplatníci nebyli jednotně registrováni k identifikovatelnému datu. Dále byly vytvářeny *soupisy obyvatel pro vojenské účely*, které sloužily k určení počtu mladých mužů pro vojenskou službu. Mnohdy však zahrnovaly veškeré obyvatelstvo. Například v Bavorsku v roce 1803 bylo nařízeno sečtení veškeré populace pravděpodobně proto, aby nebyl odhalen primární

[2] Rolf GEHRMANN, *German Census Taking Before 1871*, Rostock 2009, s. 5–7, <http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2009-023.pdf> (15. 10. 2018).

[3] Podrobnější informace o status animarum biskupství Münster z let 1749/1750 poskytuje publikace: Westfälische Gesellschaft für Genealogie und Familienforschung, *Der Status Animarum des Amtes Stromberg von 1749/50*, Bielefeld 2006.

cíl šetření a bylo tak dosaženo přesnějších výsledků. Z demografického hlediska bylo u těchto typů soupisů významné především rozdělení populace do věkových skupin. Dále lze jmenovat Sasko, kde po roce 1772 vznikaly tzv. *souписы конзументů* (Konsumentenverzeichnisse), ve kterých již byly také rozlišovány věkové kategorie.

Ještě v 18. století byl vývoj německých zemí z hlediska statistiky obyvatelstva poměrně nerovnoměrný, každá země si vytvářela vlastní soupisy v různé kvalitě, periodicitě a s odlišnou metodikou. Typicky se v případě potřeby zjištění počtu obyvatel využívalo zmíněných církevních či jiných soupisů než skutečného šetření obyvatel. Významným počinem tohoto období bylo zavedení každoročního zjišťování počtu obyvatel v Prusku v roce 1748, o které se zasloužil pruský král Fridrich II. Veliký. Počet obyvatel byl získáván na základě církevních soupisů, kde byly vedeny informace o narození, úmrtí a uzavření sňatku. Od roku 1764 byly zaznamenávány i příčiny smrti. Sestavené tabulky farnosti předávaly politickým úřadům. Cílem bylo pozorování změn v počtu obyvatel a s tím souvisejících finančních příjmů státu.^[4]

Teprve 19. století přineslo v německých zemích rozvoj demografické statistiky a statistiky obecně, což souviselo s industrializací, vyšší soudržností německých států a reorganizacemi německého území. Na počátku tohoto století začaly vznikat v jednotlivých zemích vlastní statistické instituce (například roku 1805 v Prusku, roku 1808 v Bavorsku, roku 1820 ve Württembersku) a některé německé země začaly poprvé uskutečňovat soupisy obyvatel na základě fyzického šetření obyvatel. První dochované sčítací seznamy pochází z roku 1801 z oblasti západně od Rýna.^[5] Dále Šlesvicko-Holštýnsko uskutečnilo své první všeobecné sčítání lidu pod dánskou nadvládou v roce 1803. K sečtení obyvatel tu sice již došlo v roce 1769, ale tehdy nebylo zahrnuto veškeré obyvatelstvo.^[6] Prusko začalo realizovat šetření obyvatel od roku 1816 a přistoupilo na tříletý interval, mimoto však stále využívalo informací z vedených soupisů či rejstříků. Pro většinu dalších německých zemí stále platilo, že informace o počtu obyvatel byly získávány především z církevních soupisů, seznamů daňových poplatníků nebo policejních rejstříků, do kterých byly informace zaznamenávány například na základě dotazování hlavy domácnosti na policejní stanici.

V roce 1815 vznikl Německý spolek (jehož součástí byly i některé země Rakouska) a nedlouho poté byla v roce 1818 založena tzv. *Spolková matrika* (Bundes-

[4] Ute FREVERT, *Krankheit als politisches Problem 1770–1880: Soziale Unterschichten in Preußen zwischen medizinischer Polizei und staatlicher Sozialversicherung*, Göttingen 1984, s. 25.

[5] R. GEHRMANN, *German Census Taking Before 1871*, s. 7.

[6] Podrobnosti o sčítáních v Schleswig-Holstein v tomto období popisuje ve své publikaci I. E. Momsen: Ingwer Ernst MOMSEN, *Die allgemeinen Volkszählungen in Schleswig-Holstein in dänischer Zeit (1769–1860), Geschichte ihrer Organisation und ihrer Dokumente*, Neumünster 1974.

matrikel), na jejímž základě začaly být evidovány celkové počty osob v zemích Německého spolku. Tento údaj byl rozhodující pro stanovení výše příspěvků jednotlivých zemí na obranu Německého spolku (tj. na domobranu – Landsturm). Jednotná pravidla ohledně toho, jakým způsobem mají být údaje o obyvatelstvu získávány, však nebyla dosud stanovena.^[7] V rámci Německého spolku lze přitom jmenovat dvě členské země, které v následujícím roce 1819 uskutečnily soupis obyvatel formou fyzického šetření obyvatel. Jednalo se o velkovévodství Mecklenburg-Schwerin a knížectví Lübeck. Velkovévodství Mecklenburg-Schwerin přitom mohlo využít svých každoročních církevních údajů (Martini-listen), které přinášely informace o počtu osob (s výjimkou dětí ve věku nižším než pět let). Pravděpodobným důvodem realizace sčítání v obou zemích bylo získat přesnější informace o počtu mladých mužů pro nábor do armády. Tehdy trvala šetření obyvatel měsíc a v případě Mecklenburg-Schwerin se jednalo také o poslední sčítání do roku 1867. Zajímavé je, že způsob odvozování výše odvodů na obranu Německého spolku od velikosti populace jednotlivých zemí zřejmě způsobil, že Mecklenburg se nenechal klasifikovat v rámci spolku podle aktuálních výsledků ze sčítání lidu z roku 1819, ale podle starších údajů s nižším počtem obyvatel. Záznamy z celozemských sčítání z roku 1819 v těchto dvou německých zemích jsou stále zachovány jako téměř jediné svého druhu z počátku 19. století.^[8] V případě velkovévodství Mecklenburg-Schwerin se jedná o ručně psané dotazníky a seznamy domácností podle obcí, v nichž lze nalézt podrobnější informace o hlavě domácnosti (jméno, věk, pohlaví, rodinný stav, náboženské přesvědčení, profese).^[9]

Roku 1834 vytvořily Prusko, Bavorsko, Hesse-Darmstadt, Hesse-Kassel a Württenbersko tzv. Německý celní spolek (Deutscher Zollverein). Na základě zkušeností z Pruska bylo sjednáno, že sčítání lidu budou realizována každé tři roky v měsíci prosinci. Šetření trvala několik týdnů (teprve po roce 1843 se doba zkrátila na pouhé tři dny). Předmětem sčítání byly osoby dlouhodobě pobývající v zemi a zde spotřebovávající zboží (tzv. Zollabrechnungsbevölkerung).^[10] Vojenské jednotky byly sčítány zvlášť. Kromě obyvatelstva se šetření zaměřovala také na počty budov a domácích zvířat. Výsledky sčítání lidu byly také využívány k výpočtu výše

[7] Harald MICHEL, *Volkszählungen in Deutschland. Die Erfassung des Bevölkerungsstandes von 1816 bis 1933*, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 26, 1985, č. 2, s. 82.

[8] R. GEHRMANN, *German Census Taking Before 1871*, s. 9.

[9] Rembrandt SCHOLZ – Michaela KREYENFELD, *The Register-based Census in Germany: Historical Context and Relevance for Population Research*, Comparative Population Studies 41, 2016, č. 2, s. 178.

[10] Pojem „Zollabrechnungsbevölkerung“ je blízký pojmu bydličního obyvatelstva, které bylo v německých zemích sčítáno od roku 1925, nezahrnuje však místní obyvatele dlouhodobě nepřítomné, srov. H. MICHEL, *Volkszählungen in Deutschland*, s. 83; R. GEHRMANN, *German Census Taking Before 1871*, s. 11.

příspěvků členských zemí na vojenské operace Německého celního spolku a dále na vlastní příjmy jednotlivých zemí. Například seznamy domácností sloužily ke stanovení poplatků za domácnost a daňových povinností (válečné a církevní daně, daně z majetku, obchodu, příjmu a podobně).

Od čtyřicátých let 19. století lze již sledovat první kroky k vytvoření jednotného systému německé oficiální statistiky a k systemizaci sčítacích akcí. V roce 1843 na konferenci Německého celního spolku bylo ustanoveno, že obyvatelstvo bude sčítáno na základě fyzického šetření obyvatel, tj. „dům od domu“ jednotně ve všech zemích spolku.^[11] V roce 1846 následně vzniklo Sdružení pro německou statistiku (Verein für deutsche Statistik).^[12] Od roku 1858 bylo obyvatelstvo sčítáno již k jednomu referenčnímu dni. Pravděpodobně i na základě doporučení Mezinárodního statistického kongresu v Londýně v roce 1860 se poprvé pro sčítání v roce 1864 ustanovila domácnost jako sčítací jednotka. V rámci Německého celního spolku (již rozšířeného o další německé země) bylo realizováno v roce 1867 poslední sčítání lidu, které mělo zvláštní význam, protože v tomto roce podnikly sčítání současně všechny země, jež od roku 1871 patřily k Německé říši.^[13] Vedle přítomného obyvatelstva byly zjišťovány informace i za osoby dočasně nepřítomné v době sčítání.^[14]

Přelomovým rokem nejen pro další vývoj sčítacích akcí byl nepochybně rok 1871, kdy vznikla Německá říše (Deutsches Reich). Sčítání lidu zde plynule navázala na sčítání v roce 1867 a byla realizována v letech 1871, 1875 a dále vždy v pětileté periodě. Všechny země německého císařství již měly určeny základní informace, které musí získávat při šetření obyvatelstva a následně poskytovat Říšskému statistickému úřadu (Statistisches Reichsamt). Zatímco však při sčítání v roce 1867 využily sčítacích formulářů za domácnost poprvé všechny dotčené země, při těchto sčítacích akcích bylo zemím umožněno vybrat si, zda zvolí formuláře pro domácnost nebo individuální sčítací formuláře. Již při prvním sčítání v roce 1871 byly zjišťovány jednotně následující informace: jméno, pohlaví, místo a rok narození, rodinný stav, náboženství, státní příslušnost, profese, pozice v domácnosti, bydliště osob dočasně přítomných v domácnosti a dále postavení v domácnosti u osob dočasně nepřítomných. V řadě německých zemí se však získávaly i další informace, například fyzické či duševní vady. V Prusku byla

[11] H. MICHEL, *Volkszählungen in Deutschland*, s. 79–91.

[12] R. GEHRMANN, *German Census Taking Before 1871*, s. 13.

[13] Statistisches Reichsamt, *70 Jahre Volkszählung im Deutschen Reich. Zum 70. Jahrestag der ersten reichsdeutschen Volkszählung vom 1. Dezember 1871*, *Wirtschaft und Statistik* 22, 1941, s. 140–141, https://www.destatis.de/GPStatistik/receive/DEAusgabe_00003052 (15. 10. 2018).

[14] R. SCHOLZ – M. KREYENFELD, *The Register-based Census in Germany*, s. 178. Jak však uvádí H. MICHEL, definice sčítaného obyvatelstva při sčítání v roce 1867 nebyla ve všech německých zemích zcela shodná. V některých zemích stále bylo sčítáno tzv. „Zollabrechnungsbevölkerung“.

zjišťována gramotnost osob starších deseti let.^[15] V tomto období lze také pozorovat znatelné oddělení církevní a státní moci. Demografické události (narození, úmrtí, manželství) zaznamenávaly namísto církvi státní instituce, které informace předávaly statistickým úřadům.^[16]

Řada sčítacích akcí pokračovala až do května 1910, kdy bylo provedeno poslední předválečné sčítání. Cenzus s sebou přinesl nový způsob zpracování dat, a to pomocí děrných štítků, které jako první použily země Württembersko a Sasko.^[17] V období první světové války nebyly realizovány větší sčítací akce, pouze omezená šetření většinou z vojenských důvodů nebo za účelem organizace zásobování obyvatelstva potravinami, například „válečné sčítání“ v roce 1917. Teprve rok 1925 znamenal návrat k plnohodnotnému sčítání, a to v rámci tehdejší Výmarské republiky. Významným prvkem bylo, že se začalo sčítat bydlící obyvatelstvo. Ačkoliv se očekávalo, že další sčítání bude následovat tradičně po pěti letech, v důsledku hospodářské krize se k němu přikročilo až 16. června 1933. Ještě jedna sčítací akce se stihla uskutečnit krátce před vypuknutím druhé světové války, a to 17. května 1939, tj. po „připojení“ Rakouska a v době okupace Československa. Jednalo se o „sčítání lidu, povolání a podniků“, které představovalo citlivé téma právě v souvislosti s válkou, výsledky sčítání mohly být podkladem pro sestavení seznamů pro deportace Židů. Spekulace byly vedeny během dalších období v rámci politických diskusí, především v osmdesátých letech, kdy uvedené sčítání posloužilo jako argument těm, kteří zpochybňovali ochranu dat při sčítání. Podle německých demografů M. Kreyenfelda a R. Scholze se dnes již většina historiků spíše přiklání k názoru, že cenzus ve skutečnosti nebyl tím hlavním zdrojem k identifikaci a následné deportaci Židů žijících v Německu a Rakousku, k tomu sloužily jiné podklady.^[18]

Jedním z dopadů druhé světové války bylo rozčlenění Německa do čtyř okupačních zón pod správou USA, Velké Británie, Francie a SSSR. Hned v prosinci roku 1945 bylo sečteno obyvatelstvo v sovětské okupační zóně a v lednu 1946 ve francouzské okupační zóně. Teprve v říjnu 1946 bylo realizováno sčítání lidu, domů a bytů ve všech okupačních částech Německa včetně Berlína. Po roce 1949 došlo v důsledku rozdělení Německa na západní část (tvořenou Německou spolkovou republikou, tj. Bundesrepublik Deutschland) a východní část (tvořenou Německou demokratickou republikou, tj. Deutsche Demokratische Republik) na několik desítek let k oddělenému vývoji statistiky a provádění cenů.

Německá demokratická republika (dále jen NDR) zpracovávala údaje ze sčítání lidu centrálně, tj. Centrální správou pro statistiku, později Statistickým úřadem

[15] R. GEHRMANN, *German Census Taking Before 1871*, s. 16.

[16] R. SCHOLZ – M. KREYENFELD, *The Register-based Census in Germany*, s. 178.

[17] Reinhard GÜLL, *Die Hollerithmaschinen*, Statistisches Monatsheft Baden-Württemberg 6, 2004, s. 51–54.

[18] R. SCHOLZ – M. KREYENFELD, *The Register-based Census in Germany*, s. 178–179.

NDR (Statistisches Amt der DDR). Sčítání obvykle zahrnovala také šetření domů, bytů a míst výkonu práce, výsledky ze sčítacích akcí však nebyly vždy zcela veřejné. Sčítání proběhla v letech 1950, 1964 (tehdy naposledy s dotazem na náboženské vyznání) a 1971. V polovině sedmdesátých let bylo zřízeno centrální úložiště dat obyvatel (pravděpodobně podle modelu používaného ve skandinávských zemích), tento registr zahrnoval především údaje o narození a úmrtí obyvatel a dále migrační statistiku. Dne 31. 12. 1981 pak došlo k poslednímu sčítání, které bylo provedeno tradiční metodou. Výsledky sčítací akce byly porovnány s údaji z aktualizovaného registru obyvatel a data týkající se stavu obyvatelstva se lišila pouze mírně (odhadem o cca 20 000 osob z 16,7 milionů obyvatel). Závěrem lze také zmínit zjišťování počtu obyvatel k 3. říjnu 1990, kdy se jednalo o údaje pořízené z uvedeného registru obyvatel.^[19]

Vývoj sčítání v západním Německu, tj. v Německé spolkové republice (dále jen NSR) byl poněkud bouřlivější než v NDR, zvláště v osmdesátých letech. Statistický systém byl zde organizován na decentralizované bázi, tj. na úrovni jednotlivých spolkových zemí. Podobně jako v NDR bylo přikročeno ke sčítání již v roce 1950, přičemž nově byly v rámci cenzu získány informace o počtu uprchlíků a osob vysídlených (z Polska a Československa). Dále následovala sčítání v letech 1956 (zjišťováno bydlící obyvatelstvo pouze v rámci sčítání domů a bytů), 1961 a 1970, kdy bylo naposledy využito děrných štítků a pozornost byla více soustředěna i na oblast vzdělávání. Poslední a snad nejvýraznější sčítací akce v rámci NSR s názvem „Sčítání lidu, povolání, domů, bytů a míst výkonu práce“ byla realizována až po 17 letech, 25. května 1987. Sčítání bylo původně plánováno na rok 1981 (tj. přibližně v desetileté periodě), v důsledku potíží s financováním však došlo k jeho posunutí na rok 1983, jenže ani tehdy se neuskutečnilo. Důvodem bylo rozhodnutí Spolkového ústavního soudu o pozastavení plánované sčítací akce, a to na základě předchozí žaloby na rozhodnutí o sčítání, kterou tehdy podalo 1 200 obyvatel. K realizaci sčítání proto došlo až ve zmíněném roce 1987. Mezitím se však dostalo do veřejného prostoru téma smyslu sčítání a ochrany osobních údajů. V souvislosti s tím byla vedena řada ostrých diskuzí na úrovni obcí, statistických úřadů či parlamentních výborů. Na jedné straně stála vláda se sloganem „Deset minut, které pomohou všem“, na druhé straně byli připraveni odpůrci sčítání, kteří vyzývali k bojkotu sčítání a organizovali demonstrace s hesly „Deset minut, kterých budete litovat“ či „Zneužití dat lze předejít pouze, když nebudou vůbec shromážděna“. I přes tyto podmínky byly všechny fáze sčítání dokončeny a výsledky byly dostupné podle plánu po 18 měsících.^[20] Přesnost výsledků však

[19] Tamtéž, s. 179.

[20] Statistische Ämter des Bundes und der Länder, *Zensus 2011. Geschichte*, in: *Zensus 2011. Wissen, was morgen zählt*, https://www.zensus2011.de/DE/Zensus2011/Geschichte/Geschichte_node.html (23. 10. 2018).

jistě byla negativní kampaní ovlivněna, neboť značná část formulářů byla vyplněna nesprávně nebo nebyla vyplněna vůbec.

Atmosféra kolem sčítání v roce 1987 měla zásadní vliv na další směřování sčítacích akcí. Přesto, že v roce 1990 došlo ke sjednocení Německa, sčítání lidu provedeno nebylo. V roce 1995 bylo realizováno pouze sčítání domů a bytů, a to ještě jen ve východní části Německa. Údaje o počtu obyvatel byly získávány na základě aktualizovaných odhadů založených na datech z roku 1987 pro NSR a 1981 pro NDR. Události jako narození, úmrtí či změna adresy bydliště byly registrovány a podle těchto údajů byl aktualizován počet obyvatel. Postupem času však začalo být zřejmé, že tento způsob získávání údajů o počtu obyvatel v Německu není spolehlivý. Pravdou je, že roční počty narozených a zemřelých mohly být plně podchyceny, u zahraniční migrace tomu tak však nebylo. V roce 2001 bylo v zemích EU realizováno koordinované sčítání lidu, domů a bytů, německá vláda se však odmítla na tomto sčítání podílet z důvodu nákladnosti a postoje veřejnosti ke sčítání. Německo v tu dobu hledalo jinou cestu k získání dat o obyvatelstvu. Namísto tradičního sčítání, tedy vyčerpávajícího šetření obyvatel došlo k prosazení sčítání na základě administrativních zdrojů dat podle zkušeností z Nizozemska a severských zemí. K takovému kroku bylo nutné zajistit funkční systém registrů, ze kterého lze získat cílová data v požadovaném formátu. V prosinci roku 2001 byl proto proveden test sčítání, který se týkal vybraných obecních registrů a zahrnoval i šetření vybraných adres vlastníků/správců domů. Byla tak ověřena kvalita registrů z hlediska jejich využití pro novou sčítací metodu.^[21]

K prvnímú celostátnímú sčítání lidu, domů a bytů od sjednocení Německa bylo přikročeno 9. května 2011. Sčítání znamenalo pro Spolkový statistický úřad mimořádnou výzvu, protože bylo realizováno po dlouhé době a zcela se vymykal dosavadní praxi v Německu. Sčítání bylo koncipováno na základě kombinace dvou zdrojů dat. Z větší části bylo založeno na datech z administrativních zdrojů (obecní registry obyvatel, datový zdroj Spolkové agentury práce a podobně), dále pak na datech z výběrových šetření, která se týkala přibližně třetiny obyvatelstva (především majitelů domů a bytů a vybraných domácností). Jelikož se jednalo o poměrně složitý systém získávání dat, trvalo zpracování veškerých výsledků čtyři roky. Nelze přitom nezmínit hlavní závěr tohoto sčítání, a to samotný údaj o počtu obyvatel Spolkové republiky Německo. Jak uvádí německý statistický úřad, na území Německa žilo k referenčnímu dni 80 219 695 obyvatel, tj. o zhruba půl druhého milionu méně, než tvrdil aktualizovaný odhad počtu obyvatel ze sčítání z roku 1987, resp. 1981, přitom se potvrdilo, že na uvedeném rozdílu měli

[21] Více o testu sčítání v roce 2001 a ostatních sčítacích akcích napříč historií z pohledu Berlína Kirsten TAG – Klaus VOY, *Volkszählungen in Berlin seit Bestehen des Statistischen Amtes der Stadt Berlin*, Zeitschrift für amtliche Statistik Berlin Brandenburg 1+2, 2012, s. 54, https://www.statistik-berlin-brandenburg.de/publikationen/aufsaeetze/2012/HZ_201201-03.pdf (15. 10. 2018).

největší podíl cizinci, kterých bylo na základě dat ze sčítání vykázáno o 1,1 milionu méně.^[22]

Vývoj sčítání lidu v rakouských zemích

Do poloviny 18. století přinášely informace o obyvatelstvu rakouských zemí pouze dílčí soupisy podobně jako v případech německých zemích. I zde hrály důležitou roli církevní soupisy například *seznamy duší* nebo *zpovědní seznamy* (Seelenverzeichnisse, Beichtverzeichnisse/Beichtregister, Kommunikantenverzeichnisse), dále seznamy daňových poplatníků a podobně. Významným mezníkem se stala polovina 18. století, kdy byla Marií Terezií započata éra v podstatě již pravidelných soupisů obyvatel rakouské monarchie, které se postupem času vyvinuly v moderní sčítání lidu. Lze přitom zmínit, že mnohá z nich jsou dodnes považována za nejlépe zorganizované a zpracované soupisy obyvatel své doby.

Marie Terezie během své vlády neustále čelila vnějším nepřítelům (především Prusku), tato skutečnost jistě přispěla k nutnosti vytvářet souhrnné evidence obyvatelstva. Zcela nová etapa v historii soupisů obyvatel v zemích rakouské monarchie byla zahájena vydáním císařského nařízení o konskripci z 13. října 1753.^[23] Na jeho základě se v roce 1754 uskutečnil soupis obyvatel, a to poprvé jednotně a současně na celém území. Započala tak téměř sto let trvající souvislá řada konskripcí, které se přes mnohé změny po celé toto období zabývaly obyvateli zejména jako nositeli daňové a zvláště pak vojenské povinnosti. Konskripce uskutečněná v roce 1851 tuto řadu soupisů na území Rakouska ukončila.

Uvedený soupis z roku 1754 byl nejprve svěřen duchovenstvu, které mělo přitom osoby rozlišovat na komunikanty (tj. osoby schopné zpovědi či osoby, které se vyzpovídaly), mládež způsobilou náboženské výchovy a na nedospělé děti. Dalšími nařízeními byly pověřeny organizací konskripce i vrchnostenské úřady a součástí sčítání měl být také soupis domů a hospodářská charakteristika majitele domu. V roce 1754 tak došlo k vytvoření dvou soupisů zároveň a u obou byla použita shodná rozdělení osob podle věkových kategorií, pohlaví a rodinného stavu.^[24]

[22] Statistische Ämter des Bundes und der Länder, *Zensus 2011: 80,2 Millionen Einwohner lebten am 9. Mai 2011 in Deutschland*, in: Zensus 2011. Wissen, was morgen zählt, https://www.zensus2011.de/SharedDocs/Aktuelles/Pressemitteilung_des_Statistischen_Bundesamtes.html (21. 2. 2019).

[23] Uvedený reskript se vztahoval na Čechy, Moravu, Slezsko, Štýrsko, Korutany, Kraňsko a Horní Rakousy. O několik dní později byl nařízen soupis obyvatel i v Dolních Rakousích. Podrobněji v disertační práci vídeňského historika: Anton TANTNER, *Ordnung der Häuser, Beschreibung der Seelen – Hausnummerierung und Seelenkonskription in der Habsburgermonarchie. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie aus dem Fachgebiet Geschichte, eingereicht an der Geistes- und Kulturwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien*, Wien 2004, s. 33–41.

[24] Václav SEKERA, *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918. Díl 1. 1754–1865*, Praha 1978, s. 14.

Předmětem sčítání bylo přítomné obyvatelstvo. Výsledky ze sčítání však zůstaly státním tajemstvím přes sto let. Mnozí se tehdy domnívali, že sčítání nebylo vůbec realizováno.^[25] Na základě pozdějšího porovnávání obou soupisů obyvatel je však patrné, že v případě duchovenského soupisu jsou uvedené hodnoty počtu osob všeobecně vyšší než v případě vrchnostenského. Tyto rozdíly přetrvávaly téměř po celou dobu, co byly sčítací akce organizovány zároveň vrchnostenskými orgány a duchovenstvem, tedy do roku 1769. Pravděpodobnými důvody byly kromě ještě značně nedokonalé techniky soupisů také obava z rostoucího zdanění a skutečnost, že vrchnostenské soupisy zahrnovaly pouze místní poddané, ale soupisy duchovenstva i ostatní osoby.^[26]

Reskriptem z počátku roku 1754 bylo stanoveno vytváření soupisů v tříleté periodě. Soupisy vzniklé po roce 1754 však již nedosahovaly takové úrovně jako uvedené sčítání v roce 1754. Svou roli jistě hrála tehdejší politická a hospodářská situace v zemi, technika sčítání a postoj obyvatel (již zmíněné obavy ze zdanění). Provedení dalšího soupisu obyvatel následovalo z důvodu sedmileté války až v roce 1761. Součástí byl i soupis domů, počtu rodin a počtu obcí. Od roku 1762 pak měly být prováděny soupisy každoročně, přitom byly určeny odlišné formuláře pro duchovenské a vrchnostenské sčítání.^[27]

V roce 1770 bylo nařízeno v českých, dolnorakouských a vnitřních rakouských dědičných zemích „*všeobecné popsání duší, sepsání tažného dobytka a spočtení domů*“ k provedení reorganizace vojenských obvodů.^[28] Od této chvíle až do roku 1851 byly pověřeny realizací soupisů vojenské orgány namísto církevních a vedle nich také orgány vrchnostenské. Primárním cílem se totiž stalo zjištění počtu branců (mužů k odvodu do vojenské služby). Nevýhodou soupisů tohoto období je, že přinesly výrazně méně informací o velikosti a struktuře tehdejší populace. Vojenské konskripce neregistrovaly ženskou část populace, ale pouze muže podle věku a s rozdělením do dvou kategorií „*způsobilí k předání k ručnicím*“ a „*časem nadějní*“.^[29] Vrchnostenské neboli politické soupisy sice evidovaly veškeré obyvatelstvo, ale již nebyly natolik přesné a jejich výsledky se mnohdy nedochovaly. Na

[25] O realizaci soupisu v roce 1754 nevěděli samotní statistici, například ani rakouský statistik působící také v českých zemích J. A. Riegger, srov. František DVOŘÁČEK, *Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754–1921*, Praha 1926, s. 6; Český statistický úřad, *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1865*, s. 15; Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998, s. 137.

[26] Petra BERROVÁ-BRABCOVÁ, *Z historie sčítání lidu (1754–1910)*, Demografie – revue pro výzkum populačního vývoje 48, 2006, s. 274–277.

[27] Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965, s. 290.

[28] Český statistický úřad, *Z historie soupisů obyvatel a sčítání lidu*, in: Sčítání lidu, domů a bytů – Pramenné dílo – 2011, https://www.czso.cz/csu/czso/24000-13-n_2013-01 (15. 10. 2018).

[29] Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*, Praha 1986, s. 66–67.

druhé straně bylo postupně dosaženo lepší identifikace osob i domů. Právě v souvislosti se sčítáním bylo nařízeno očíslování domů, zakázáno měnit si příjmení a začala platit dědičnost příjmení.^[30] Obyvatelstvo bylo rozlišováno na domácí (v místě narozené či později přistěhované a usedlé) a cizí (dočasně přítomné). Je zajímavé, že již v této době byly určeny konkrétní sankce za úmyslné vyhnutí se sčítání, například práce na pevnostních stavbách až po dobu dvou let nebo konfiskace majetku, pokud ho sčítaná osoba při sčítání zatajila (například ukryla dobytek).^[31]

Nový konskripční patent vydaný v roce 1777 podpořil zpřesnění provádění soupisů a zůstal významným podkladem pro následující soupisy až do roku 1851.^[32] Od roku 1780 byly vojenské soupisy přizpůsobeny těm politickým, začaly také evidovat ženy, ale informace o nich nebyly po určitou dobu natolik podrobné jako u mužů. Dále začaly být zahrnovány děti od jednoho roku věku, od roku 1805 od narození. Konskripce byly realizovány do roku 1828 každoročně, později pak jednou za tři roky. Předmětem sčítání bylo v této době tzv. domácí obyvatelstvo (osoby příslušné do dané obce), které se dále rozlišovalo na přítomné a nepřítomné. Zjišťovány byly i údaje o cizincích. Důležitou skutečností je, že v tomto období jednotlivé konskripce obvykle nepředstavovaly opakovaná šetření obyvatel, ale pouze revize údajů zaznamenaných v populačních knihách. Populační knihy, kde mělo být obyvatelstvo registrováno podle domů a rodin, byly vedeny pro každé místo (panství, obec) vojenskými orgány a vedle toho politickými orgány. Údaje o obyvatelstvu se však navzájem neshodovaly. Postupem času proto začaly být nesrovnalosti mezi oběma soupisy opravovány, došlo k celkovému sjednocení vojenských a politických soupisů a od roku 1807 byly již získávány jednotné výsledky.^[33]

Podobně jako v německých zemích nebo ve švýcarských kantonech také pro rakouské soustátí představovala druhá polovina 19. století další posun ve vývoji metodiky sčítání. Lze konstatovat, že sčítací akce z roku 1857 je chápána jako určitý přechod mezi soupisy obyvatelstva a moderními sčítáními lidu. Prvně bylo sčítáno veškeré obyvatelstvo k jednomu okamžiku, tj. k 31. říjnu 1857. Sčítání bylo nařízeno pro všechny země rakouského soustátí na rozdíl od řady předchozích předpisů. Organizaci sčítání měly na starosti již pouze politické orgány (obce, okresy). Stále bylo sčítáno domácí obyvatelstvo, přestože ve světě začínalo

[30] Podrobné informace o procesu číslování domů v habsburské monarchii v souvislosti se soupisy obyvatel přináší A. TANTNER, *Ordnung der Häuser, Beschreibung der Seelen*.

[31] P. BERROVÁ-BRABCOVÁ, *Z historie sčítání lidu*, s. 275.

[32] Konskripční patent z roku 1777 platil pro Čechy, Moravu, Slezsko, Halič, Horní a Dolní Rakousy. V Uhrách, Sedmíhradsku a Tyrolech byla provedena konskripce v letech 1785–1787, srov. L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 296.

[33] L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 296–297; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 139.

být v této době upřednostňováno přítomné obyvatelstvo, což lze vysledovat i ve formulacích mezinárodních doporučení. Data byla tříděna podle náboženství, povolání (klasifikace povolání byla značně rozšířena), věku, rodinného stavu a podle pobytu (přítomní / nepřítomní v době sčítání).

Z hlediska rakouské statistiky tohoto období je nepochybně významná publikace s názvem *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie*, která byla vydávána v letech 1828–1865. Jednalo se o údaje z výsledků soupisů obyvatel a dalších zdrojů. Je možné zde nalézt kromě celkových počtů obyvatel například informace o počtu narozených a zemřelých podle věku a příčiny úmrtí, počty sňatků, počet osob ve městech s více než 2 000 obyvateli, v některých letech navíc třídění podle náboženství.^[34]

Sedesátá léta 19. století představovala pro rakouské soustátí politický neklid, který vyvrcholil formou rakousko-uherského vyrovnání v roce 1867. Došlo k rozdělení na dvě správní části, tj. Předlitavsko (rakouská část) a Zalitavsko (uherská část). V každé části byla sčítání lidu organizována zvlášť, ale uskutečňována ve shodné roky. Zaměříme se na sčítání v Předlitavsku. Za první moderní sčítání je považováno sčítání lidu v roce 1869, které bylo upraveno samostatným zákonem a mělo zachycovat stav k 31. prosinci 1869. Zákon přitom umožnil, že sčítání bylo realizováno až počátkem roku 1870 se zpětným převodem k 31. 12. 1869 a dále stanovil způsob sčítání a stálou periodicitu sčítání v desetiletých obdobích, a to vždy k 31. prosinci roku končícího nulou (rozhodným okamžikem byla půlnoc z 31. prosince na 1. ledna). Uvedená periodicitu byla skutečně dodržena po zbytek trvání rakouského soustátí. Následná sčítání se uskutečnila v letech 1880, 1890, 1900 a 1910. Tato řada pravidelných sčítacích akcí umožnila následné porovnávání základních demografických charakteristik v podstatě od sčítání v roce 1869 až po současnost. Zákonem bylo dále stanoveno vymezení sčítaného obyvatelstva a většina základních sledovaných znaků. Předmětem sčítání v roce 1869 bylo již přítomné obyvatelstvo (vedle toho se však stále zjišťovalo obyvatelstvo domácí, tj. podle domovské příslušnosti v dané obci, včetně dočasně či trvale nepřítomných). Sčítání spadalo do kompetence ministerstva vnitra, přičemž realizaci šetření obstarávaly obecní úřady, popřípadě okresní hejtmanství. Sčítací jednotkou se stala domácnost. Sčítací lístky (Anzeigezettel) byly vyplňovány majitelem domu nebo sčítacími komisaři na základě ústního sdělení sčítaných osob. I zde byly stanoveny sankce za neposkytnutí informací či poskytnutí nepravdivých údajů, konkrétně pokuta ve výši 1–20 zlatých, popřípadě vězení (až čtyři dny).^[35] Pokrokem v tomto sčítání bylo podrobnější třídění dat podle věku i podle řady dalších znaků, značné rozšíření klasifikace povolání a zaznamenávání vad jako hluchota či slepota.

[34] Z. PAVLÍK a kol., *Základy demografie*, s. 54–77; L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 300–304.

[35] P. BERROVÁ-BRABCOVÁ, *Z historie sčítání lidu*, s. 276.

Následující sčítání v Předlitavsku se zásadním způsobem neodlišovala. Podstatou stále zůstalo přítomné obyvatelstvo, na jehož základě se prováděla většina třídění dat. Metodické rozdíly vznikaly především z důvodu postupného rozšiřování obsahu sčítání a zpřesňování dat. Sčítání začala přinášet řadu důležitých informací o struktuře obyvatelstva a jejich změnách a při jejich hlubším zkoumání lze jistě souhlasit s tím, že ve své době to byla snad nejlépe zorganizovaná sčítání. Jak již bylo řečeno výše, sčítací akce byly uskutečňovány i v Zalitavsku. Provedení a výsledky sčítání však nebyly zcela srovnatelné. Pro příklad lze uvést, že v každé části rakouského soustátí byl zjišťován jazyk podle jiných definic, v Předlitavsku to byla obcovací řeč (*Umgangssprache*) zatímco v Zalitavsku mateřský jazyk (*Muttersprache, anyanelv*).^[36] Vraťme se však k Předlitavsku, zde byla v roce 1880 otázka na obcovací řeč (tj. hovorový jazyk, jazyk používaný při běžné komunikaci) zahrnuta poprvé. Nepřímo se tak zjišťovalo národnostní složení obyvatel a následně byly určovány národnostní oblasti a jednacích řeči. Tento znak pro zjišťování národnosti zůstal součástí dotazování v rámci sčítání až do posledního sčítání lidu v Rakousku-Uhersku v roce 1910. Při sčítání v roce 1880 byli do přítomného obyvatelstva zahrnuti také příslušníci armády, předtím se totiž sčítalo pouze civilní obyvatelstvo. Došlo také k rozšíření klasifikace náboženství a počtu zaznamenávaných duševních vad. Novým prvkem bylo zjišťování negramotnosti, tedy zda sčítaná osoba umí číst a psát, a také otázka na vedlejší povolání.^[37]

Od roku 1890 bylo již požadováno uvádět přesné datum narození. Sčítání v roce 1890 má však ještě jeden významný primát, a to v oblasti zpracování dat. Dosud byla data zpracovávána pouze manuálně, teprve při tomto sčítání bylo poprvé využito pro zpracování části výsledků tzv. děrnoštítkových strojů americké značky Hollerith. Rakousko-Uhersko bylo tak první evropskou zemí, která k tomuto způsobu zpracování dat přistoupila. Použití děrných štítků významně urychlilo zpracování výsledků sčítání a přineslo možnost třídění dat do rozsáhlejších klasifikací, což bylo možné pozorovat i při posledních dvou sčítacích akcích v Rakousku-Uhersku v letech 1900 a 1910.

Po rozpadu Rakouska-Uherska v roce 1918 sice samostatné Rakousko navázalo na předchozí sčítání (podobně jako řada dalších nástupnických států), nikoliv však v takovém rozsahu. V období mezi válkami došlo k několika omezeným sčítacím akcím jako například v lednu 1920. Tehdy byly výsledky považovány za výrazně podhodnocené, částečně i z důvodů, že nebyli sečtení váleční zajatci, kteří se ještě nevrátili domů, nebo děti, které byly dány k uzdravení do zahraničí.^[38] Následná

[36] Catherine HOREL, *Multikulturní města habsburské říše v letech 1880–1914*, *Studia historica Brunensia* 58, 2011, s. 28.

[37] Z. PAVLÍK a kol., *Základy demografie*, s. 71.

[38] Bundesanstalt Statistik Österreich, *Standard-Dokumentation Metainformationen zur Volkszählung 2001*, Wien 2005, s. 4, http://www.statistik.at/web_de/dokumentationen/menschen_und_gesellschaft/Bevoelkerung/index.html (23. 2. 2019).

sčítací akce v roce 1923 byla v důsledku nedostatku finančních prostředků značně limitovaná a přinesla pouze několik základních statistických údajů. Poslední sčítání před druhou světovou válkou bylo realizováno v roce 1934. Po připojení Rakouska k nacistickému Německu v roce 1938 přestal být rakouský statistický úřad nezávislou institucí. Jeho představitelé, včetně těch, co měli na starosti sčítání lidu v roce 1934, byli přinejmenším „pouze“ propuštěni a nahrazeni.^[39] Sčítání se poté konalo k 17. květnu 1939 a výsledky společně s německými údaji ze „*sčítání lidu, povolání a podniků*“ ze 17. května 1939 byly prezentovány v rámci publikace „*Statistik des Deutschen Reichs*“.

Po skončení války se situace zklidnila a země se opět navrátila k desetileté periodě sčítání, první z nich bylo uskutečněno roku 1951. Cenzy stále více nabývaly na rozsahu a významu v řadě oblastí lidského života. Výsledky cenzů již standardně přinášely informace o počtu a struktuře obyvatel z demografického i ekonomického hlediska, dále o domácnostech a rodinách a měly vliv například na rozdělení obyvatelstva do volebních obvodů nebo na finanční vyrovnání s jednotlivými spolkovými zeměmi a obcemi. Od roku 1951 navíc sčítací akce pravidelně zahrnují sčítání domů a bytů a od roku 1981 pak sčítání míst výkonu práce. V této době bylo již sčítáno bydlící obyvatelstvo (osoby s hlavním bydlištěm v Rakousku) a charakter sčítacích akcí byl postupně uzpůsobován mezinárodním doporučením. Co se týká zpracování dat ze sčítání, do dění samozřejmě značně zasáhl technologický rozvoj. Děrné štítky byly při sčítání v roce 1971 nahrazeny elektronickým zpracováním dat (optické čtení dokumentů).

Nelze pominout sčítání lidu v roce 2001, uskutečněné k 15. květnu, které zakončilo v Rakousku jednu dlouhou a významnou etapu sčítání, a to sčítání tradiční metodou. Jednalo se o poslední plošné šetření obyvatel a mimo jiné přineslo řadu inovativních metod a technik, například skenování dotazníků, rozpoznávací software či automatické kódování textu. Dokonce bylo využito internetové aplikace na podporu organizace sčítání na úrovni jednotlivých obcí, které měly na starosti vlastní realizaci šetření. V tu chvíli bylo již rozhodnuto, že následující sčítací akce budou založeny na údajích z administrativních zdrojů dat a k 31. říjnu 2006 bylo provedeno zkušební sčítání lidu, které mělo za cíl prověřit, zda připravovaný systém bude fungovat. Sčítání lidu v roce 2011 bylo tak prvním rakouským sčítáním založeným čistě na datech z registrů.^[40]

[39] Gudrun EXNER, *Die Volkszählung von 1939 in Deutschland und Österreich – ein Beitrag zum Holocaust?*, Austrian Journal of Statistics 31, 2002, s. 252–256.

[40] Katrin KRONBICHLER, *Von der traditionellen Volkszählung zur Registerzählung*, GW-Unterricht 123, 2011, s. 64–75.

Vývoj sčítání lidu ve Švýcarsku

Švýcarsko je konfederativní zemí tvořenou kantony, které hrály významnou roli zvláště v první fázi vývoje evidence obyvatelstva, kdy první sčítací akce byly prováděny zvláště v rámci jednotlivých kantonů. Ještě v 18. století Švýcarsko zdaleka nedosahovalo takové úrovně z hlediska statistiky obyvatel jako například rakouské země. Vznikaly různé lokální soupisy obyvatel v rámci jednotlivých kantonů (církevní soupisy, seznamy daňových poplatníků, seznamy branců, rodinné seznamy a podobně), ale jejich cíle, metodiky i načasování se obvykle lišily. Relativně modernějších postupů bylo využíváno pouze v několika málo kantonech, které do jisté míry využívaly zkušeností z Pruska. Jednalo se především o velká města jako Basilej, Bern, Curych, Ženeva a podobně. Pro příklad lze uvést sčítání v kantonu Bern v roce 1764 nebo sčítání v kantonu Curych v letech 1756, 1762, 1769, 1780 a 1790.

Snad jedinou výraznější statistickou událostí napříč kantony v 18. století bylo sčítání lidu v roce 1798. Jednalo se o soupis obyvatel všech kantonů sjednocených v rámci Helvetské republiky (1798–1803).^[41] Hlavním cílem byly administrativní účely, tedy vymezení obcí, určení místních názvů, určení počtu obyvatel obcí, distriktů a kantonů. Uvažovalo se totiž nad možnou územní reorganizací nově vzniklého státu. Šetření obyvatel trvalo týdny, v řadě kantonů i mnoho měsíců. V některých místech však bylo namísto šetření využito církevních údajů a jiných soupisů. Oproti předchozím kantonálním soupisům obyvatel se vláda rozhodla zveřejnit výsledky. Od konce Helvetské republiky vývoj sčítacích akcí stagnoval v podstatě až do poloviny 19. století, zjišťování počtu obyvatel většinou probíhalo v rámci jednotlivých kantonů. Lze však zmínit soupis obyvatel v roce 1837, který byl organizován v řadě kantonů s cílem aktualizovat podklady pro organizaci a financování vojska. Pověření úředníci měli na starosti zapisování všech osob jednotlivých obcí do sčítacích formulářů v prvních dvou měsících roku 1837. Sčítání se však neúčastnily všechny kantony jednotně.^[42]

Počátky jednotných a pravidelných sčítacích akcí v rámci celého území Švýcarské konfederace jsou silně spjaty se jménem Stefano Franscini (*1796, †1857). Jednalo se o historika, politika a mimo jiné i učitele z Tessinu, který prosadil a zorganizoval první federální sčítání lidu v roce 1850 a také přispěl k založení Spolkového statistického úřadu (vznikl v roce 1860). Z toho důvodu je označován

[41] Podrobnější informace o charakteru sčítání v roce 1798 v rámci Helvetské republiky poskytuje příspěvek švýcarského historika M. Mattmüllera; Markus MATTMÜLLER, *Der politische Kontext der Helvetischen Volkszählung von 1798*, in: *Die Bevölkerung der Schweiz um 1800*, Bern 1988.

[42] Thomas BUSSET, *Eidgenössische Volkszählung 1990. Zur Geschichte der eidgenössischen Volkszählung*, Bern 1993, s. 29–35.

za otce švýcarské statistiky.^[43] V březnu zmíněného roku 1850 se jednalo o fyzické šetření osob pomocí písemných sčítacích formulářů, které trvalo pouze šest dní. Tato skutečnost znamenala značný pokrok. Tradiční forma sčítání se přitom ve Švýcarsku udržela až do konce 20. století. Navíc kromě informací o osobách a domácnostech byly zjišťovány také údaje o domech a bytech. Na druhé straně nedostatek finančních prostředků ovlivnil přesnost a úplnost výsledků a zpracování dat směrem k souhrnným údajům.

Jako počátek moderních sčítání je však někdy označováno teprve sčítání v roce 1860. Zákonem z 3. února 1860 byla oficiálně určena desetiletá perioda mezi sčítáními. Dále se stanovilo, že šetření budou realizována vždy na počátku prosince (například sčítání k 10. 12. 1860). To vše korespondovalo s doporučeními mezinárodních statistických kongresů. Následující sčítací akce skutečně probíhaly vždy po deseti letech, uvést lze pouze dvě výjimky. Prvním vybočením byl rok 1888, kdy se uskutečnilo sčítání, jehož výsledky sloužily k revizi volebních okrsků v národních volbách na podzim 1890 a dále pro potřeby zákonodárství o úrazovém pojištění. Druhou odchylkou se stalo sčítání v roce 1941, které bylo posunuto v souvislosti s generální mobilizací v květnu 1940. Tehdy panovaly obavy obyvatel v souvislosti s vojenskou a politickou situací, problémem bylo už samotné získání 20 000 sčítacích komisařů. Jak bylo již naznačeno, k založení Spolkového statistického úřadu (dnes nazýván Spolkový úřad pro statistiku) došlo v roce 1860. Úřad spadl pod ministerstvo vnitra (EDI), s výjimkou let 1914–1930, kdy byl podřízen ministerstvu pro finance a cla.

Při sčítání v roce 1888 byly dosud používané dotazníky pro domácnost nahrazeny tzv. sčítacími kartami, které byly spojovány do sešitu, od roku 1900 pak pouze zakládány do obálky pro domácnost (Haushaltumschlag). Zajímavostí je, že před zavedením těchto individuálních sčítacích karet existovaly pochyby o dostatečné informovanosti obyvatelstva, z toho důvodu bylo ve školách zavedeno zvláštní vyučování o sčítání lidu. Cílem bylo, aby žáci mohli „přednostovi domácnosti“ poradit s vyplňováním informací. Až po druhé světové válce začala v informovanosti obyvatel hrát roli média (noviny, rádio a později televize) podobně jako v dalších zemích.

Vývoj sčítacích akcí spočíval i v hledání optimálního obsahu sčítání podobně jako v Německu či Rakousku. Jednotlivé otázky při sčítání byly v průběhu času střídavě zařazovány, vyřazovány nebo modifikovány. Pro představu místo narození bylo zařazeno do otázek při sčítáních v letech 1860 a 1880, ale v roce 1870 a 1888 nikoliv. Zajímavé je také spojení sčítání lidu se sčítáním domů a bytů. V roce 1920 totiž bylo sčítání domů a bytů zavedeno v obcích nad 5 000 obyvatel a v sousedních obcích u velkých měst, v letech 1930 a 1941 bylo pouze fakultativní a v roce 1950 platila opět stejná pravidla jako v roce 1920. Od roku 1970 je sčítání domů

[43] Bundesamt für Statistik, *Stefano Francini, Wegbereiter der Statistik in der Schweiz*, in: Statistisches Jahrbuch der Schweiz 1996, Zürich 1995, s. 6–14.

a bytů v celém Švýcarsku povinné. Dále lze zmínit, že na počátku 20. století se začaly zjišťovat informace týkající se nezaměstnanosti a při sčítání v roce 1941 byl poprvé u vdaných žen zjišťován počet živě narozených dětí.^[44]

Po celou dobu konání sčítacích akcí na území Švýcarska panovala určitá nedůvěra, někdy až odpor obyvatel k provádění cenzů. Jednalo se o strach podávat své osobní údaje a dále hrála roli otázka využití získaných informací (například nařízení vyšších daní či lepší dosažitelnost pro nábor do vojenské služby). Problémem byla pravděpodobně i obava, že k informacím se nejprve dostávají místní úředníci. Zatímco však obyvatelstvo zastávalo názor, že statistici o něm chtějí vědět příliš mnoho informací, statistici si naopak stěžovali na jejich nedostatek. Taková situace měla značný dopad na přístup k povinnosti účastnit se sčítacích akcí. Povinnost podat sčítacímu komisaři potřebné informace byla formulována například v prováděcím nařízení pro sčítání v roce 1888. V roce 1910 pak byla obecním úřadům uložena povinnost, aby poskytly sčítacímu komisaři veškerou podporu. Sčítací komisaři například měli obecním úřadům hlásit osoby, které se ustavičně odmítaly účastnit sčítání, v reakci na to měl následně obecní úřad určit zákonné sankce.

K výslovnému stanovení povinnosti poskytnout při sčítání informace se přistoupilo až v rámci nařízení v roce 1920: „*Každý přednosta domácnosti je povinen sčítací karty za svou domácnost buď sám vyplnit nebo ústně poskytnout informace sčítacímu komisaři (Zählbeamte) a za správnost údajů o své rodině odpovídat.*“ Ani tehdy však nebyly konkrétně formulovány zvláštní sankce při porušení této povinnosti, což pravděpodobně souviselo s pochybnostmi, zda by přinucení obyvatel k součinnosti při sčítání neznamenal ve výsledku, že budou informace podávat nepravdivě. Prakticky ani v dalších desetiletích nebyly sankce uplatňovány, naopak se často polemizovalo nad tím, zda není příliš zasahováno do soukromí občanů. Teprve v roce 1950 bylo stanoveno: „*Kdo bude jednat proti nařízením spolkové rady či statistického úřadu, bude potrestán pokutou do 500 franků.*“ Podobně tomu bylo i u dalších sčítání. Podíváme-li se na věc z opačné strany, postupem času začala být zásadní také ochrana osobních údajů. V nařízení ke sčítání se objevila v roce 1920: „*Získané údaje nesmí být použity k žádnému jinému účelu než pro sestavení statistiky.*“ V roce 1941 pak byla přímo stanovena povinnost mlčenlivosti: „*Každá osoba a úřad provádějící a zpracovávající údaje ze sčítání jsou povinny k přísné mlčenlivosti. V žádném případě se výsledky sčítání nesmí použít pro daňové účely.*“^[45]

Ve 20. století se měnily způsoby zpracování výsledků sčítání. V roce 1920 bylo upuštěno od ručního zpracování, data byla zpracovávána mechanicky.

[44] Při sčítání v roce 1941 byly u vdaných žen zjišťovány také další otázky týkající se manželství a dětí, například rok uzavření sňatku, rok narození dosud žijících i zemřelých dětí ze současného manželství a podobně, srov. T. BUSSET, *Zur Geschichte der eidgenössischen Volkszählung*, s. 35–78.

[45] T. BUSSET, *Zur Geschichte der eidgenössischen Volkszählung*, s. 80–99; zpracování tématu v češtině K. WAGNEROVÁ, *Historie sčítání*, s. 83.

V následném období však sčítací akce byly ovlivněny nedostatkem finančních prostředků. Teprve v šedesátých letech lze pozorovat další rozvoj především z hlediska technologie zpracování dat. Na řadu přišlo elektronické zpracování, přičemž v roce 1970 se poprvé využilo tzv. optického čtení dokumentů.

Na rozdíl od Německa či Rakouska bylo po celou dobu sčítacích akcí primárně sledováno bydlící obyvatelstvo.^[46] Měnila se pouze definice bydliště. Nejprve se jednalo o tzv. *hospodářské bydliště* v obci, tj. místo v obci, ve které se osoba zdržuje největší část týdne, jejíž infrastrukturu využívá a z níž odjíždí za denní prací či do školy. Později bylo prosazeno tzv. *občanskoprávní bydliště* obyvatel, tedy místo, kde se osoba zdržuje s úmyslem trvalého pobytu, kam si nechává posílat poštu a kde je policejně hlášena, v obci, kde má domovský list.^[47]

Po realizaci sčítání v roce 1990 začal převažovat názor, že následující cenzy by měly být založeny na populačních registrech tak, jako tomu bylo v případech severských zemí. Tehdy ale ještě neexistovalo dostatečné technologické zázemí. Nejprve musela být překonána různorodost švýcarských registrů, které spravovaly jednotlivé komuny (obce) a vytvořena jednotná infrastruktura mezi informačními technologiemi jednotlivých komun. Cestu k tomuto cíli představovalo poslední tradiční sčítání v roce 2000. Sčítací akce byla v řadě ohledů inovativní. Především bylo umožněno občanům sčítání nejen na základě tištěných sčítacích formulářů, ale také přes internet.^[48] Švýcarsko se stalo první evropskou zemí a třetí zemí ve světě po USA a Singapuru, která využila „internetového“ sčítání, tzv. e-cenzu. Většina domácností měla na výběr, jak se chtějí nechat sečíst, pokud však zvolily vyplnění elektronických sčítacích formulářů, museli tak učinit všichni členové domácnosti. Ve výsledku možnosti sečtení přes internet využilo 4,2 % obyvatel. Při tomto sčítání se vyplňovaly tři dotazníky – za osobu, domácnost a dům, přičemž základní osobní údaje již byly částečně předvyplněny na základě dat z komunálních registrů. Po následujícím desetiletí příprav se v roce 2010 uskutečnilo sčítání lidu, které bylo přelomové. Nejednalo se již o tradiční způsob sčítání, ale kombinované šetření založené jednak na datech z příslušných registrů (z komunálních a kantonálních registrů obyvatelstva, spolkových registrů osob, spolkového registru domů a bytů), jednak na datech z výběrových šetřeních

[46] Při některých sčítáních byla získávána data pouze za bydlící obyvatelstvo, u jiných také za přítomné obyvatelstvo. Upřednostňován byl koncept bydlícího obyvatelstva. Více T. BUSSET, *Zur Geschichte der eidgenössischen Volkszählung*, s. 63.

[47] Koncept hospodářského bydliště vytrval do sčítání lidu v roce 2000; více Bundesamt für Statistik, *Wohnfläche pro Bewohner – Der Systemwechsel von 2000 auf 2012*, Neuchâtel 2014.

[48] Marco BUSCHER – Werner HAUG, *E-census. The Swiss Census 2000 on the Internet*, příspěvek prezentovaný na workshopu INSEE/EUROSTAT Workshop „Censuses beyond 2001“, Paris 20.–21. 11. 2000, <http://www.demography-lab.prd.uth.gr/european-census/Files/Switzerland/others/internet2.pdf> (30. 10. 2018); zpracování tématu v češtině Jaroslav KRAUS, *V roce 2000 se Švýcaři sčítali také prostřednictvím internetu (e-census)*, Demografie – revue pro výzkum populačního vývoje 43, 2001, s. 235–237.

obyvatel. Od této doby dochází ke sčítacím akcím (pokud se tak stále ještě mohou nazývat vzhledem k jejich charakteru) pod vedením Spolkového úřadu pro statistiku každý rok k 31. prosinci.^[49]

Závěr

Německo, Rakousko i Švýcarsko jsou evropské německy mluvící země, které si jsou z geografického, ekonomického i společenského hlediska poměrně blízké. Je proto zajímavé sledovat, jak se v jejich případech vyvíjel a někdy vzájemně lišil vývoj evidence obyvatelstva. U všech zmíněných zemí se informace o jejich obyvatelstvu nejprve získávaly z různých typů soupisů, které byly vytvářeny většinou za účelem výběru daní nebo náboru do vojenské služby. Vzhledem k tehdejšímu postavení církevních orgánů byly významným pramenem právě církevní soupisy, často označované jako *status animarum*, *Seelenregister*, *Martinilisten*. Především v řadě německých zemí se postupem času církevní evidence rozvinuly v ucelené registry v podstatě veškerého obyvatelstva a po dlouhou dobu zůstaly jako zdroj informací o obyvatelstvu dostačující. Teprve v průběhu 19. století, v období sjednocování německých zemí, začala růst poptávka po přesnějších a podrobnějších údajích a postupně se prosazovat skutečná sčítání lidu, tedy fyzická šetření veškerého obyvatelstva. Tento proces byl ale postupný a v jednotlivých německých zemích odlišný. Průlomovým se stalo sčítání z roku 1867 a dále první sčítání v rámci Německé říše v roce 1871, které započalo éru jednotných a pravidelných sčítacích akcí v německých zemích.

Také ve Švýcarsku byl v 18. století vývoj v oblasti sčítání lidu poněkud pozvolnější. Jmenovat lze z tohoto století snad jen jednu významnější (první a na dlouhou dobu poslední) sčítací akci napříč švýcarskými kantony, jednalo se o sčítání lidu v roce 1798 v rámci Helvetské republiky. Éra pravidelných sčítání ve Švýcarsku nastala až v roce 1850, přičemž za počátek moderních sčítání lidu je považováno následné sčítání z roku 1860.

Na druhé straně stály rakouské země. V období 18. a 19. století byla úroveň statistické evidence obyvatelstva v Rakousku a později v Rakousku-Uhersku o poznání vyšší než v případě většiny německých zemí a švýcarských kantonů, což bylo samozřejmě do značné míry dáno historickým vývojem v těchto regionech. Počátkem dlouhé řady soupisů obyvatel v rakouských zemích se stal již rok 1754, kdy bylo na základě reskriptu Marie Terezie uskutečněno první sčítání lidu jednotné na celém území habsburské monarchie. Počátek sčítání lidu v dnešním smyslu slova je pak u všech uvedených zemí včetně Rakouska zařazován do druhé

[49] Stručné informace o novém způsobu každoročního získávání dat o obyvatelstvu Švýcarska lze nalézt například v publikaci švýcarského statistického úřadu Bundesamt für Statistik, *Die neue Volkszählung*, Neuchâtel 2011, <https://www.bfs.admin.ch/bfs/de/home/statistiken/bevoelkerung/erhebungen/volkszaehlung.assetdetail.345047.html> (24. 10. 2018).

poloviny 19. století. Sčítací akce začaly být standardně realizovány na celém území státu, zahrnovaly veškeré obyvatelstvo a konaly se k určenému datu. V případě Rakouska je za počátek moderních sčítání lidu považováno sčítání z roku 1869.

Je patrné, že především druhá polovina 19. století představovala nejen rozšíření obsahu sčítání, ale také značné zpřesnění metodiky a jednotlivých klasifikací ve všech srovnávaných zemích. Z hlediska technologie zpracování dat byl významný přechod z ručního zpracování výsledků sčítání na mechanické zpracování pomocí děrných štítků. Rakousko využilo děrných štítků jako první evropská země již při sčítání v roce 1890, některé země v rámci Německa (Württembersko a Sasko) v roce 1910 a Švýcarsko pak v roce 1920. Švýcarsko od roku 1850 po celou dobu sčítalo bydlící obyvatelstvo, pouze některé roky vedle bydlícího obyvatelstva získávalo data i za přítomné obyvatelstvo. Naopak v Německu a Rakousku začalo být sčítáno bydlící obyvatelstvo až ve 20. století, předtím byl preferován koncept přítomného obyvatelstva.

V první polovině 20. století byl vývoj sčítání ovlivněn válkami (politickou a vojenskou situací, nedostatkem finančních prostředků, strachem obyvatel), teprve druhá polovina 20. století přinesla značný technologický posun (například již v sedmdesátých letech ve Švýcarsku a Rakousku zavedeno optické čtení dokumentů), rozšíření obsahu sčítání (součástí censů šetření domů, bytů a v Německu či Rakousku i míst výkonu práce) a tlak na mezinárodní srovnání pořízených dat v těchto i dalších evropských zemích. Zatímco Rakousko a Švýcarsko se z hlediska metodiky a organizace pravidelných sčítacích akcí dostalo do popředí, rozdělené Německo čelilo řadě problémů. Především v NSR se v osmdesátých letech 20. století výrazně projevila otázka ochrany dat při sčítání a zkomplikovala realizaci censů i v dalších dvou desetiletích (po sjednocení Německa nebylo uskutečněno sčítání lidu až do roku 2011). Jistá nedůvěra občanů ve sčítání a v podávání osobních údajů provázela i Švýcarsko v podstatě již od dob prosazení sčítacích akcí, proto Švýcarsko dlouho ani neuplatňovalo žádné zvláštní sankce pro osoby, které odmítaly poskytnout informace. To je v kontrastu s Rakouskem, kde byly sankce uplatňovány již za Marie Terezie. Ovšem nejen problematika související s negativními postoji obyvatel, ale i řada dalších důvodů, především rozvoj registrů, vedla na počátku tohoto století Německo, Rakousko i Švýcarsko více či méně k přechodu na získávání údajů o obyvatelstvu z administrativních zdrojů dat. Je patrné, že tradiční sčítání lidu se stalo v těchto zemích v podstatě uzavřenou historickou kapitolou.

WOMEN AND CHILDREN IN THE MILITARY CAMPS OF THE THIRTY YEARS' WAR

Klára Andresová

Ženy a děti ve vojenských táborech třicetileté války

Abstract: Until the mid-17th century women and children played an important part of early modern armies. One third to two thirds of people within these armies were members of the non-combatant baggage. Many of them were women and children, who used to do various tasks which were necessary for the military campaigns. Most of them were members of families of the soldiers or sutlers. There was even an office of the *Hurenweibel*, who supervised their work and who gave them orders. The need of this office is also proof of the large numbers of these non-combatants in armies during this period.

Historická demografie, 2019, 43:1: 21–46

Key words: women, children, armies, Thirty Years' War, military camps

Contact: Mgr. et Mgr. Klára Andresová, Historický ústav Akademie věd České republiky, Prosecká 809/76, 190 00, Praha 9; Vojenský historický ústav Praha, U Památníku 2, 130 05, Praha 3, Česká republika; e-mail: klara.andresova@email.cz

It is not an easy task to write a paper about women and children within the early modern armies after the publication of John A. Lynn's spectacular *Women, Armies, and Warfare in Early Modern Europe*.^[1] Lynn did a splendid job in characterizing women's contribution to waging war in Europe between the 16th and 18th century. Although his book is not the first treatise concerning the topic, it is certainly the most complex. Lynn used various sources, e. g. ego-documents, normative sources, military handbooks, iconographic sources, and even period novels. His monograph certainly cannot be ignored when writing one's own contribution to the topic.^[2] Lynn himself states that his book is unavoidably preliminary and it suggests possible lines of future inquiry.^[3]

[1] John A. LYNN, *Women, Armies and Warfare in Early Modern Europe*, Cambridge 2008.

[2] Amongst the publications concerning women within the early modern armies it is necessary to mention especially Wilhelm HABERLING, *Army Prostitution and Its Control. An Historical Study*, in: *Morals in Wartime*, New York 1943, pp. 3–90; Barton HACKER, *Women and Military Institutions in Early Modern Europe. A Reconnaissance*, *Journal of Women in Culture and Society* 4, 1981, pp. 643–671; Peter H. WILSON, *German Women and War. 1500–1800*, *War in History* 2, 1996, pp. 127–160; Brian CRIM, *Silent Partners. Women and Warfare in Early Modern Europe*, in: Gerard J. DeGroot – Corinna Peniston-Bird (eds.), *A Soldier and a Woman. Sexual Integration in the Military*, New York 2000, pp. 18–32; Mary Elisabeth AILES, *Camp Followers, Sutlers, and Soldiers' Wives. Women in Early Modern Armies (c. 1450–c. 1650)*, in: Barton Hacker – Margaret Vining (eds.), *A Companion in Women's Military History*, Leiden 2010, pp. 61–91.

[3] J. A. LYNN, *Women*, p. 230.

The aim of this paper is to present the topic of women and children within early modern armies to Czech historiography. The other aspiration is to continue to build on Lynn's work while focusing particularly on the everyday life of women and children within the armies of the Thirty Years' War in Bohemia and Central Europe. There are some other sources and some more or less different interpretations and conclusions, which can be applied. The question is: What can be said about women and children, who joined armies for various reasons 400 years ago, and whose "natural environment" was a military camp?

Women and children as members of military campaigns in the optics of historiography and military science

There are already plenty of works focused on women and children within early modern society. Although this topic is not new in Czech historiography, still a larger number of inspiring foreign works focused on women and children in the period under analysis can be found – including works focused on the situation of these people in the western part of Central Europe.^[4]

The topic of women and children within armies raises some questions of gender history as well. Women's history is already fully established not only in Western Europe but also in the Czech Republic. A discipline, which is younger, but cannot be excluded while studying the position of females within a society considered primarily male, is men's history. This discipline appeared in the late 1980s,^[5] it has spread throughout Western Europe and it has also entered Czech historiography in the last decade.^[6] The questions of period masculinity and femininity and

[4] Amongst the foreign works of the past two decades, it is possible to mention: Stephanie TARBIN – Susan BROOMHALL (eds.), *Women, Identities and Communities in Early Modern Europe*, Aldershot 2008; Naomi J. MILLER – Naomi YAVNEH (eds.), *Gender and Early Modern Constructions of Childhood*, Farnham 2011; Sheilagh OGILVIE, *A Bitter Living. Women, Markets, and Social Capital in Early Modern Germany*, Oxford 2003. In the Czech historiography there are especially the works of Dana Dvořáčková-Malá, who focuses on women and children in the middle ages and the early modern period. She has published works focused mostly on their presence in royal and aristocratic courts so far. See e. g.: Dana DVORÁČKOVÁ-MALÁ – Jan ZELENKA et al., *Ženy a děti ve dvorské společnosti*, Praha 2015.

[5] To the development of gender history, women's and men's history see Lucie STORCHOVÁ (ed.), *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha 2012, pp. 194–204.

[6] To the topic under research is mostly important work of Jiří Hutečka, who focuses of history of masculinity within armies. See e. g. Jiří HUTEČKA – Radmila SLABÁKOVÁ, *Od genderu k maskulinitám*, in: Radmila Slabáková et al. (eds.), *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti*, Praha 2012, pp. 9–21; Jiří HUTEČKA, *Militární maskulinita jako koncept historického bádání*, in: Radmila Slabáková et al. (eds.), *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti*, Praha 2012, pp. 36–46.

their mutual overlaps are to be studied while rethinking the position of women as members of mostly male societies, e. g. armies.

The topic of the importance and usefulness of women within armies is still somehow questionable. Even at the beginning of the 21st century, there are some opinions in the Western world, that women should not be members of combat units. Their contribution to the fight is sometimes called into question.^[7] The idea is that warfare should “stay” a space for men – although as we will see, there used to be many women within the armies in the past. The reasons for this opinion might be the lesser strength of women and also the fact they may distract men in combat situations. At the same time, other authors writing papers on contemporary military affairs mention the contribution of women in military forces, with factual examples from military practice.^[8]

Some of them also investigate history to remind us of women, who were an integral and important part of armies at least since the early modern period. Women and the other members of the baggage (children and non-combatant men) took care of supplying the armies and auxiliary works.^[9] Their importance was especially high before the end of the Thirty Years’ War in 1648. In the second half of the 17th century (and mainly in the 18th century) the nature of armies changed. Mercenary units had been gradually replaced by standing armies (although military entrepreneurs and their own regiments were far from vanishing from European battlefields yet). Logistics were arranged mainly by special units now and the number of women within the armies was limited in period military orders. The numbers of women within the baggage thus declined.^[10]

[7] Stephan MANINGER, *Women in Combat. Reconsidering the Case Against the Deployment of Women in Combat-Support and Combat Units*, in: Helena Carreiras – Gerhard Kümmel (eds.), *Women in the Military and in Armed Conflict*, Wiesbaden 2008, pp. 9–27.

[8] E. g. most of the articles in volume Helena CARREIRAS – Gerhard KÜMMEL (eds.), *Women in the Military and in Armed Conflict*, Wiesbaden 2008. To the gender question within contemporary armies see especially Irene JUNG FIALA, *Unsung Heroes. Women’s Contribution in the Military and Why Their Song Goes Unsung*, in: Helena Carreiras – Gerhard Kümmel (eds.), *Women in the Military and in Armed Conflict*, Wiesbaden 2008, pp. 49–62.

[9] Helena CARREIRAS, *Women in the Armed Forces of Western Democracies*, London 2006, p. 7.

[10] For the change from aggregate contract armies to state commission armies in the mid-17th century see Marie KOLDINSKÁ – Ivan ŠEDIVÝ, *Válka a armáda v českých dějinách*, Praha 2008, pp. 130–131; Marie KOLDINSKÁ – Ivan ŠEDIVÝ, *Dějiny válek a válečnictví. Válčili lidé lépe než šimpanzi?*, in: Miroslav Bárta – Martin Kovář et al. (eds.), *Civilizace a dějiny*, Praha 2013, s. 464; Petr MAŤA, *Svět české aristokracie*, Praha 2004, pp. 447–449. The topic of professionalization of the armies in the period under research is elaborated in works of Vítězslav Prchal – see e. g. Vítězslav PRCHAL, *Společenstvo hrdinů. Válka a reprezentační strategie českomoravské aristokracie 1550–1750*, Praha 2015 (to the question of military entrepreneurship after the Thirty Years’ War see e. g. p. 256).

Not all the women and children within the armies of the Thirty Years' War were part of the baggage though. Some women dressed as men and joined combat units, boys claimed to be older than they actually were to be allowed to fight. There are songs, narrations and even novels about these people that were popular during the last couple of hundred years. These stories have attracted the attention of many, even historians, who have focused on them quite often.^[11] The life of women and children within the armies were hidden in their shade because they were not soldiers, so their lives were not expected to be as exciting and interesting.

The topic of military baggage has not been extensively elaborated in Czech historiography yet. There are just mentions of the topic in publications focused on period soldiers and their contacts and struggles with civilians.^[12] The situation differs abroad. There are articles and monographs about non-combatant people who joined the army and have helped with its functioning.^[13] These publications are mainly focused on women, and it is not seldom they consider women within the armies just as prostitutes. It cannot be denied there were prostitutes in the armies of the early modern period, but it is necessary to remind that most of the women were wives, partners, widows, and daughters of soldiers and sutlers within the army. The amount of these women, of course, indicates there were also plenty of children on the military campaigns. And exactly these people – women and children in the baggage – are the subject of this paper.

Armies of the Thirty Years' War and people within them

Before proceeding to the main topic of this article, it is necessary to characterize the social group of all the people within the period armies.^[14] It is said the Thirty

[11] In the last years there is e. g.: David E. JONES, *Woman Warriors. A History*, Washington 1997; Linda Gran de PAUW, *Battle Cries and Lullabies. Women in War from Prehistory to the Present*, Norman 1998; Reina PENNINGTON (ed.), *Amazons to Fighter Pilots. A Bibliographical Dictionary of Military Women. 2 vols.* Westport 2003. Some other titles are mentioned in J. A. LYNN, *Women*, pp. 2–5.

[12] E. g. Jan KILIÁN, *Na kvartýře. K aspektům soužití mezi vojáky a měšťany za třicetileté války*, *Historie a vojenství* 1, 2014, pp. 20–34; Oldřich KORTUS, *Saské vojsko a každodenní život v letech 1631–1632*, *Sborník archivních prací* 63, 2013, pp. 3–65.

[13] See note no. 2.

[14] For more information about life of soldiers and other people within early modern army see e. g. Benjamin HITZ, *Kämpfen um Sold. Eine Alltags- und Sozialgeschichte schweizerischer Söldner in der Frühen Neuzeit*, Köln 2015; Jan Willem HUNTEBRINKER, „Fromme Knechte“ und „Garteteufel“. *Söldner als soziale Gruppe im 16. und 17. Jahrhundert*, Konstanz 2010. For various aspects of functioning of early modern armies in Central Europe see some of the works of Ralf Pröve – e. g. Ralf PRÖVE (ed.), *Lebenswelten. Militärische Milieus in der Neuzeit; gesammelte Abhandlungen*, Berlin 2010.

Years' War was the highlight of the mercenary system, but also its decline.^[15] During the war, it became obvious how useful the mercenary armies of tens of thousands or even a hundred thousand men might be against a strong enemy, but their supply and logistics were extremely difficult. The regiments were usually recruited for the duration of a campaign, which ordinarily meant from spring to autumn. Winter was a period when there were not many fights because of the unsuitable weather. Commanders prepared for the next year's campaign, soldiers spend the time in winter quarters in field camps, towns or villages. They could also leave the army and the following spring they tried to find new employment – in the same army or in the army of an enemy. In the spring new recruitment began and the armies went on a march again.^[16] Not only soldiers but also sutlers and craftsmen were recruited this way. They joined the army during the recruitment of new soldiers or anytime later.^[17]

Both the soldiers and the sutlers did not usually join an army alone, but they took their families with them. Those could have been wives and children or unmarried partners of the men – also with their children. The work of both married and unmarried women was exactly the same and their position in the military society usually did not differ a lot. For the status of a woman within this social group, the rank of the man she was accompanying was more important.^[18] Due to war injuries and the spread of diseases within the military units, many of

[15] Petr KLUČINA, *Třicetiletá válka. Obraz doby 1618–1648*, Praha 2000, pp. 31–38. The Thirty Years' War is subject of many works within both Czech and western historiography. One of the newest summarizing Czech monographs is Radek FUKALA, *Třicetiletá válka 1618–1648 I.–II.*, České Budějovice 2018. From the foreign books it is necessary to mention at least Peter H. WILSON, *The Thirty Years War. Europe's Tragedy*, London 2009 or Johannes ARNDT, *Der Dreißigjährige Krieg 1618–1648*, Stuttgart 2009.

[16] There are already plenty of works about early modern warfare or particularly warfare of the Thirty Years' War. It is necessary to emphasize some works from the last decades of Geoffrey Parker and David Parrott – e. g. Geoffrey PARKER, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*, Cambridge 1996; David PARROTT, *The Business of War. Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge 2012. For some of the most important Czech works on the topic see note no. 10.

[17] E. g. Guillaume DU BELLAY, *Kriegs Regiment*, Mümpelgart 1594, p. 119.

[18] It is necessary to mention that reality differed from period regulations though: Presence of unmarried women was often prohibited within the armies, which can be seen on the pages of military handbooks and orders. See e. g. Peter PAPPUS, *Holländisch Kriegs-Recht... Da zu End beygefügt, Keyser Maximiliani II. Artickels-Brieff*, Franckfurt am Main 1632, p. 153; Lazarus von SCHWENDI, *Kriegs Discurs*, Frankfurt am Main 1593, p. 40; GUSTAVUS ADOLPHUS, *Schwedisches Kriegs-Recht*, Nürnberg 1632, p. 26. Regardless orders, unmarried women were present almost in every army – proofs of that can be seen in period diary of Peter Hagendorf, in period novels of Hans Jacob Christoffel von Grimmelshausen and also in some military handbooks – e. g. those of Johann Jacobi von Wallhausen. About Wallhausen's handbooks within this context see J. A. LYNN, *Women*, p. 77–78, 106.

these women became widows and the children became orphans. This did not end their connection to the army anyhow. A woman could join another man or she could stay in the army by herself while trying to earn some money from any work she did.^[19] Older children, capable of some auxiliary works could have also found a way to earn money, get something to eat and a place to sleep. Being on a campaign might have actually been safer for women and children than staying in a town or a village and “waiting” for an army to come, destroy the place and endanger their survival.^[20]

Number of people and ratio between soldiers and baggage within period armies

It is possible to say an army of the Thirty Years’ War was a kind of city on the move. At the beginning of the war, the armies usually counted twenty to thirty thousand people – soldiers and baggage together.^[21] After ten years, at the beginning of the 1630’s, armies were already much bigger. Albrecht von Wallenstein on the imperial side stood against Gustavus Adolphus of Sweden. Their armies marching through Europe might contain a hundred thousand people – including sutlers, women, and children. Such armies were too large to supply without destroying the country, therefore before the end of the war armies became smaller again.^[22]

The baggage formed quite a big part of the army. It was supposed to make one to two thirds of the whole army. Almost every unit, however small, had its own group of non-combatant followers, who were men, women, and children as well. Examples of period units located in Bavaria and Bohemia affirm this statement while stating that more than a third of people within units were not soldiers.^[23]

[19] This could have meant both auxiliary works and prostitution of course.

[20] Dietrich BREUER (ed.), *Hans Jacob Christoffel von Grimmelshausen. Courasche, Springinsfeld, Wunderbarliches Vogelsnest I und II, Rathstübel Plutonis*, Frankfurt am Main 2007, p. 127.

[21] P. KLUČINA, *Tricetiletá válka*, p. 29. For example in the battle by Čáslav in 1618 there stood about 12 000 soldiers in the imperial army against 10 000 soldiers of the estate army – together with a baggage on both sides of hundreds or (more likely) thousands of people as well. (See Aleš KNÁPEK, *Čáslav 1618, první bitva tricetileté války*, in: *Zprávy Včely čáslavské II.*, pp. 85–102.) In the first bigger battle of the war – the battle on White Mountain in 1620 – there were more than 20 thousand men on both sides (more of them on the side of the emperor and Catholic League) who were accompanied by the baggage as well. (For more information about the battle see Olivier CHALINE, *Bílá hora*, Praha 2013.)

[22] P. KLUČINA, *Tricetiletá válka*, p. 29. M. KOLDINSKÁ – I. ŠEDIVÝ, *Válka a armáda*, pp. 130–131; to the size of Western-European period armies see John CHILDS, *Vojenská revoluce I. Přechod k modernímu válečnictví*, in: Charles Townshend (ed.), *Historie moderní války*, Praha 2007, pp. 44–49.

[23] For example in the first half of 1630’s, there were 647 soldiers located in Bavarian Wasser-

On the other hand, there are also records of units with only a small number of women and other non-combatants.^[24] We have to assume that many women and children within the armies were not always noted. Most of the lists were made to record how much food and fodder was spent on maintenance of a certain military unit. Women who followed armies usually did not get their own portions, they shared a portion with their husbands or partners. The difference was when they did not accompany any man: That might have been the reason to list such people together with soldiers and male members of the baggage.^[25] The specific number of women within battalions and regiments is often mentioned only when the author wanted to state something extraordinary – for example, a large number of women compared with a similar number of men within a certain unit.^[26]

The actual amount of women and other non-combatants within the armies differed in particular units. Although there could have been more non-combatants than soldiers within a unit, the number of women was ordinarily at least a little smaller than the number of men. Women and other non-combatants certainly deserve more interest of scholars for being such a big part of early modern armies.

Military camp as a “natural environment” of non-combatants within the army

The military camp was a place where women, children and the rest of the baggage spent a lot of time during the campaign. The layout and organization of period camps can give us an idea of how the baggage lived in there. There are plenty of sources describing some of the aspects of period military camps: First are military handbooks that characterize the ideal layout of early modern camps

burg and another 383 persons – women, children and servants – with them. (See J. KILIÁN, *Na kvartýře*, p. 26.) In 1639 there were three battalions of Buchhaim regiment in the Lanškroun dominion in Bohemia. It was 280 soldiers, 171 servants, 146 women, children and the others. (See Václav LÍVA, *Prameny k dějinám třicetileté války. Regesta fondu Militare archivu ministerstva vnitra ČSR v Praze. Díl 5. 1636–1639*, Praha 1954, p. 204.)

[24] There is a record of 190 soldiers and only 8 other people (including women) in Bachonhay regiment in the regions of Prague and Podbrdsko in 1645. In the same list there is a note of 1250 ill soldiers, 68 wives of captured soldiers, 8 sutlers, 2 butchers and 56 “women and saboteurs” in region of Prácheň. Václav LÍVA, *Prameny k dějinám třicetileté války. Regesta fondu Militare archivu ministerstva vnitra ČSR v Praze, Díl 7, 1643–1645*, Praha 1955, p. 300.

[25] In the list quoted above, there are mentioned only wives, who had their husbands captured, and also 56 “women and saboteurs”, who might include prostitutes and other women without male partner. It is impossible to say whether there were other women within those two units and how big their numbers were.

[26] According to a letter from count Vrtba there were 97 soldiers and 84 women in the regiment of Don Felix in 1645. V. LÍVA, *Prameny k dějinám, Díl 7*, p. 415.

and they explain how military camp should function for the benefit of an army.^[27] There are also military regulations, which describe the rights and obligations of all the people within the army – soldiers as well as baggage. Iconographic sources – mostly paintings, drawings, and engravings – show us not only the layout of real or idealistic camps but also people within them, who usually work or rest there.

How did an early modern camp of the Thirty Years' War look like? It is possible to sort camps into a few groups according to some of their qualities. There were camps for only a part of an army, which might have been a regiment, battalion or a couple of them, or there might have been camps for the whole army, which were used especially during sieges. The size of a camp affected the size of a market within it and the other parts inhabited by non-combatants.

There were short-term camps and long-term camps. The first was built for spending only a night or a couple of nights, the latter ones were meant for several weeks, months or a whole winter. These had a firmer layout and more quality huts, not just simple tents or shanties. The long-term camps were also ordinarily provided with a fortification.

According to military theorists, every camp needed to meet some essential requirements, which were overseen by the commander of an army or the quartermaster general. Especially the long-term camp should have four basic qualities: water, wood, provisions, and fodder. The presence of a river was probably the most important, serving not only as a source of drinking water but also as a natural border of the camp, a means of supplying the camp and as a waste disposal. On the other hand, locating a camp near still water or a swamp alone was usually rejected as a location because of hygienic issues. After choosing an acceptable place, soldiers had to build their camp: Some period authors proposed that the main gate should be built first, and thereafter the rest of the camp, others advised to start the construction in the middle of the camp.

The lodgings of the commander or the sovereign ought to be placed in the very centre of a camp, together with his servants and guard; this was the most prestigious and safest location. There were main camp streets around his quarter, which were usually inhabited by higher-ranking officers. These were surrounded by the huts of common soldiers. Foot soldiers commonly resided on that side of the camp which was to face the enemy.

Period authors suggested that the market, provided by non-combatant sutlers, should be in a safe part of the camp – in the middle or at the back of it. Other theorists recommended locating the market on the main streets or by the river. A place by the river was also ideal for a butcher because of hygiene. It would also

[27] To the military camps on the pages of military handbooks see Klára ANDRESOVÁ, *Obraz raně novověkých vojenských táborů na stranách dobových vojenských příruček*, in: Václav Matoušek – Milan Sýkora (eds.), *Válečné události 17.–19. století z interdisciplinární perspektivy*, Praha 2018, pp. 135–173.

PICTURE 1. A PART OF A MILITARY CAMP INHABITED BY SUTLERS. THERE CAN BE SEEN PEOPLE SELLING AND BUYING GOODS, WOMAN LAUNDERING OR BOYS LOOKING AFTER ANIMALS

Source: Leonhardt FRONSBERGER, *Kriegsbuch, Ander Theyl*, Frankfurt am Main 1573.

serve the latrine or for the gallows. The gathering place laid on the perimeter of a camp, sometimes on the side facing the enemy. It was supposed to be large enough for the entire army to be brought together.

Another important part of a camp was the gunpowder magazine with cannons. Johann Jacobi von Wallhausen wrote that the magazine should be as far as possible from the market, where the main danger – fire – would originate most probably. That was also a reason why the gunpowder was not guarded by musketeers, but

only pikemen, who did not work with fire.^[28] This part of a camp was sometimes fortified, not to protect it against the enemy, but to shield it from the soldiers and the baggage surrounding it.^[29]

To supply a camp, there were two options. It was possible to use supply units, which divided provisions between the soldiers, or sutlers who sold their goods in the camp. Each sutler was assigned a specific place in the camp market, for which they had to pay a fee.^[30] The goods were evaluated by the quartermaster or some other officer; only after that they could be sold.^[31] Sutlers in the camp had a specific closing time. They usually had to stop selling alcohol after sunset.^[32] Leonhardt Fronsperger wrote about opening hours as well – he recommended 9 a.m.^[33]

The quality of the provisions in the camp's storage facilities was supervised also by the quartermaster.^[34] For long-term storage, the following foodstuffs were recommended: rye, wheat, barley, peas, beans, flour, salt, onions, butter, cheese, and salted or dried meat.^[35] Not only people went on a military campaign, but there were a lot of animals within the armies as well. Those were not only horses that carried cavalrymen or pulled the wagons with the necessary equipment, but also cows, goats, sheep, hens and other utility animals that provided milk, eggs, and meat. They created a reservoir of fresh food for the army.

Quartermasters were only one of the officers who cared for the baggage within the armies. There were also provosts important for the maintaining of the order in the camp; they held the positions of “policemen” on the campaign. The officer supervising women and children within the armies was called *Hurenweibel* in German-speaking areas. He was supposed to be an older, experienced and fully trained soldier. He gave women and children orders especially on the march, where they formed certain companies. They were not to hinder soldiers during

[28] Johann Jacobi von WALLHAUSEN, *Kriegskunst zu Fuß*, Leeuward 1630, p. 103.

[29] See Klára ANDRESOVÁ, *Military Camps in Military Manuals*, in: Alexander Samuel Wilkinson – Graeme Kemp (eds.), *Negotiating Conflict and Controversy in the Early Modern Book World*, Leiden 2019, in print.

[30] Leonhardt FRONSBERGER, *Von Kayserlichem Kriegsrecht*, Frankfurt am Main 1565, pp. CLXa–CLXb.

[31] Jan TARNOWSKI, *Consilium rationis bellicae*, p. XXIIIb; L. FRONSBERGER, *Von Kayserlichem Kriegsrecht*, pp. CLXXa–CLXXb; L. von SCHWENDI, *Kriegs Discurs*, p. 36; Giorgio BASTA, *Il Maestro di Campo Generale*, Frankfurt am Main, p. 7.

[32] J. TARNOWSKI, *Consilium rationis bellicae*, p. XXIIIb; L. FRONSBERGER, *Von Kayserlichem Kriegsrecht*, pp. CLXXa–CLXXb; L. SCHWENDI, *Kriegs Discurs*, p. 37.

[33] L. FRONSBERGER, *Von Kayserlichem Kriegsrecht*, pp. CLXXa–CLXXb.

[34] G. BASTA, *Il Maestro di Campo Generale*, p. 7.

[35] L. FRONSBERGER, *Kriegsbuch, dritter Theil*, Frankfurt am Main 1596, p. CXVIIa.

a march and they had to help when it was necessary. The Hurenweibel also cared about the safety of women and children within an army.^[36]

Regulation and advice of military theorists about the life of the baggage in military camps

The ideal forms of contacts and relationships between soldiers and sutlers were adjusted in early modern military handbooks as well as in period military regulations. The information within these sources was not obligatory for every unit, though, and colonels who were actual owners of particular regiments might have had their own opinions of how to control their units.

There are two probably most important military orders that were published several times during the Thirty Years' War in Central Europe. It is an order of Maximilian II from 1570 published in 1632, 1643 and 1644, and also a German version of an order of Gustavus Adolphus published several times in between 1632 and 1647.^[37]

Both of these orders and also some period military handbooks mention that soldiers should behave decently to sutlers (men or women) because they served such an important purpose in supplying the camp. The conditions of sutlers were supposed to be as good as possible in the army.^[38] The order of Gustavus Adolphus was quite specific at this point: If a soldier is violent against a sutler or sutler's helper or if he refuses to pay for the service he got, he should be punished with three days in prison having only bread and water. If the soldier misbehaves repeatedly, he should beg that male or female sutler for forgiveness. After that, he has to "run through the aisle", which means he runs while he is beaten by the other members of the unit. In the end, he should be punished on his body – which might mean losing his hand.^[39]

What is possible to learn from reading about such offence and punishment? It has already been mentioned above, that these orders did not have to be followed by military units and their officers. If anyone acted against a sutler, it was not certain any officer would care about it. But with regards to these articles, it is obvious, that soldiers did not often appreciate the important role of sutlers within the army. They complained about paying and they were violent sometimes. Hadn't this been the case, the orders would not have to react on it. The authorities were

[36] L. FRONSPERGER, *Von Kayserlichem Kriegßbrechten*, pp. CLIIIa–b.

[37] See Klára ANDRESOVÁ, *Vojenské právo za třicetileté války na příkladu vojenských řádů Maxmiliána II. a Gustava II. Adolfa*, Bibliotheca Antiqua 2015, pp. 140–145.

[38] G. du BELLAY, *Kriegs Regiment*, p. 506; L. SCHWENDI, *Kriegs Discurs*, pp. 43–44; G. BASTA, *Il Maestro di Campo Generale*, p. 5; P. PAPPUS, *Holländisch Kriegs-Recht*, p. 149.

[39] GUSTAVUS ADOLPHUS, *Schwedisches Kriegs-Recht*, p. 27.

aware of the importance of the baggage in supplying an army, therefore, they tried to discourage soldiers from misbehaving against them.

The sutlers were sometimes protected through the authorities, but they had also certain obligations, orders, and punishments, if necessary. The officers did not spare them. Not only a soldier but also a sutler could stir up a conflict. If they had an argument or a brawl with another sutler or soldier, they were judged by military officers. If they did not follow the orders, they were supposed to get a corporal punishment and their goods were to be confiscated.^[40]

Another violation of rules might come from too expensive goods sold. The officers should evaluate the goods of every sutler first. The prescribed prices were officially called out and their amount was put up in public space where anyone could see it and no one could argue about it. If a sutler was selling these goods too expensive or he lied about their weight, he was supposed to be strictly punished.^[41]

The baggage was also a kind of threat for the whole army because within the baggage an enemy spy might come inside a camp unseen. According to Leonhardt Fronsberger in the second half of the 16th century, there were supposed to be only those people within the army, who were known to the officers. The baggage was forbidden to shelter foreign people within them.^[42] The members of the baggage were also forbidden to leave the army or the military camp without telling the officers and being allowed to do so.^[43]

Just a few years before the Thirty Years' War imperial general Giorgio Basta advised that only a certain amount of sutlers was supposed to be allowed to join the army and let inside the camp. Every sutler should have his or her list approving their connection with the army. Nevertheless, officers were supposed to watch closely who is coming to the camp and who is leaving it, how long people stay in the camp, and what they do there. The idea was that constant supervision would discourage spies from coming into the camp disguised as sutlers.^[44]

Sutlers and other members of baggage had also some other duties to help soldiers. They were supposed to bear in mind they were part of the army and they were supposed to act according to it. They were often divided into small groups – companies – in which they were meant to march during the relocation of the army.^[45] There were even special companies only for women within the units.^[46]

[40] L. FRONSBERGER, *Von Kayserlichem Kriegßrechten*, pp. CLXXa–CLXXb.

[41] G. BASTA, *Il Maestro di Campo Generale*, p. 7.

[42] L. FRONSBERGER, *Von Kayserlichem Kriegßrechten*, p. CLXIXb.

[43] *Ibidem*, p. CLXXa.

[44] G. BASTA, *Il Maestro di Campo Generale*, p. 7.

[45] G. du BELLAY, *Kriegs Regiment*, p. 122.

[46] *Ibidem*, p. 121; L. SCHWENDI, *Kriegs Discurs*, p. 40.

The sutlers had to help the soldiers if it was necessary – e. g. with the construction of their huts or fortifications.

Especially those who “work with ovens and cauldrons” had to be careful with fire. They were supposed to have water prepared for emergencies. If they started a fire (even by accident) and they did not have water prepared, they might have got corporal or capital punishment.

When there was an alarm in the camp, members of the baggage were supposed to stay in their huts and not go anywhere. It was advised to the baggage to have weapons and armour in case of need.^[47]

Supplying the army was quite an important task of men and women in the baggage. Without proper supply, the army could not be successful in battles nor sieges. Famous imperial general Raimundo Montecuccoli, who proved his military abilities especially in the second half of the 17th century, started his career within the army already during the Thirty Years’ War. He wrote: “He who can stay alive only from breathing the air, can go into the war without provisions. Hunger is a far fiercer enemy than a sword and a lack of food has ruined more armies than battles. It is possible to find a solution to any other problem, but if there is not enough food, there is no way and people are defeated without a fight.”^[48]

This idea was not in any way new though: Niccoló Machiavelli wrote in the first half of the 16th century that if the supply fails an army can be defeated without a single shot.^[49]

Married and unmarried women within the armies of the Thirty Years’ War

There were not only sutlers amongst women within the armies of the Thirty Years’ War. The others were wives or partners of soldiers and also prostitutes. It is hard to find any sharp edge between these kinds of women though. It has already been mentioned that wives and unmarried partners of soldiers did the same work in the camp and even their social position was not affected as much by their marital status as it was by the position of their husband or partner within the army. Most of the women became prostitutes due to their poverty and need to earn some money, therefore even partners and wives of soldiers had to work as prostitutes sometimes.^[50]

John A. Lynn divides women in the early modern armies into three groups, which are prostitutes, “whores” and wives. Although wives of soldiers were often

[47] L. FRONBERGER, *Von Kayserlichem Kriegsßrechten*, p. CLXXa.

[48] R. MONTECUCCOLI, *Besondere und geheime Kriegs-Nachrichten*, p. 42.

[49] Niccoló MACHIAVELLI, *Úvahy o vládnutí a o vojenství*, Praha 2001, p. 150.

[50] J. A. LYNN, *Women*, p. 121.

the only ones, who received some special recognition from military authorities, while prostitutes and soldier's partners (called "whores" in Lynn's book) were formally excluded,^[51] in reality, all of them were present almost in every military camp. I believe there is no reason to set up any sharp border between legal wives of soldiers and soldiers' unmarried partners because their position in the army did not differ in most of the points of view.

I also believe there is no reason to call early modern soldier's partner a "whore" – even in quotation marks – as Lynn does. Lynn is right with his idea: "Yet a camp laundress who had multiple sexual partners still could wash clothes as clean as could a devoted wife and thus be a necessary part of the military project, and still face the toil and danger of campaigning in the combat zone."^[52] Even though he tries not to see camp women through the optics of their sexuality,^[53] he still divides them according to it. And although he mentions it is possible to call the unmarried women following soldiers "partners" or "companions", he chooses rather the name "whores", because the two other terms "are too sterile and miss the hard edge of the camp. (...) 'Whore' suits the irreverent existence of the camp," he thinks. Although "whore" is a name usually used in period sources, I believe a contemporary reader should get the idea of the real status of the women, and not to follow a term used hundreds of years ago of which the meaning has changed. Therefore I prefer the term "partners" in this case.

There is another possible division of women within the army, which comes from England in the analysed period. That kind of sorting confirms how important the position of the woman's male partner in the military social group was. Sir James Turner has written his *Pallas Armata* around the year 1670, the book was first published in 1683. Although Turner refused any unmarried women within the army (as did a lot of other authors as well), it is hard to believe there were really only wives of soldiers in the period English army. According to Turner, there were three ranks of women: The first were wives of generals and other principal commanders of an army, who were carried in coaches. The second rode on horseback and although the author does not mention it, he probably meant the wives of officers. The third group of women was wives of common soldiers and lower officers who walked on foot.^[54]

The partnership between a soldier and a woman might have been relatively long-term, even if they were not married. Military campaigns lasted from spring to autumn and the army was often dismissed after that. Some unmarried couples formed so-called "*May Marriages*" (*Mainehen* in German). These were pragmatic

[51] Ibidem, p. 67.

[52] Ibidem, p. 68.

[53] Ibidem, p. 67.

[54] James TURNER, *Pallas armata*, London 1683, pp. 276–277. More about the topic J. A. LYNN, *Women*, pp. 110–111.

PICTURE 2. IN THE BACKGROUND OF A PICTURE OF PROVOST IN MILITARY CAMP, THERE ARE WOMEN WHO COOK

Von dem Ampt des Obersten Profosen.

Source: Leonhardt FRONBERGER, *Kriegßbuch, Ander Theyl*, Frankfurt am Main 1573.

arrangements between a man and a woman within the army meant to last for the campaign. After the end of the campaign, the partnership might end as well.^[55]

Many authors of military orders and military handbooks did not like to see unmarried women (or sometimes any women) within the military camps. Maximilian II advised to banish unmarried women from camps and he recommended

[55] J. A. LYNN, *Women*, p. 77.

soldiers to keep themselves away from such people.^[56] Lazarus von Schwendi wrote that a soldier should not keep any unmarried woman with him, except in special cases allowed by the colonel.^[57] In Guillaume du Bellay's text, we can see a combination of the wish of the author with usual reality: He states that there should be no woman – especially any unmarried – within the army. “But if there are any, they should be divided into companies and mustered the same way as soldiers and sutlers are.”^[58] A similar division of women into companies is advised also by Schwendi: The women within the army were supposed to cook or nurse ill soldiers together in these companies.^[59]

Marriage was a way of making relationships between soldiers and their female partners official. Gustavus Adolphus recommended letting unmarried couples to be wed and he was not against keeping legally wedded wives with the soldiers within the army.^[60] Also Johann Jacobi von Wallhausen told a story about unmarried soldiers' partners, who were supposed to be eliminated from an army by the decision of an officer. The reaction of soldiers was that there were about 800 weddings within a few days because the soldiers were very well aware of the usefulness of the women in helping them.^[61]

Military officers of the imperial army also cared about the wives of captured soldiers sometimes. There are sources that mention paying these women half of the usual soldiers' portion when their husbands were captured.^[62] They were to be receiving these portions until the return of their husbands.^[63] The authorities supported women within the army if they could – they wanted to give them at least something to eat.^[64]

Life and work of women within the armies

It is quite hard to find any information about women within early modern armies presented from their own point of view. Almost all of the sources for the topic were created by males. Some of the documents written by men contain

[56] P. PAPPUS, *Holländisch Kriegs-Recht*, p. 153.

[57] L. SCHWENDI, *Kriegs Discurs*, p. 40.

[58] G. du BELLAY, *Kriegs Regiment*, p. 121.

[59] L. SCHWENDI, *Kriegs Discurs*, p. 40.

[60] GUSTAVUS ADOLPHUS, *Schwedisches Kriegs-Recht*, p. 26.

[61] J. A. LYNN, *Women*, p. 77–78.

[62] Václav LÍVA, *Prameny k dějinám třicetileté války. Regesta fondu Militare archivu ministerstva vnitra ČSR v Praze, Vol. 6, 1640–1642*, Praha 1955, p. 389; V. LÍVA, *Prameny k dějinám, Vol. 7*, p. 413.

[63] V. LÍVA, *Prameny k dějinám, Vol. 6*, pp. 344–345.

[64] V. LÍVA, *Prameny k dějinám, Vol 5*, p. 232.

statements of these women though. These might be e. g. women's observations with strategic importance written into official letters,^[65] but also other kinds of information.

Probably the most famous quotation of a woman from an army of the Thirty Years' War is one, which was taken at the close of the war: "I was born in war, I have no home, no country, and no friends; war is all my wealth and now whither shall I go?"^[66] This quotation shows, that not only soldiers but also women within the army might experience life insecurity after the Thirty Years' War. After three decades there were people who did not know a world without the war and they had no idea what to do during peace times – and those were not only men but also women.

For a more complex insight into the lives of particular women within period armies, we need to use different kinds of sources – ego-documents and period novels. We don't know about any diary written by a woman within an early modern army and even diaries written by period common soldiers are more than rare.^[67] A source which is used quite often to illustrate the lives of early modern soldiers is the only surviving diary written by German soldier Peter Hagendorf born around 1600 probably in Zerbst.^[68] In his diary, Hagendorf describes not only his life, but he mentions also events from the lives of his wives, and he writes about his children as well.

Hagendorf married Anna Stadter in 1627 and he had three children with her. All of the children together with their mother died before 1633. After that Hagendorf had some short-term relationships and he married again in 1635, this time Anna Maria Buchler, who bore seven of his children. We do not know what happened to her after the war because when the diary ended in 1649, she was still alive.^[69]

The life of a woman within an army is well described in novels written by well-known German author Hans Jacob Christoffel von Grimmelshausen (1621–1676).^[70]

[65] E. g. see V. LÍVA, *Prameny k dějinám*, Vol. 6, p. 253.

[66] J. A. LYNN, *Women*, p. 39.

[67] On the topic of ego-documents from the Thirty Years' War see Benigna von KRUSENST-JERN, *Selbstzeugnisse der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Beschreibendes Verzeichnis*, Bochum 1997; Geoff MORTIMER, *Eyewitness accounts of the Thirty Years War. 1618–48*, Palgrave 2004.

[68] This diary was first published in 1993: Jan PETERS (ed.), *Ein Söldnerleben im Dreißigjährigen Krieg. Eine Quelle zur Sozialgeschichte*, Berlin 1993. It was reworked and revised later and published again as Jan PETERS (ed.), *Tagebuch eines Söldners aus dem Dreißigjährigen Krieg*, Göttingen 2012.

[69] J. PETERS, *Tagebuch*, p. 201–210.

[70] For more information about the author, for the original versions of his novels and for their modern critical commentary see e. g. Dietrich BREUER (ed.), *Hans Jacob Christoffel von Grimmelshausen. Simplicissimus Teutsch*, Frankfurt am Main 2005; Dietrich BREUER (ed.), *Hans Jacob Christoffel von Grimmelshausen. Courasche, Springinsfeld, Wunderbarliches Vogelsnest I und II, Rathstübel Plutonis*, Frankfurt am Main 2007. For the other critical editions of Grimmelshausen's

The most famous of his books – *Simplicissimus Teutsch* – offers information especially about a male hero within an army, and the same can be said about his other novel *Der seltsame Springinsfeld* (*The Elusive Springinsfeld*).^[71] Women are only secondary characters there. Grimmelshausen's novel about protagonist Courage is however different: It mentions all of the possible ways of woman's functioning within the army. The heroine starts her life as a child in the Bohemian town of Prachatice, she is taken by soldiers, she dresses herself as a boy for a while, then she becomes the wife of a soldier, a partner of another, she works as a prostitute and also as a sutler. At the end of the story, she is a beggar.^[72] The novel about her shows a lot about a woman's life within the early modern army, but it is necessary to bear in mind it is not a description of reality but a novel, only inspired by real events and facts.

Grimmelshausen's books are also able to indicate the specific gender position of women within period armies. In the story of *Simplicius* can be read that "more than a half [of the women within the army] wear trousers, even though it cannot be seen."^[73] It can be argued these women probably wore some kind of underpants, which presumably was not as usual for women within civil society.^[74] However, the quotation most likely indicates these women had to be masculine more than the others. We can speak about a kind of gender overlap:^[75] Women within the army had to be tough, they had to be able to protect themselves if there was no one to help them, and they also did some hard work, which was unusual for women within civil society.^[76]

16th and 17th-century paintings and engravings depict women on military campaigns who bear heavy loads on their backs, while their partners carry only their

works until 2007 see: Dietrich BREUER (ed.), *Courasche*, p. 1067. To the gender studies of people within an early modern army in the context of Grimmelshausen's novels see e. g. Torsten VOß, *Vormoderne Muster und Schablonen. Vestimentäre Codierungen und Uniformitäten vor der Uniform. Hans Jakob von Grimmelshausen: Der abenteuerliche Simplicissimus Teutsch (1668/1669)*, in: Torsten Voß (ed.), *Körper, Uniformen und Offiziere. Soldatische Männlichkeiten in der Literatur von Grimmelshausen und J.M.R. Lenz bis Ernst Jünger und Hermann Broch*, Bielefeld 2016, pp. 121–142.

[71] The main character of *Simplicissimus Teutsch* is called *Simplicius*. He is a boy who joins army and spends most of his life within it. Similar destiny has character *Springinsfeld* in the second of the quoted Grimmelshausen's novels.

[72] See D. BREUER (ed.), *Courasche*.

[73] D. BREUER (ed.), *Simplicissimus*, p. 194.

[74] This idea is elaborated in the bachelor thesis: Klára ANDRESOVÁ, *Život zoldněře za třicetileté války v kontextu českých zemí. Bachelor thesis FF UK*, Praha 2011, pp. 48–49.

[75] J. A. LYNN, *Women*, p. 51

[76] For comparison of the work of women within army (mentioned below) with the work of women within civil society see e. g.: S. OGILVIE, *A Bitter Living*.

weapons.^[77] These women also used to dig trenches. This work was usually assigned to non-combatant diggers or soldiers,^[78] yet there are sources indicating women were helping also with these tasks. For example in 1639 it was necessary to finish fortifications around the Prague Castle. It was ordered that if there were not enough labourers, wives of captured or deceased soldiers should be hired for the work.^[79]

Many women were also plundering and stealing, which is mentioned quite often in Grimmelshausen's books. The heroine, Courage, said she was very good at it and almost no one was as good as her in plundering.^[80] Hagendorf wrote that plundering was a work done by men, women and even children within the army. Everyone who was able took part in it.^[81]

Despite digging trenches, bearing heavy loads and plundering, women within the armies did traditional gendered tasks usual for women as well. They were cooking, laundering, sewing, gathering wood, selling tobacco, spirits or anything else what was demanded, they were prostitutes or they might even work as midwives.^[82]

Women and children took care of animals within an army, they prepared roads for the march, they cleaned after the army when it was leaving a camp and they cleaned latrines too.^[83] Most of these works were not very popular, therefore their officer – the Hurenweibel – had to supervise them.^[84]

Women were often nursing their male partners when they were injured or sick. Hagendorf's first wife Anna Stadter brought cloths for bandaging her husband's injuries in Magdeburg in 1631. Hagendorf was not able to plunder at that time, therefore his wife went and provided him with wine, clothes and other necessary supplies.^[85] When Hagendorf's second wife Anna Maria Buchler was injured, it was him who helped her. She had a problem with her leg and she was unable to walk. He transported her on horseback and thus he felt "like a Joseph in Egypt". He did not have enough money though, therefore he had to sell the horse. He left

[77] Illustrations in books of Leonhardt Fronsberger or paintings in the church Santa Maria della Vittoria in Rome can serve as examples.

[78] G. BASTA, *Il Maestro di Campo Generale*, p. 35.

[79] V. LÍVA, *Prameny k dějinám, Díl 5*, p. 332.

[80] D. BREUER (ed.), *Courasche*, pp. 50–51.

[81] J. PETERS, *Ein Söldnerleben*, p. 167.

[82] D. BREUER (ed.), *Simplicissimus*, pp. 382–383.

[83] L. FRONSBERGER, *Von Kayserlichem Kriegßrechten*, p. CLVb. ; L. FRONSBERGER, *Fünff Bücher von Kriegß Regiment und Ordnung*. Franckfurt am Main 1555, pp. LVla–b.

[84] L. FRONSBERGER, *Von Kayserlichem Kriegßrechten*, pp. CIIIIa–b.

[85] J. PETERS, *Ein Söldnerleben*, pp. 138–139.

PICTURE 3. HURENWEIBEL – AN OFFICER WHO SUPERVISED WOMEN AND CHILDREN WITHIN ARMIES

Source: Leonhardt FRONSBERGER, *Kriegßbuch, Ander Theyl*, Frankfurt am Main 1573.

his wife in a town because she could not walk with him,^[86] and she re-joined him after she recovered.^[87]

[86] Ibidem, p. 170.

[87] Ibidem, p. 175.

Children within the armies of the Thirty Years' War

An early modern military camp was inhabited by adult men and women and also by children. Those might have been their offspring, but also youths who joined the army either because they wanted to or because they were forced to.

Grimmelshausen's characters Simplicius and Courage inform us not only about the lives of men and women within period military units but also about childhoods spent in the early modern army. The fictitious boy Simplicius was taken from his family when he was only a child, unfamiliar with the functioning of the world. He became a servant boy in the army.^[88] The story of a fictitious Czech girl Libuška (Ger. Lebuschka) was quite similar: Soon after the beginning of the Thirty Years' War, imperial general Buquoy led a campaign into Bohemia. Libuška, who was thirteen years old, lived in Prachatice in South Bohemia. Her foster mother cut Libuška's hair and when the soldiers came, the girl introduced herself as a boy named Janco. This way she joined the army as a servant boy – years before she became known as "*Mother Courage*".^[89]

When Grimmelshausen wrote the stories of these characters, he knew the topic very well, because it was something he experienced in his childhood. When he was only twelve years old, he was taken by soldiers from his family. Since then he spent the rest of the war in military units. He started to work as a servant boy, he became a musketeer when he was seventeen, and later he was a scribe within an army. After the war, he wrote his famous novels using his own experience.^[90]

Boys within the army might become soldiers around the age of seventeen – just like Grimmelshausen did. This age also was recommended by Niccoló Machiavelli in the 16th century. Machiavelli said he would choose 17-year-old boys to supplement already existing military units, and he would choose men between 17 and 40 years of age to build completely new units.^[91] On the contrary, Grimmelshausen's character Springinsfeld said, that even though he was seventeen and looked healthy, he was not chosen as a recruit – he was accepted only as a drummer.^[92] It was usually up to the recruiters (and only them), whom they chose.

It was quite easy to lie about one's age, though, therefore robust boys who looked for an adventure within an army might join military units even at a younger age.^[93] We know that the great majority of common soldiers in that period were in their

[88] See D. BREUER (ed.), *Simplicissimus*.

[89] D. BREUER (ed.), *Courasche*, pp. 23–25.

[90] Günther WEYDT, *Grimmelshausen, Hans Jakob Christoph von*, in: *Neue Deutsche Biographie* 7, Berlin 1966, pp. 89–92; D. BREUER (ed.), *Simplicissimus*, pp. 705–708.

[91] N. MACHIAVELLI, *Úvahy o vládnutí a o vojenství*, p. 93.

[92] D. BREUER (ed.), *Courasche, Springinsfeld*, p. 224.

[93] To learn more about looking for adventure within an army as a reason for joining it see Geoffrey PARKER, *Voják*, in: Rosario Villari (ed.), *Barokní člověk a jeho svět*, Praha 2004, pp. 39–62.

late teens or in their twenties. According to Robert Chaboche, the average age of a French soldier in the Thirty Years' War was 24.^[94] It might have been quite complicated for recruiters to determine one's age when so many soldiers were younger than twenty-five.

The older children – mostly teenagers – might become soldiers' servants or they might do similar jobs as women. They cleaned, laundered, sold goods, or they e. g. took care of horses. The situation of younger children was different of course. Quite a lot of children were born on military campaigns. Grimmelshausen informs us through the words of his character Simplicius about midwives, who were present within the army and who might earn quite a large sum of money when they did their job.^[95]

Children born on the campaign were baptized in town or village churches or in military camps by priests who followed the army. When there was a baptism of a baby in a town, local citizens might become its godfathers and godmothers. For example, when there was a soldier from Holstein in the Bohemian town of Krupka in 1625, a daughter of his named Anna was born, whose five godfathers and godmothers were prominent inhabitants of Krupka.^[96] Peter Hagendorf, soldier and an author of the above-mentioned diary, names at least some godfathers and godmothers of his children born on campaigns. His daughter Margaretha, born in 1645, was baptized in the German town of Pappenheim. Although we do not know the identities of her godfathers and godmothers, they were most probably local citizens.

The godfathers and godmothers of his other children were usually officers, their wives or other important people within the military society. Hagendorf had a son Melchert Christoff, born in 1643. His godfathers were barber-surgeon Melchert Brodt and provost Christoff Isel, a godmother was Benengel Didelin, wife of a sergeant (Feldwebel).^[97] The godfathers and a godmother of Hagendorf's daughter Anna Maria born in 1648 were the same – or at least almost the same. It was the barber-surgeon Melcher Brodt again, together with Christoff Isel, who was called “regimental provost” now. The godmother was Benengel Hessin – wife of a commander.^[98] Whether this Benengel was the same woman as the former wife of a sergeant, who might have become widowed and then remarried, is impossible to say for sure.

Melchert Christoff and Anna Maria were the only two of all the ten of Hagendorf's offspring who survived. The others died only a few days after their birth or

[94] J. A. LYNN, *Women*, p. 40.

[95] D. BREUER (ed.), *Simplicissimus*, p. 382.

[96] J. KILLÁN, *Na kvartýře*, p. 28.

[97] J. PETERS, *Ein Söldnerleben*, p. 177.

[98] *Ibidem*, p. 186.

PICTURE 4. BAGGAGE (INCLUDING WOMEN AND CHILDREN) ON MILITARY CAMPAIGN

Die Huren vnd Buben.

Source: Leonhardt FRONBERGER, *Kriegßbuch, Ander Theyl*, Frankfurt am Main 1573.

later in childhood.^[99] It is important to remember that the early modern military camps were places with very bad hygiene. A lot of diseases spread there. More soldiers died because of these diseases than because of battle injuries. These poor

[99] J. PETERS, *Tagebuch*, p. 208.

health conditions affected new-born babies and other small children much more than adults.

Inhabitants of military camps were aware of these unsuitable health conditions and they tried their best to make the hygiene as good as possible for their own survival. Military theorists advised building camp far from a swamp because of issues of hygiene.^[100] They also wanted markets, butchers, latrines or gallows to be located by the river in a camp from the same reasons.^[101]

Despite poor hygiene and common deaths caused by it, there were still many children within the early modern armies, which can be seen on numerous period illustrations. A very good iconographic source depicting women and children on the military campaign are paintings of the Battle on White Mountain located in the church Santa Maria della Vittoria in Rome. It is possible to see women walking and holding hands with their children or women carrying babies on their back.^[102] Similar scenes can be seen in period military handbooks – for example on engravings in the books of Leonhardt Fronsberger or Johann Jacobi von Wallhausen.

Conclusion

The main aim of this article is to present a summary of contemporary knowledge of the life of women and children within early modern armies. The paper focuses especially on Central Europe in the time of the Thirty Years' War and a few decades preceding it. There are some publications focused on women within the army in the early modern period, especially in English-speaking historiography. Compared to these publications, the contribution of this text can be seen especially in the description of the layout and functioning of military camps, which were places, where women and children within the armies spent most of their time.^[103] They worked, rested, facing both attacks of enemies and the spread of contagious diseases within the camps. Their lives were closely tied to the camps and many sources dealing with military camps can offer insights into the lives of these people.

John A. Lynn concludes his *Women, Armies, and Warfare in Early Modern Europe* with the idea that women within early modern military units were of great

[100] G. du BELLAY, *Kriegs Regiment*, p. 501; J. J. von WALLHAUSEN, *Manuale militare oder Kriegßmanual*, p. 18.

[101] One can see this on many illustrations, e.g. in L. FRONBERGER, *Kriegßbuch, Ander Theyl*, Frankfurt am Main 1573, illustration behind p. LXXb. It is possible to see markets by the river on many Amman's illustrations of Fronsberger's books.

[102] These paintings are described and their reproductions can be seen in O. CHALINE, *Bilá hora*, pp. 457–473.

[103] This is also the reason why are they so often called „camp followers“.

importance for period armies. Their significance can be seen especially in their economic role within campaign communities. Women earned extra income from their work, they helped their partners with running their own small enterprises and they were also quite important during pillaging. All of this was more important than women performing gender-defined tasks, such as cooking, laundering or sewing, or hard work like digging trenches.^[104]

Something similar can be said about the situation of women in Central European armies during the Thirty Years' War, although it is hard to decide which part of their role within military units was the most important. Various sources prove their economic importance and also the fact that women were helping their partners with carrying the load during campaigns. They cooked, sewed, gathered wood or nursed others. We can also see that their importance was quite big during the pillaging.

It might be surprising, that women who joined the armies also took part in building fortifications. This task was certainly not usual for women within civilian society, but the campaign community had its specifics.^[105] As John A. Lynn states, women within an army had to bend gender norms and take on aspects of masculinity.^[106] The community required them to function within an area of certain overlap between contemporary conceptions of masculinity and femininity.^[107]

We do not have sources proving that women used to join an army to become part of the baggage for a similar reason as men, who sometimes just wanted to search for adventure as soldiers.^[108] Women usually joined an army as someone's accompaniment – their partner's, husband's, or father's. When they became part of the campaign community, their position changed, though: They started to participate in types of work usually considered to be male. They also had to become independent when their male partners died as a consequence of battle injuries or disease. After that, they could find a new partner or stay within an army by themselves – earning money from working or pillaging. Thus, these women became independent members of the campaign community.

These facts raise questions about women returning from the army back to civilian society. What did they do after their return? Did their return make any impact on the civilian world? Those are just two of the questions also raised by

[104] J. A. LYNN, *Women*, pp. 215–221. Those were also the works done by children within the armies.

[105] The position of women in armies differed from the position of those in civilian sphere in more senses. They haven't been evaluated overly by their family status – it was more important, what was the position of their male partner in the military society.

[106] J. A. LYNN, *Women*, p. 97.

[107] *Ibidem*, p. 53.

[108] For reasons why did young men join the early modern army see e. g. G. PARKER, *Voják*, pp. 39–62.

John A. Lynn,^[109] but there are still much more issues of women and children within armies of the Thirty Years' War, that have to be answered in future. The examined women and children formed an important part of early modern society, but their stories still remain mostly unknown. Future research will hopefully change this.

[109] J. A. LYNN, *Women*, p. 229.

PEASANT IMMIGRANTS IN THE CITY OF CRACOW IN THE 16TH–17TH CENTURIES IN THE LIGHT OF CRIMINAL RECORDS

Mateusz Wyżga

Venkovští imigranti v Krakově v 16. a 17. století ve světle trestněprávních pramenů

Abstract: Research on the history of migration requires the use of various types of sources. One of which is criminal records because they contain information about the unqualified workforce of the time. This article looks at the wider phenomenon of rural-urban migrations using the example of the Cracow micro-region in the preindustrial period. Peasant migration was related to the functioning of the local economy. Men tended to travel somewhat longer distances than women. Peasants looked for work as servants and temporary unskilled labourers, and they also relied on social care in the city. Employment problems were conducive to the social degradation of peasants and their relations to the people they know in the underworld. Rural migrants most often committed theft-related crimes. The migration policies of the city authorities played an important role in the migration phenomena. An increasingly frequent punishment for illegal rural arrivals was expulsion from the city.

Historická demografie, 2019, 43:1: 47–65

Key words: migration, peasants, Cracow, criminal records, labour force

Contact: dr. Mateusz Wyżga, Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, ul. Podchorążych 2, 30–084 Kraków, Poland; e-mail: mwyzga@up.krakow.pl

Introduction

I have managed to document that a significant role in city-bound migrations was played by the peasant population. Through extensive migration networks and a system of recommendations, peasants topped up the declining population of big cities, such as Cracow, on a regular basis. They joined the ranks of day labourers or were taken on by craftsmen's workshops. Some of them managed to gain admission into the burgher estate. There were also elusive but ongoing flows of unqualified labour and social marginals.^[1] The municipal policy regarding migrants was determined by the current economic situation. The aim was to control the influx of

[1] More details about these phenomena were described in: Mateusz WYŻGA, *Were Peasants Able to Move in Feudal Poland? Tracking the Determinants of Internal Migrations, 1501–1800*, Romanian Journal of Population Studies 12, 2018, vol. 2, pp. 5–20; Mateusz WYŻGA, *Migrations to the City of Cracow, 1400–1800*, *Altretalie* 57, 2017, pp. 5–26; Mateusz WYŻGA, *Mobilność i migracje chłopów do miast polskich doby preindustrialnej: z badań nad mikroregionem krakowskim*,

migrants e.g. through a system of witness recommendations and certificates of legitimate provenance. The rural-urban migrations can be researched primarily on the basis of municipal regulations, registers of newly admitted burghers, guild books recording entry of newcomers into an apprenticeship, criminal records, and also church registers.^[2]

This paper is a part of a large research project focusing on the migrations in the Cracow micro-region in the preindustrial period (1501–1800).^[3] The aim of my study is to show peasants as migrants in the city, respectively during their social change. I use criminal records as the main source in this part of my research, as this allows me to collect data relevant to the semi-qualified or unqualified workforce. There were no proper written employment contracts or lists of workers. Moreover, it is possible to collect data on poor migrants who did not have the support of proper social networks, and on their ways of surviving in urban society. Criminal records as sources enable us to show the life cycle of people involved in rural-urban migration and their experience in the successive stages of movement. Finally, it is important to gain insight into municipal migration policies and their results. This is the object of the present paper. It is connected with the aim of my wider research, covering all the dimensions of rural-to-rural and rural-urban migration, and especially daily mobility as a neglected subject of migration research.^[4]

Sources and methods

The Polish cities and towns were organized according to the model developed in Western Europe. The Cracow urban complex has well-preserved sources, generated by municipal and ecclesiastical offices. The research discussed in this paper is based mostly on the oldest court books (criminal records) of the city of Cracow (1554–1700)^[5] and documents issued by the king, the city council,

Przeszłość Demograficzna Polski 37, 2015, vol. 2, pp. 95–128; see also: Stanisław GIERSZEWSKI, *Obywatele miast Polski przedrozbiorowej*, Warszawa 1973.

[2] Bert De MUNCK – Anne WINTER (eds.), *Gated Communities? Regulating Migration in Early Modern Cities*, Farnham 2012.

[3] The article is based on my paper presented during the European Association for Urban History Conference: “*Urban Renewal and Resilience Cities in Comparative Perspective*” in Rome, 29.08.–1.09.2018. Special thanks to Manon van der Heyden, Antoinette Fauve-Chamoux, Anne Winter, Josef Grulich, Martin Andersson, and Radosław Poniak for all their valuable comments on my research project.

[4] All results of my research devoted to peasants’ migration will be presented in my forthcoming book: Mateusz WYŻGA, *Homo movens. Mobilność chłopów w mikroregionie krakowskim w XVI–XVIII wieku*, Kraków 2019; see also: Colin G. POOLEY, *Local Histories of Migration and Mobility*, *Local Population Studies* 100, 2018, vol. 1, pp. 52–59.

[5] National Archives in Cracow, Municipal Archive of Cracow, Criminal Books, ref. 869; *Księga*

and the craft guilds in the whole urban complex (1507–1700).^[6] An insufficient amount of information is available with respect to the unqualified labour force, especially women. The shortage of adequate sources for research on migration is caused by the absence of lower-level state administration in early modern Poland. Such administration, if any, was exercised chiefly by church parishes, and was confined to the keeping of church registers and registration of members of religious confraternities. There are no census-type sources, no reliable fiscal registers, and practically no employment contracts, as these were usually made as oral agreements.^[7]

The phenomenon of migration into Polish urban areas in the light of criminal records has already been covered in historiography, but without any special focus on the peasants as a social group.^[8] The peasants however accounted for about 75% of the Polish-Lithuanian Commonwealth's society.^[9] I have used mixed, quantitative and qualitative methods in my study,^[10] mainly statistical analysis, and elements of Douglas Massey's ethnosurvey methodology, devised specifically for migration research, with a special focus on people of lower social status. This affords us a better understanding of the local community of migrants, their social networks, and their individual plans and decisions (just like in the microhistorical approach). It is helpful when we are dealing with the lack of information from

kryminalna miasta Krakowa z lat 1554–1625, in: Waław URUSZCZAK – Maciej MIKUŁA – Anna KARABOWICZ (eds.), *Fontes Iuris Polonici*, series: *Prawo Miejskie*, vol. 1, Kraków 2013; *Księga kryminalna miasta Krakowa z lat 1589–1604*, in: Waław URUSZCZAK – Maciej MIKUŁA – Krzysztof FOKT – Anna KARABOWICZ (eds.), *Fontes Iuris Polonici*, series: *Prawo Miejskie*, vol. 3, Kraków 2016; *Księgi kryminalne miasta Krakowa z lat 1630–1633, 1679–1690*, in: Waław URUSZCZAK – Maciej MIKUŁA – Krzysztof FOKT (eds.), *Fontes Iuris Polonici*, series: *Prawo Miejskie*, vol. 4, Kraków 2016; M. WYŻGA, *Homo movens*.

[6] Franciszek PIEKOSIŃSKI (ed.), *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*, Kraków 1885–1909.

[7] Cezary KUKLO, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, pp. 51–129; Anna KAMLER, *Chłopi jako pracownicy najemni na wsi małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2005, pp. 14–18.

[8] Marcin KAMLER, *Migracje ludności do dużych miast w Koronie w XVI–XVII wieku w świetle materiałów sądów kryminalnych*, in: Ewa Dubas-Urwanowicz – Jerzy Urwanowicz (eds.), *Miasto, region, społeczeństwo. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, Białystok 1992, pp. 69–78; Stanisław GERSZEWSKI, *Migracja chłopów i szlachty do miast Pomorza Gdańskiego od połowy XVI do połowy XVII w.*, *Zapiski Historyczne* 32, 1967, vol. 3, pp. 7–20.

[9] Cezary KUKLO, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, pp. 210–236.

[10] More about methods: Jan LUCASSEN – Leo LUCASSEN, *Theorizing Cross-Cultural Migrations: The Case of Eurasia since 1500*, *Social Science History* 41, 2017, pp. 445–475; Jeremy HAYHOE, *Strangers and Neighbours: Rural Migration in Eighteenth-Century Northern Burgundy*, Toronto 2016, pp. 3–15.

quantitative data.^[11] Based on the criminal records, I have developed a database of 713 convicts and computed the geographical distances between their places of origin and Cracow.

The municipal sources rarely use the term 'peasant' (mostly with reference to the migrant's parents). Consequently, I regard migrants as peasants in a wider sense. In my opinion, people who were described as being of rural origin were former peasants (except for those cases where we have information about nobles or burghers). Therefore, the rural origin was the basic criterion for me, without any designation indicative of different social status, for example, nobility. It was important to distinguish information about the place of birth from the place of former residence because many peasants and city dwellers were often on the move. As peasants accounted for about 75% of the Polish-Lithuanian Commonwealth's population, with regard to migrants without any additional description of their social status in the registers we can assume that they were probably peasants (in terms of origin).

Furthermore, I consider rural background a social rather than an occupational status. There were many peasants among the craftsmen, domestic servants, and especially unqualified labourers in towns. The definition of peasants in pre-industrial Poland includes people who lived in villages either as free men (for example some innkeepers, tradesmen or craftsmen) or as serfs with an obligation to provide unpaid labour (*corvée*) to their landlords. The latter had no personal freedom, though it was possible to achieve it. This group included peasants of the highest status, i.e. those with the largest farmsteads (in Polish: *kmiecie*). They were less mobile than those holding small plots or landless peasants (for example cottagers).^[12]

Interpretation of the criminal sources posed some problems in clearly dividing incomers into two categories: permanent and temporary migrants. During their life cycles, most were usually on the move and continuously underwent social change.^[13] Consequently, their family ties and geographical origins could decline, and it is a problem to determine the origins of individuals charged in the municipal prison. Marcin Kamler's computations show that peasants accounted for

[11] Douglas S. MASSEY, *The Ethnosurvey in Theory and Practice*, *International Migration Review* 21, 1987, pp. 1498–1522.

[12] A new contribution in this area: Tomasz WIŚLICZ, *Love in the Fields. Relationships and Marriage in Rural Poland in the Early Modern Age: Social Imagery and Personal Experience*, Warsaw 2018; see also: Piotr GUZOWSKI, *Changing Economy – Models of Peasant Budgets in 15th and 16th Century Poland*, *Continuity and Change* 20, 2005, pp. 9–25.

[13] J. LUCASSEN – L. LUCASSEN, *Theorizing Cross-Cultural Migrations*; J. HAYHOE, *Strangers and Neighbours*, pp. 41–43.

about 40% of Cracow's offenders in the second half of the sixteenth century.^[14] Michał Rożek and Jan Kracik have calculated that half of the vagrants arrested in Cracow in the period 1740–1794 had rural origins (peasants), hailing mostly from nearby villages.^[15] In my research, out of the total number of 713 accused individuals, the origins of every third person (32.1%) were not specified in the minutes.

Almost the same numbers were described as being of rural (35.1%) and urban origin (32.8%). Only seven were recorded as nobles. If we take only the data referring to people interpreted as peasants (250) and townspeople (234), the percentages are similar to Kamler's, Rożek's, and Kracik's calculations mentioned above. Overall, 51.7% of the arrested people came from rural and 48.3% from urban areas. However, my assumption is that the percentage of migrants from rural areas was higher and amounted to no less than 75%. Some of the poorer migrants severed their ties with their families, former social networks, and original identities, and therefore we have no data on their provenance. Moreover, they experienced an ongoing change of social status during their life cycles, leading to new social identities. Sometimes, it depended on the period during the migrant's staged migration from his or her village to the city, when for example the migrant was arrested as a temporary resident of the suburbs.

Despite these problems with criminal records, this phenomenon is well worth analysing in the context of migration. This unique source rarely provides narrative data on people of lower social status. It is also an attempt to calculate some data from this narrative source in a quantitative context. Finally, it helps us to redefine the meaning of the mobility and migration of early modern society in Europe.^[16]

Based on the contents of the analysed sources, I identified two general groups of data in the constructed database for each individual situation. One included accused individuals, tried on specific charges, with the proviso that the final judgment was not recorded for every case. The other was a group of convicted individuals. In other words, we have two groups of accused migrants: before and after the sentence. This is further justified by the difference between 685 accused (Table 1) and 478 sentenced individuals (Table 2).

The other differences in the data compiled in the tables were caused by the situation in which some of the records had no formulated charge, no judgment,

[14] Marcin KAMLER, *Struktura i liczebność środowisk przestępczych Poznania i Krakowa w drugiej połowie XVI w.*, *Przeszość Demograficzna Polski* 15, 1984, pp. 79–85.

[15] J. KRACIK – M. ROŻEK, *Hultaje, złoczyńcy*, p. 79.

[16] Jan LUCASSEN – Leo LUCASSEN, *The Mobility Transition Revisited, 1500–1900: What the Case of Europe Can Offer to Global History*, *Journal of Global History* 4, 2009, pp. 347–377; Martin ANDERSSON, *Migration i 1600-talet Sverige: Älvsborgs lösen 1613–1618*, Malmö 2018; Josef GRULICH, *Migrační strategie: Město, předměstí a vesnice na panství České Budějovice ve druhé polovině 18. století*, České Budějovice 2018.

or other data. Not all records include data on origin, social status, charge, and sentence. Although we know about 685 accused in total, in fact only 239 of them were nominally peasants. More differences can be seen in Table 2, which includes punishments. We know about 478 meted out punishments (67% of all records), but social or occupational status is added for only 468 individuals. In 372 cases, two kinds of data were stated separately – origin and punishment – which is why there is a difference between 196 peasants with punishments and 250 peasants with known origin only.

Furthermore, in the case of peasant migrants, the criminal books usually cover former peasants. In those instances where multiple crimes were perpetrated by one person, I chose the latest accusation that was the basis of a judgment. Only a small fraction of such records is dispersed into several parts in the analysed source. For the most part, individual cases contain information about all the offences of the accused person, especially from the end of the sixteenth century.

The migration policies

The Cracow urban complex comprised three royal towns (Cracow, Kleparz, and Kazimierz), the royal residence complex on Wawel Hill, and suburbs owned by a variety of proprietors. During the period under review, its population was about 30,000. The international political and economic significance of Cracow began to decline around the year 1600, when it ceased to be the royal seat, due to the transfer of the royal court to Warsaw, which proved to be permanent.^[17] The lands of the Polish state were less urbanized and less populated than Western Europe. Villages and small semi-agricultural towns were the predominant forms of settlement, as it is characteristic of an agricultural country.^[18]

On Maps 2 and 3, the only major urban centres were those forming the Cracow municipal area. In Poland, there were only a few cities, while most urban areas were not much more populous than villages. They were craft and agricultural towns, sometimes serving as local trade centres for the neighbouring villages. The level of urbanization of pre-partition Poland was characterized by a dense network of small towns, reflecting the demographic potential and the level of economic development of the country. Cities and towns were classified for tax

[17] See: Leszczek BELZYT, *Kraków i Praga około 1600 roku: porównanie topograficznych i demograficznych aspektów struktury społecznej i etnicznej dwóch metropolii Europy Środkowowschodniej*, Toruń 1999; Zdzisław NOGA, *Die Herrschaftselite der Stadt Krakau vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, in: Michael DIEFENBACHER – Olga FEJTOVÁ – Zdzisław NOGA (eds.), *Krakau – Nürnberg – Prag: die Eliten der Städte im Mittelalter und in der frühen Neuzeit: Herkunft, Nationalität, Mobilität, Mentalität*, Praha 2016, pp. 115–126.

[18] Jaroslav MILLER, *Urban Societies in East-Central Europe, 1500–1700*, Aldershot 2008, pp. 210–221.

purposes. According to Henryk Samsonowicz's research, even half of the urban centres, especially church and private holdings, were so small that they did not have their own fairs.^[19]

However, it is difficult to distinguish formally between more and less developed urban areas. At the time, a larger urban centre was referred to (in Latin) as a *civitas*, and a smaller one as an *oppidum*. For example, in the sixteenth century, in southern Lesser Poland, 49 out of the total 52 urban areas did not reach the level of 2,000 inhabitants and usually had fewer than 1,000. Practically all of them were of medieval origin. In the following two centuries, only smaller towns were established. The rise of small urban centres was connected with the greater importance of agriculture. While their numerical domination was important, demographically and economically they were weak. Burghers, despite being involved in similar work as that of peasants, differed from them in terms of legal status and personal freedom. They also had the freedom to choose a job to support their family. Finally, due to the economic conditions of their time, and thanks to their size, towns in Lesser Poland were able to maintain their character as centres of craft and trade.^[20]

From the late fifteenth century, Poland was politically dominated by the noble estate, whose main source of income was the production and sale of cereal grains.^[21] The royal government saw no benefit in developing cities, whose capitalist forms of activity did not fit well into the country's serfdom economic system.^[22]

The migration policies of the various Polish towns were individualized in terms of local regulatory solutions, based on the Saxonian legislative model. The Polish lands were less urbanized and populated than Western Europe. Consequently, the migration flows between the rural and urban areas were less intensive because smallholding peasants could find employment in their own neighbourhood, whether in the manor or in self-sufficient peasant farms. Some of the population was formally bound to the farmsteads that they held under the serfdom system, but then the manor exercised a certain degree of social care over them. This is why my analysis of some 1,600 trials of runaway serfs for the years 1590–1610

[19] Maria BOGUĆKA – Henryk SAMSONOWICZ, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, pp. 108–119.

[20] Piotr MIODUNKA, *Demograficzny i gospodarczy potencjał małych miast południowej Polski od końca XVI do początku XIX wieku*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 78, 2017, pp. 135, 145, 158.

[21] Piotr GUZOWSKI, *Changing Economy – Models of Peasant Budgets in 15th and 16th Century Poland*, *Continuity and Change* 20, 2005, pp. 9–26.

[22] J. MILLER, *Urban societies*, pp. 192–194; Robert FROST, *The Oxford History of Poland-Lithuania: Volume I: The Making of the Polish-lithuanian Union, 1385–1569 (Oxford History of Early Modern Europe)*, Oxford 2015.

indicates that only one in four peasants relocated to a town.^[23] In early modern Poland, major urban areas with populations in excess of 10,000 were not common, and periodically faced the threat of epidemic-induced depopulation.^[24] In those few that existed, however, the term ‘peasant’ was synonymous with ‘unqualified labourer’, which is indicative of a considerable level of rural-urban migration.^[25] The populations of the cities and of the villages were connected by a variety of social networks, based on family and commercial relations (generated by the supply of produce and products to urban areas). Those contacts enabled peasants to send some of their offspring off to work in a craft in the city, and the urban community to attract reliable labour force.^[26]

The city attracted various individuals, which is why efforts were made to select the most desirable types. This was done by the owner of the city (i.e. the Polish king in the case of Cracow), the city council, and the craft guilds, by adopting adequate regulations. The primary instrument for shortlisting the prospective citizens of Cracow was to grant them full rights of citizenship. To be eligible for this, the migrants had to meet the applicable criteria, just like in all other European countries.^[27] The procedure was a prerogative of the city council, which – depending on the current needs – could lift the admission fee for migrants trained in a trade or profession that was most desirable in the city at any such time. The flow of qualified labour force was also controlled by the guilds, mostly under the statutes granted to them by the ruler. Such charters regulated, for example, the maximum number of employees to be hired by each workshop (for different guilds, this could be one or several individuals). The guild masters also sought verification of the provenance of migrants interested in engaging in apprenticeship or employment. Thus, newcomers were required to present written recommendations or two witnesses. In consultation with the ruler, the guilds in the various cities and towns were able to form alliances in order to regulate the free flow of migrating journeymen. It was made mandatory for them to stay at one place of employment for at least six months. Journeymen who refused to comply with these corporatist requirements often relocated to the suburbs, e.g. into areas owned

[23] M. WYŻGA, *Were Peasants Able to Move*, pp. 11–15.

[24] C. KUKLO, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, p. 233.

[25] National Archives in Cracow, Municipal Archives of Cracow, ref. 3434, Regestr szpitala św. Ducha, pp. 93–94, 98, 99; ref. 3355, „Ekspensa kościelna” kościoła N. P. Maryi w Krakowie (St. Mary’s Church in Cracow expenses), pp. 8, 13–15, 79, 87, 92; Andrzej KARPIŃSKI, *Pauperes: o mieszkańcach Warszawy XVI i XVII w.*, Warszawa 1983.

[26] See: Marie L. NAGATA, *Migration and Networks in Early Modern Kyoto, Japan*, *International Review of Social History* 47, 2002, pp. 243–259; M. WYŻGA, *Were Peasants Able to Move*, pp. 8–10; J. GRULICH, *Migrační strategie*.

[27] More about this phenomenon: Maarten PRAK, *Citizens without Nations. Urban Citizenship in Europe and the World, c. 1000–1789*, Cambridge 2018; J. MILLER, *Urban societies*.

by the Church or by nobles, which were outside the municipal jurisdiction, and practised their trade there. Whenever the authorities got hold of their products, these were to be donated to the municipal hospitals.^[28]

The king would also intervene, e.g. with respect to the re-emigration of runaways to Cracow after the city had been weakened by an epidemic, or in order to ensure order and cleanliness with a view to preventing the outbreak of an epidemic. Groupings of paupers were perceived as a major threat, being more susceptible to infection. There were attempts to impose some organization on the flow of unqualified labour force through Cracow, usually with little or no effect (e.g. by registering migrants, issuing special certificates, adopting mandatory employment, or simply by expulsion), and these processes are difficult to measure. By order of the city council, individuals with no employment or place of residence were required to leave the city within three days of arrival. Forceful removal without a court trial was applied against those who put up any resistance. The death penalty could be ruled for unauthorized re-entry into the city, but it was seldom if ever enforced in practice. All these measures were meant to rid the city of any potentially criminal element. Vagrants either left on their own accord or were escorted out of town by the executioner or special 'pauper removers', probably recruited from peasantry inhabiting nearby villages. This was especially necessary at times of natural disasters when more strangers would come into the city in search of alms. At such times, incoming paupers were chased out of town as well. To prevent epidemics, Cracow's bishops concentrated such people in makeshift hospitals outside the city walls. The regulations issued by the ruler, the municipal office and the city council (in some cases by all of the above jointly), prohibited the city dwellers from offering lodging to suspect individuals, those without permanent employment, and vagrants. Burghers were required to report any such occurrence to the authority with jurisdiction over their household (i.e. either the municipal government or the Church or the noble landlord). When failing to do so, burghers could be subject to the same penalties as vagrants. Similar regulations were applied in the villages.^[29]

The residents of the nearby villages were well acquainted with Cracow and the surrounding areas. They followed the same routes for generations. They were attracted to the city by prospects of employment (rather temporary than permanent), and to the concentration of charitable welfare institutions and greater chances of

[28] Franciszek PIEKOSIŃSKI (ed.), *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*, Kraków 1885–1909, vol. 1, part 2, no. 411, 452–454, 476, 490, 535, 581, 620.

[29] *Prawa, przywileje i statuta*, vol. 1, part 2, no. 301, 614; part 3, no. 1858, 1859, 1983; Jan M. MAŁECKI – Janina BIENIARZÓWNA, *Dzieje Krakowa*, vol. 2: *Kraków w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 1984, pp. 358–364, 477–480; A. KARPIŃSKI, *Pauperes*, pp. 136, 157; Eleonora CANEPARI, *Immigration policy in 18th-century Trieste*, in: Bert De Munck – Anne Winter (eds.), *Gated Communities? Regulating Migration in Early Modern Cities*, Farnham 2012, pp. 101–116.

receiving alms too. This was particularly the case with underpaid servants and day labourers, who could periodically improve their material status in this way. Elderly and sick peasants from the nearby villages also came to Cracow to beg there on a regular basis, and at the end of the day, they would head back home. Others tried to stay on as lodgers with their relatives or acquaintances residing in the city.^[30]

Ensuring the public order in Cracow was the responsibility of the city council. The related duties were performed by the appointed city hall administrator, a kind of prefect of municipal police (called *hutman ratuszny*, which was a Polonised version of the German *Rathaus Hauptmann*, or *praefectus, capitaneus praetorii* in Latin). He was a well-paid officer and one with vast prerogatives, such as were required to ensure security and cleanliness in the city, public order on market days, and fire safety. At times of pestilence, he did the mayor's bidding, for example, closed down households affected by the plague. Additionally, he was a magistrate of the lowest grade, with jurisdiction over minor matters, and acted as mediator in disputes between city-dwellers of lower status. He had command of professional city hall guards and the city watch, all paid by the municipal treasury.

The city was divided into four quarters headed by commanders called *rotmistrz*. They were responsible for organizing the defence of the city, if necessary. Their office was of an honorary nature, with no salary; they would in turn divide their forces into detachments of ten or so burgher-soldiers, each with a decurion (Polish *dziesiątnik*) at its head. They kept day and night watch and searched uninhabited dwellings for any hiding vagrants. Vagabonds and beggars are known to have assembled into groups in the evenings to spend the night in empty houses. For supervisory purposes, these law enforcement officers were accompanied by representatives of the state, the university, and the episcopal office during such nightly raids. This was occasioned by the fact that some of the vagabonds claimed to be nobles, members of the university, or clergymen. In some periods, whenever a garrison was stationed in town, the municipal enforcement officers were supported by soldiers in performing these duties. Otherwise, more burghers were enlisted to help. Proper control and registration of people passing through the city gates were performed by members of a lower-ranking municipal service. Another officer involved in ensuring public order was the municipal prosecutor, called *instygator*, and the executioner, whose responsibilities in Cracow extended to capturing homeless dogs and removing dead animals from the city. The municipal prison was in the city hall basement, next to the torture chamber. There was one more law enforcement formation in Cracow, which was however subject

[30] Mikołaj MALINOWSKI – Luiten van ZANDEN, *Income and its Distribution in Preindustrial Poland*, *Cliometrica* 11, 2017, pp. 375–404.

to the state rather than the city government, and manned the Thieves' Tower at Wawel Royal Castle.^[31]

Social care

A way out of the situation created by the growing number of paupers and the excessive influx of unwanted migrants was to adapt the poor relief to the actual needs. However, we do not have an appropriate source to measure this phenomenon (such as for example, hospital registers of people in need). Most social welfare efforts remained concentrated in family households and ecclesiastical institutions. Nevertheless, we can outline the shape of social care. As in other European countries in the modern period, social care gradually moved from the private and ecclesiastic forms of charity towards state-sponsored programmes. In early modern Poland this process was delayed in comparison to the West. As late as 1496, a royal statute was proclaimed which regarded unwarranted begging as an offence, and this legislation was renewed several times until the fall of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1795. Paupers who were not fit for work had to remain in their parishes and acquire alms there while the fit ones were to be forced into employment. Due to lack of funding and adequate organization, the law remained mostly unenforced. Relying primarily on the meagre funding supplied by their founders, the rural parish poorhouses were small and rare, so that a considerable portion of social security for the needy was provided by and in peasant households. This is why the numbers of people with no means of sustenance would grow periodically.^[32]

In Cracow, ever since the Middle Ages, there had been several hospitals and shelters, administered by the Catholic Church and the municipal authorities. Every year, the city's annual budget included funds for alms for specified groups of paupers, but the allocated amount underwent considerable fluctuations and was never sufficient to meet the actual needs. For example, in 1517 it was only slightly higher than the mayor's annual salary. It is further known that starting in 1584, an Archconfraternity of Mercy, a charitable organization reporting to the Bishop of Cracow, was active in Cracow. The wars and epidemics of the mid-seventeenth century, especially in the context of the economic crisis that had begun at the beginning of that century, were followed by a leap in the number of paupers. This caused an oversupply of unqualified labour, and consequently, a decline in pay rates offered for such work. This was why some hired labourers were forced to seek additional income and often veered into the path of crime.

[31] Jan PTAŚNIK, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Issue 2, Warszawa 1949, pp. 244–248, 251–253, 259.

[32] Monika MALUDZIŃSKA, *Żebracy i włóczędzy w stanisławowskiej Warszawie*, Warszawa 2014, pp. 459–468.

The first House of Correction (designated by the German term *Zuchthaus*) was set up in Cracow before 1716, with a view to forcing beggars into employment. It was located near the city walls, not far from the hospital complex operated by the friars of the Order of the Holy Ghost, known as Hospitallers. Another initiative in this area, larger in scope, came only in the 1780s, when Waclaw Sierakowski, a canon priest in Cracow, set up a textile manufactory on the site of the former House of Correction, with workstations for vagrants. Problems with the employees and low product quality led to the demise of this enterprise after some time.^[33] We do not know the extent to which all that social care was effective. However, the growing number of violations in the seventeenth century indicates that it was not sufficient.

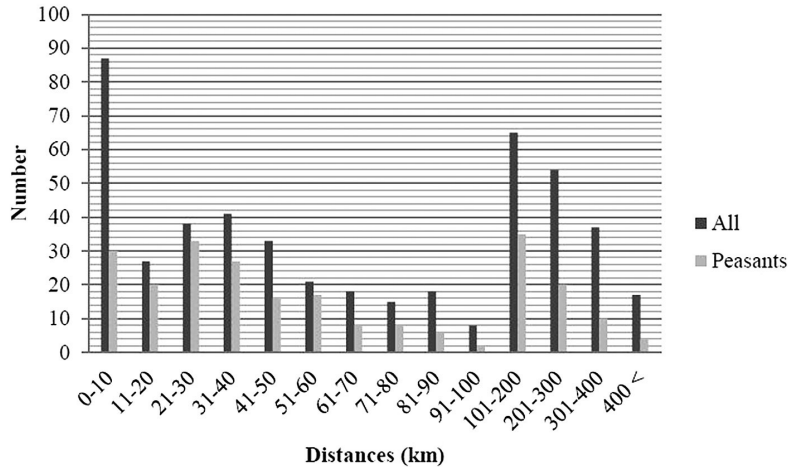
Analysis

The Cracow criminal records under review covered cases tried by the city council's court. In a way, they reflect the city government's migration policy and its related cooperation with the various police forces and other institutions. The group of 713 people registered in criminal records between the years 1554 and 1700 was statistically dominated by men (78.8%). However, every third of them was not identified in terms of provenance (33.4%), and this gap was more frequent for males (23.1%) than females (10.2%). This leaves a group of 484 individuals for analysis in terms of geographical distribution. It turned out that 92.8% of the accused persons were migrants while 7.2% had been born in Cracow. In the group of migrants, only 2.9% were from the Cracow urban complex (areas outside Cracow: its suburbs, the town of Kazimierz and the town of Kleparz). Among the number of 449 migrants, only a slight majority supplied the information that they had been born in the countryside (250 individuals, that is 51.7%). Furthermore, 41.4% of the convicts hailed from various cities and towns. The average distance for convicts of rural origin was 46.7 km (median, see Figure 1). This reflects the reach of the supply zone of the Cracow urban complex and its local market, as well as the peasant population's possibilities and economic feasibility of moving around. Rural women who came to Cracow usually covered shorter distances (33.4 km) than men (52.1 km).^[34] In the case of individuals of urban background, the distances were longer (44.7 km and 152 km, respectively).

[33] Marian MIKOŁAJCZYK, *Krakowski dom poprawy. Z badań nad dziejami więziennictwa w osiemnastowiecznej Polsce*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 50, 1998, pp. 57–80; J. M. MAŁECKI – J. BIENIARZÓWNA, *Dzieje Krakowa*, pp. 477–480, 571–574.

[34] Similiar patterns in marital exogamy: Alice VELKOVÁ, *Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750–1850*, *Historická demografie* 30, 2006 (suplement), pp. 82, 89–93.

FIGURE 1. GEOGRAPHICAL PROVENANCE OF INDIVIDUALS ACCUSED IN COURT IN CRACOW, 1554-1700 (N=484)

Sources: see Footnote 5; own computation.

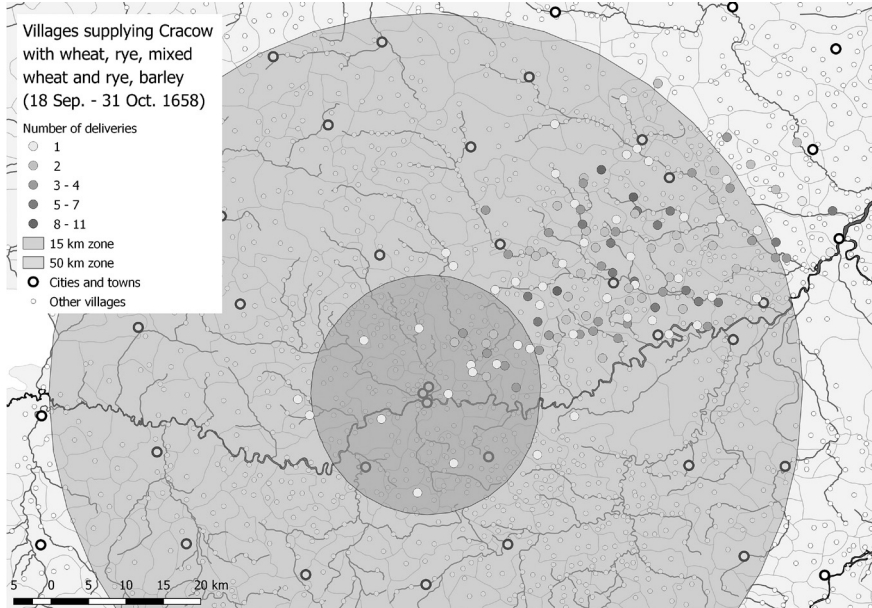
The largest number of peasants in trouble with the law came in from the north (34.5%), somewhat fewer from the east (29.7%) and west (27.9%), and the fewest from the south (7.9%), i.e. from the direction of the Carpathian Mountains. The statistical dominance of migrants from the north and the east corresponds to the highest intensity of deliveries of cereal grains to the city from villages situated on the very fertile soils along the Vistula River. The following diagram demonstrates the phenomenon on the basis of excise duty charged on goods brought into Cracow by peasants in the autumn of 1658 (Figure 2).^[35]

The phenomenon is reflected primarily in legal migrations of peasants' sons who joined various crafts in Cracow. A majority of them were employed in the food processing industries, mostly with beer breweries and bakeries (Figure 3). The following chart indicates that the reach of the area of the provenance of Cracow's maltsters largely overlapped with the reach of the supplies of grain. This is elucidated by the functioning of the migration networks, whereby peasant suppliers of grain to the artisans in town arranged for the training of their sons in the related craft.^[36]

[35] See: Piotr MIODUNKA, *Kryzysy demograficzne w Małopolsce w końcu XVII i pierwszej połowie XVIII wieku: zarys problematyki*, *Przeszłość Demograficzna Polski* 37, 2015, vol. 4, pp. 7-37; Piotr MIODUNKA, *Krakowskie ceny zbóż a ruch urodzeń w parafiach na południe od Krakowa od XVII do XVIII wieku*, *Przeszłość Demograficzna Polski* 38, 2016, vol. 4, pp. 7-35.

[36] M. WYŻGA, *Were Peasants Able to Move*, p. 8.

FIGURE 2. VILLAGES SUPPLYING CRACOW WITH WHEAT, RYE, MIXED WHEAT AND RYE, BARLEY (18 SEPTEMBER-31 OCTOBER 1658)

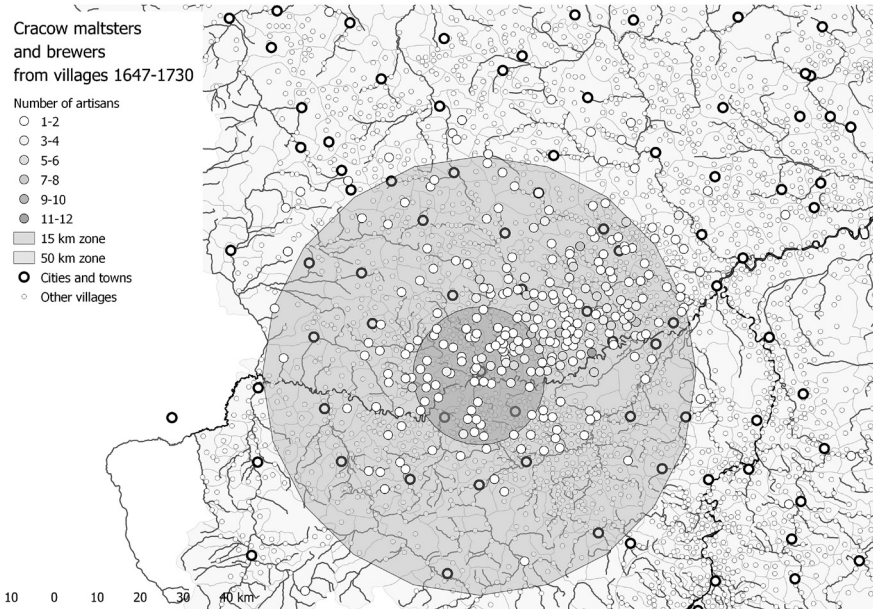
Sources: National Archives in Cracow, Municipal Archive of Cracow, ref. 744, pp. 3-87; Layout: Piotr Miodunka.

The reach of the geographical provenance of all the accused persons shrank in the long term. In the sixteenth century, it was 71.6 km on the average, and then 52 km in the seventeenth (median). The distances were somewhat shorter for peasants (a decrease from 67.9 km to 49.7 km). At the same time, by analysing the registers of marriages, I managed to establish that a similar shrinkage took place in the matrimonial selection market in the rural parishes throughout the Cracow micro-region.^[37] It is further known that the ratio of peasants to the total group of criminals known by origin decreased in the successive centuries from 55.5% to 44.8%. At the same time, the gender proportions in the seventeenth century saw a rise in the percentage of women (from 9.6% to 44.8%) with a corresponding drop in the percentage of men (from 90.4% to 55.2%). This partly reflects the decline in the peasant population's interest in seeking opportunities in the increasingly impoverished city.

Table 1 indicates that rural migrants committed theft (including breaking and entering as well as sacrilegious acts), more often than the whole group under

[37] M. WYŻGA, *Were Peasants Able to Move*, pp. 10-11.

FIGURE 3. CRACOW MALTSTERS AND BREWERS FROM VILLAGES 1647-1730

Sources: National Archives in Cracow, Municipal Archive of Cracow, Advocatalia Cracoviensia, ref. 259-262; own computation. Layout: Piotr Miodunka.

review (73.9%). On the other hand, they were accused of assault (including brawling, robbery, and arson) less often than other social groups, and this is true also for sex-related crimes (rape, adultery, or procuring) and other categories, mentioned in the trial records with much less frequency, such as vagrancy, fraud, or handling stolen goods.

TABLE 1. PEASANTS TRIED IN CRACOW BY CHARGE 1554-1700

Crime	Total convicts, N=100%			Peasants, N=100%		
	Total	Women	Men	Total	Women	Men
Total (N)	685	357	538	239	36	203
Theft	65.3	61.2	66.4	71.1	55.6	73.9
Assault	10.2	3.4	12.1	4.2	2.8	4.4
Manslaughter	12.7	14.3	12.3	17.2	27.8	15.3
Sex-related crimes (vice)	5.0	10.2	3.5	2.5	5.6	2.0
Other	6.9	10.9	5.8	5.0	8.3	4.4

Sources: See Footnote 5; own computation.

Table 2 covers 478 court judgments stating the extent of the penalty. The percentage of trials that ended with the death penalty is highlighted. I have also computed the statistics for the various forms of the death penalty. The category *Other or indeterminate form of death* includes for example dismemberment, execution by the wheel, or burning at the stake. This is followed by lesser punishments, such as pillorying (usually involving flagellation, public display of the wrongdoer, branding, and in fewer cases payment of damages to the victim), and finally arrest (sometimes involving flagellation and a fine).^[38] I have also recognized penalties that involved banishment as a separate category (including cases where it followed public flogging, branding, and escorted expulsion from the city). The category *Other penalties* includes less frequent rulings, such as handover of the accused to a different jurisdiction, the wrongdoer's confession or deposition whereupon the trial was not continued, torture, the prisoner's suicide or other cause of death, escape from prison or from the place of execution. I was also interested in comparing the sentences in terms of gender, between the various centuries, and social and occupational groups. In this respect, based on the possibilities afforded by the sources, I identified such groups as craftsmen (including journeymen and apprentices, municipal servicemen and seven nobles), house servants and unqualified labourers. Finally, I categorized the accused by their origin, into those of urban and rural (peasant) provenance.

Table 2 indicates that a death sentence was passed considerably more often for men (54.8%) than for women (30.8%). Women were more likely to be expelled from the city (34.6%) or just arrested, but they were never sentenced to forced labour. They were also released considerably more often than men (14.1%). The comparison between the sixteenth and seventeenth centuries indicates that the number of death sentences decreased three times over the course of the seventeenth century.^[39] This is particularly true of hangings, i.e. the penalty prescribed for theft. The tendency towards more and more lenient judgments was observed as early as the end of the sixteenth century. Pillorying was applied with growing frequency, and every third convict was expelled from the city. Forced labour remained at a continuously low level (the length of such sentence was usually six months), while the numbers of imprisonment judgments and releases increased. The council was inclined to release mostly young people, showing hope of improvement, or those on whose behalf other people interceded. In terms of the social group, a death sentence was passed the most often for house servants (64.3%) and peasants (58.7%).

[38] More about this phenomenon: Marcin KAMLER, *Złoczyńcy: przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich)*, Warszawa 2010.

[39] See: Marian MIKOŁAJCZYK, *Przestępstwo i kara w prawie miast Polski południowej XVI–XVIII wieku*, Katowice 1998, pp. 269–275.

TABLE 2. PENALTIES METED OUT IN CRACOW IN 1554–1700 BY SEX, PERIOD, SOCIAL AND OCCUPATIONAL STATUS, AND ORIGIN (%)

Penalty	Total	Sex		Period		Occupational status			Origin	
		Female	Male	16 th century	17 th century	Craftsmen	Domestic servants	Unqualified labourers	Urban	Rural/peasant
Total penalties (N=100%)	478	78	400	324	154	61	42	365	176	196
Total death penalties	50.8	30.8	54.8	62.3	26.6	54.1	64.3	50.7	51.7	58.7
Hanging (%)	25.7	2.6	30.3	34.6	7.1	14.8	23.8	28.5	26.7	33.2
Decapitation (%)	8.4	7.7	8.5	9.9	5.2	19.7	14.3	7.1	7.4	8.2
Drowning (%)	1.5	7.7	0.3	1.9	0.6	3.3	4.8	0.3	0.0	3.1
Other or indeterminate form of death (%)	15.3	12.8	15.8	16.0	13.6	16.4	21.4	14.8	17.6	14.3
Pillory (%)	6.3	7.7	6.0	3.4	12.3	6.6	7.1	6.3	5.1	4.6
Banishment (%)	22.6	34.6	20.3	17.3	33.8	21.3	11.9	24.7	19.9	23.5
Forced labour (%)	1.5	0.0	1.8	1.5	1.3	1.6	0.0	1.6	0.6	1.0
Arrest (%)	2.9	5.1	2.5	1.5	5.8	1.6	0.0	3.6	4.5	1.0
Release (%)	6.5	14.1	5.0	5.9	7.8	11.5	11.9	5.2	8.0	2.0
Other (%)	9.4	7.7	9.8	8.0	12.3	3.3	4.8	7.9	10.2	9.2

Sources: See Footnote 5; own computation.

Servants were for the most part residents of rural areas (59%).^[40] They hailed from villages at an average distance of 51.1 km from the city, rather greater for men (71.2 km) than for women (39.3 km). The theft was by far the most common crime perpetrated by this group (69%), and their employers were their victims in most cases. In considerably fewer cases servants were accused of embezzlement or damage to the employer's property, brawling, adultery, aiding thieves, manslaughter, or granting unwanted individuals' access to their employer's household (e.g. assignations with lovers or unauthorized consumption of stocked food). One in ten female servants from rural background was accused of killing a child, and such trials ended in a sentence of death by drowning or beheading; in only one such case, the accused was merely expelled from the city. Those were unmarried women, residing 34.7 km away from Cracow on the average. The fathers of the

[40] Radosław PONIAT, *Wiek opuszczania rodzinnego gospodarstwa domowego w dobie stanisławowskiej w świetle zeznań sądowych*, *Przeszłość Demograficzna Polski* 35, 2014, pp. 7–40.

newborn babies that were killed were mostly journeymen and apprentices, or, in fewer cases, married men. Employers, on the other hand, were usually accused of sexual violence against servants.

Hanging was in most cases the sentence passed against peasants and unqualified labourers, usually accused of theft. Table 2 makes a distinction between these two categories. We do not know the status or origin of many of the accused. I regard *peasant* not as an occupational status but rather as a description of migrants of rural origin residing in the city, who no longer worked under the serfdom system. Some of them worked as craftsmen, domestic servants, and unqualified labourers.

Beheading was often applied against city-dwellers and in the cases of manslaughter committed as a crime of passion. The city's migration policy becomes evident in judgments involving sentences of expulsion from the city; those removed were mostly people without connections to Cracow, mostly peasants and day labourers. A banishment sentence (usually forever, sometimes for several years with a ban on coming closer to the city than 30 km) often included a proviso that an attempt to return to the city would be punished with death. Arrest and release were applied against city-dwellers more often than against peasants, which is indicative of certain leniency in the treatment of the city's own residents. Some of the convicts were saved from the death penalty through the intercession of 'righteous people', for example, the guilds. There was actually only one case when the executioner interceded with the court on behalf of the accused: he took on a uniquely dexterous young thief of rural background as an apprentice. After a lapse of time the boy resumed his career as a thief, of which the executioner was actually aware. Finally, he was captured again and hanged, and the executioner was admonished to be more conscientious in his responsibilities.

Sometimes the court would release the accused on the judges' own decision, which was stated emphatically in the court book. It could also be done in response to a motion filed by the *instygator*, by the wronged person (who in most cases was the employer), or by the Archconfraternity of the Lord's Passion. There were also cases of escape from prison and successful attempts to free the convicts by force from the gallows just moments before they were to be executed. Such runaways usually resumed their criminal activity and ended their lives on a scaffold anyway.

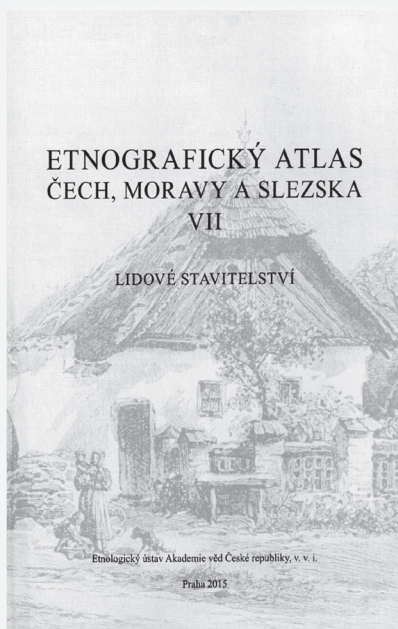
Trials of recidivists previously expelled from the city are indicative of the low effectiveness of the penalties applied. The accused explained that they had returned to Cracow because they had no other way of living. In 1609, Jakub Szewczyk of the town of Proszowice, a shoemaker's apprentice in Cracow, was tried for theft for the fourth time. On the previous occasion, he had been released at the intercession of his friends from Proszowice. When recaptured, he was tortured, flogged and expelled from Cracow, never to return under the pain of death.^[41]

[41] *Księga kryminalna miasta Krakowa z lat 1554–1625*, no. 226

Conclusion

The criminal records, with their overrepresentation of the lower estates and criminals, do not elucidate the whole process of the city-bound migration and require the comparative context of sources of a different type. They are however helpful in demonstrating how the city dealt with the criminal element in the inflowing population and how its approach changed over the long term (see the panel *Period* in Table 2 and in narration). The records of multiple-time recidivists' trials, a decreasing number of death sentences, or change towards less severe punishments are indicative not only of progressing humaneness but also of attempts to save valuable human resources, especially young people showing hope of improvement and adaptation in the community of the impoverished city. Peasants accused before the criminal court in Cracow accounted for a majority of arrested migrants. They were not however tolerated on a par with accused city-dwellers. Expulsion from the city was a common sentence passed against them. It is difficult to measure the scope of the migration policy in Cracow. However, the available data indicate that it was not entirely effective. This phenomenon was connected with the growing impoverishment of Polish peasants in the seventeenth century, and the development of wage labour in the country hitherto dominated by serfdom. It is easier to point to municipal prescriptions targeting unwanted migrants and efforts to discriminate between good and bad people than to measure the actual results of the migration policies. However, the repeatedly enacted regulations and the growing number of arrested migrants indicate that it was hard to keep order in this respect.

František Bahenský – Martin Dohnal – Josef Vařeka – Jiří Woitsch
Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VII. Lidové stavitelství
Red. J. Woitsch – F. Bahenský

Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VII. Lidové stavitelství je zaměřen na tradiční venkovskou architekturu, sídla a bydlení, resp. obecně problematiku tzv. stavěného prostředí, tedy na jedno z klasickejších a dlouhodobě u nás i v zahraničí profilujících témat evropské etnologie. Na základě podrobného studia písemných pramenů z období od konce 18. do počátku 20. století a terénních výzkumů jsou v něm po úvodu obsahujícím rozbor etnokartografického studia stavitelství prezentovány základní strukturální a vývojové rysy lidového stavitelství v českých zemích s přihlédnutím k problematice evropských izolinií venkovského stavitelství. Na 37 mapách a v doprovodných komentářích je pozornost věnována zejména těmto rysům lidového stavitelství: 1) stavební materiál a konstrukce venkovských staveb v 1. polovině 19. století; 2) půdorysná dispozice dvorů venkovských usedlostí v 19. století; 3) dispozice venkovských staveb ve 2. polo-

vině 19. století (počet a funkce dílů, počet traktů, umístění kuchyně, vertikálnita); 4) průběh evropských izolinií v tradiční architektuře přes území českých zemí (např. rozšíření hrázdění, podlomení, výskyt polygonálních stodol); 5) regionální a lokální typologie lidového domu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2015, 103 s., mapová příloha 37 listů, anglické resumé.

ISBN 978-80-87112-99-1

Cena s DPH 290 Kč

Objednávky vyřizuje B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz.

OKOLNOSTI UZAVÍRÁNÍ SŇATKŮ „SVĚTSKÝCH“ OSOB OD KONCE 18. DO PRVNÍ TŘETINY 20. STOLETÍ

Hanka Tlamsová – Václav Černý

Circumstances of marriages of showpeople from the late 18th to the first third of the 20th century

Abstract: The paper offers an insight into the situation with marriages of the so-called showpeople or fairground people. This specific socio-professional group, which is characterised by strong family ties and is therefore closed towards the majority population, is defined and described in the introductory chapter. The subsequent text is based on the analysis of an extensive collection of register books and other documentary evidence and archival materials. The research was focused on individual circumstances of marriages in 1772–1940 and their comparison to the existing state of knowledge on this problem. Taking into consideration the migratory life of the population group under review, the study analyses the detailed genealogies of individual families of showpeople using a combination of genealogical and historical-demographic approaches.

Historická demografie, 2019, 43:1: 67–99

Key words: itinerants, nuptiality, genealogy, dispensation, showmen, puppeteer, circus performer, vendor, roving acrobat, cirkus, merry-go-round, troupe, travelling

Contacts: Mgr. Hanka Tlamsová, Zahájí 170, 373 48 Dívčice; e-mail: Hanka.Tlamsova@email.cz; Mgr. Václav Černý, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta, Historický ústav, Branišovská 31 a, 370 05 České Budějovice; e-mail: wencacerny@seznam.cz

Úvod

Předkládaná studie se zabývá uzavíráním manželství tzv. *světských* osob, permanentně kočujících nejen po celém území dnešní České republiky.^[1] Problematika výzkumu světských osob není jednoduchá a již samotný pojem není v české jazykovědě pevně definován. Až na výjimky většina slovníků českého jazyka uvádí, že se jedná pouze o antonymum ke slovu církevní.^[2] Nejstarší definici výrazu ve smyslu jdoucí světem, potulný, kočovný je možné najít v *Příručním slovníku jazyka českého* vydaného ve třicátých letech 20. století.^[3] Na konci padesátých let termín

[1] Tato studie vychází z diplomové práce Hanka TLAMSOVÁ, *Loutkoherci, gymnasté, kramáři a šlejiři. Proměny životních strategií světských rodů od konce 18. do počátku 20. století. Diplomová práce Filozofické fakulty Jihočeské univerzity, České Budějovice 2016.*

[2] *Slovník spisovného jazyka českého*, Praha 1989.

[3] Do slovníku se pojem dostal s ohledem na jeho užití Jaroslavem Spirhanzlem Durišem v Národní politice. *Národní politika* ze dne 6. 2. 1937, s. 2–3.

použil v *Kriminalistickém sborníku* Jaroslav Šturma, který světské definoval jako osoby žijící polokočovným životem a pohybující se za účelem obživy z místa na místo.^[4] Pojem *světští* užíli i Tomáš Haišman^[5] a Nina Pavelčíková^[6] v souvislosti se soupisem romského obyvatelstva. Ti je vnímali jako kočovníky necikánského původu. V nedávno vydané *Národopisné encyklopedii Čech, Moravy a Slezska* jsou světští uvedeni pouze jako jejich novější forma – tj. cirkusáci a kolotočáři.^[7] O definici téhož pojmu se na základě zájmu o světskou hantýrku a cirkusový slang pokusili i lingvisté. Došli k závěru, že výraz je rozšířen pouze v lidové řeči, a to jen v určitých oblastech.^[8]

Výrazněji rozšířeným, obecně a lingvisticky přijímaným souslovím pro kočovná individua jsou *světem jdoucí*. Mezi ně se obvykle řadily veškeré osoby potulující se po vsích a nabízející služby a zboží. Kromě toho přinášely usedlému obyvatelstvu informace o událostech ve světě i v nejbližším okolí. Autoři etnologických statí po bok pocestných brusičů, kramářů a podobných lidí, pro které se místy ujal německý výraz *hausirníci*, zařadili mnohá další potulná povolání.^[9] Namátkou je možné zmínit vandrovní tovaryše, zvěrolékaře, zaříkávače strašidel, dohazovače, vápeníky, kůžkaře, krtičkáře, dráteníky či brabenáře.

Pro definici zkoumaného vzorku společnosti je důležité zmínit i tzv. *světáky*. Světáka ve smyslu tuláka, světoběžníka a vagabunda uvedl ve svém slovníku již Josef Jungmann.^[10] Za světáky by se však správně měly označovat pouze ty osoby, které pravidelně odcházely za prací pouze na omezenou dobu.^[11] Počátky sezónního vystěhovalectví bývají kladeny do čtyřicátých let 19. století a nejčastěji se

[4] Šturmův zájem však pramenil pouze z kriminality, které se neusedlí dopouštěli. Jaroslav ŠTURMA, *Zkušenosti z boje proti trestné činnosti světských osob*, Kriminalistický sborník 8, 1959, s. 344–356, zde 344.

[5] „O rasovém kontextu soupisu svědčí nejen interní použití takových slov jako *míšenec z cikánské krve*, ale i skutečnost, že z něj byla v samostatných řízeních o něco později vyňata podstatná část světských.“ Tomáš HAIŠMAN, *Romové v Československu v letech 1945–1967. Vývoj institucionálního zájmu a jeho dopady*, in: *Romové v České republice (1945–1998)*. Sešity pro sociální politiku, Praha 1999, s. 10.

[6] „Pod trestem jednoho měsíce vězení se nařízení týkalo tzv. světských osob (neromští provozatelé kočovných živností a zábavních podniků), které neměly stálé bydliště a potulovaly se.“ Nina PAVELČÍKOVÁ, *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*, Praha 2004, s. 29.

[7] Stanislav BROUČEK – Richard JEŘÁBEK, *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska III*, Praha 2007, s. 1010–1011.

[8] Otázku, kdo byli světští, též zodpovídal Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky. <http://www.ujc.cas.cz/jazykova-poradna/dotazy/0233.html> (12. 11. 2018)

[9] Josef SMETANA, „*Světem jdoucí*“ na Slánsku, *Český lid* 28, 1928, s. 244–248, zde s. 246.

[10] Josef JUNGSMANN, *Slovník česko-německý I–V*, Praha 1835–1839.

[11] Miroslav ŠPECIÁN, *Sezónní vystěhovalectví v Pošumaví*, in: *Lidé světem jdoucí*. Sborníček prací členů Národopisného kroužku při Jihočeském muzeu, České Budějovice 1983, s. 2–24, zde s. 2.

týkaly zedníků, tesařů, pomocných stavebních dělníků, cirkusových pomocníků a hudebníků původem z Pošumaví.^[12] Ovšem s ohledem na světáky u cirkusu docházelo a stále dochází k zaměňování či přímo stírání těchto pojmů.

Mezi tzv. světské, kteří se stali předmětem zájmu tohoto příspěvku, jsou zahrnuti zvláště kočovní brusiči, kramáři,^[13] majitelé zajímavých^[14] a pouťových atrakcí,^[15] hudebníci^[16] a tak řečení „komedianti“ – loutkoherci, stínoherci,^[17] artisté,^[18] demonstrátoři zvěře^[19] a kouzelníci. V neposlední řadě tyto kočovníky okrajově doplňují řemenáři, deštníkáři, handlíři,^[20] klempíři, kotláři a v případě žen také potulné švadleny. Světští se v rámci své obživy zpravidla věnovali víceru z uvedených živností a v závislosti na aktuálních podmínkách neváhali svou profesi (dočasně) změnit.^[21] Z genealogického hlediska tak nelze sledovat například pouze loutkoherce, když se někdy oni sami nebo jejich nejbližší příbuzní živili jako potulní kramáři či brusiči.

Světské rody, často s dlouhou a bohatou historií, byly mezi sebou navzájem provázány pevnými pokrevními a příbuzenskými vazbami. To je jedním z důvodů, proč ne všichni potulní komedianti, obchodníci či řemeslníci mohou být zahrnuti mezi *světské*. Chybějící příbuzenské spojení na *světské* rody je faktorem, který z této komunity vylučuje například dráteníky, kteří sice vykonávali potulné řemeslo, ale z hlediska rodinných vazeb neměli s touto pevně příbuzensky propojenou komunitou nic společného. Světské je možné zcela jasně definovat a vymezit v rámci populace jako uzavřenou, příbuzensky propojenou socioprofesi skupinu, kde se kočovné řemeslo dědilo z generace na generaci.

[12] Za místo vzniku světáctví je považováno Stašsko, srov. například František MANDÁK, *Stachy. Nahlédnutí do minulosti a zeměpisný obraz obce*, Stachy 2011; Václav ČERNÝ – Hanka TLAMSOVÁ, *Stašské královské rody jako badatelský problém. Literatura, prameny a překážky*, *Genealogické a heraldické listy* 37, 2017, s. 34–40. Díky muzikantům, které si sezónně pravidelně najímali cirkusoví ředitelé, získaly věhlas obce Cehnice a Dunovice nedaleko Strakonice. Jan CHMELÍK, *Ze života Cehnic a jejich světáků*, Cehnice 2012.

[13] Nejčastějšími prodejními artikly bylo galanterní, střížní a klempířské zboží a kuchyňské nádoby. Trhy objížděli i prodejci hraček, bičů nebo specializovaní knihaři.

[14] Majitelé anatomických muzeí, panorám nebo panoptik. Ve 20. století se jednalo i o kočovné kinooperatéry a fotografy.

[15] Mezi ně patřily tzv. americké houpačky, kolotoče a střelnice.

[16] Jednalo se o harfenisty, harmonikáře, houslisty, flašinetáře a kolovrátkáře.

[17] Projekce za pomoci pohybů rukou tvořících stín na plátně.

[18] Provazochodci, akrobaté a jiní gymnasté.

[19] Krotitelé zvěře, majitelé zvěřince a krasojezdci.

[20] Ti obchodovali výhradně s dobyt看em a s koňmi.

[21] Například František Kaiser (1844–1897) byl uváděn jako tělocvičný umělec, ale také jako loutkář. Josef Schwarz (1837–1904) jednak prodával kuchyňské nádoby, jednak provozoval kolotoč.

V rámci dalšího vymezení světských je ještě potřeba se zastavit u jejich občasného ztotožňování s cikány. Společnost 19. století k tomu vedl jednak podobný kočovný životní styl, způsob obživy, mluva a jejich fyzické vzezření.^[22] Avšak ani aktuální výzkum jasně neprokázal, zdali světšší byli s cikány příbuzensky provázáni, neboť v archivních pramenech nebyla až na výjimky o jejich etniku zmínka.^[23] Badatel se navíc nemůže spolehnout na slova faráře či úředníka, který možná ani nezkoumal jejich skutečnou etnicitu. Nicméně existuje několik faktorů, na základě kterých lze vážně uvažovat o jejich etnické příslušnosti: typická rodová příjmení a některá konkrétní povolání.^[24]

Přehled bádání

Přestože marginální složky obyvatelstva zůstávaly stranou zájmu české historiografie téměř do druhé poloviny 20. století, již na sklonku 19. století se objevily některé práce založené na studiu normativních a zejména trestně právních pramenů. Historici se však zajímali spíše o uplatnění trestního práva jako takového než přímo o hříšníky a i tento zájem na počátku 20. století opadl.^[25] Až v devadesátých letech minulého století se česká historiografie inspirovala novými, v zahraničí užívanými metodologickými přístupy. Marginální složky společnosti se ukázaly jako ideální pro studium pohledem historické antropologie a dějinné mentalit a dostaly se tak do popředí zájmu českých historiků.

Na výzkumy Jaroslava Pánka^[26] navázal v novém tisíciletí Jaroslav Dibelka, jenž se od zájmu o zmrhané ženy a obranné strategie mužů a žen obviněných ze

[22] Část autorů je považuje za kočovníky necikánského původu. Další za míšence a někteří je zmiňují ve spojitosti s německými Romy, tzv. Sinty. T. HAIŠMAN, *Romové*; J. ŠTURMA, *Zkušennosti*; N. PAVELČÍKOVÁ, *Romové*.

[23] Např. svatba brusiče Josefa Lagrona s cikánkou Marií Růžičkovou v roce 1913: SOA v Třeboni, Sběrka matrik Jihočeského kraje (dále SMJK), ŘkfÚ Neznašov, kn. 9A, s. 50. Jediný zaznamenaný sňatek mezi ženichem – komediantem cikánského původu a nevěstou rovněž z komediantského rodu se uskutečnil v roce 1882 ve Zlaté Olešnici, kdy Josef Růžička pojal za manželku Alžbětu Tříškovou. SOA v Litoměřicích, Sběrka matrik Severočeského kraje (dále SMSeK), ŘkfÚ Zlatá Olešnice, kn. 186/18, s. 107.

[24] Jako potulní kotláři, handlíři koní a dobytka a brusiči generačně působili například Danieľovi, Ištvanovi, Malíkovi, Richterovi a Růžičkovi zvláště původem z oblasti bývalé cikánské obce Bohusoudov na Dačicku. Jednalo se o cikánské rody, které se mezi světské neromského původu dostaly sňatky.

[25] Jaroslav DIBELKA, *K novým možnostem studia trestněprávní problematiky. Obranné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva na treboňském panství (1650–1750)*, Český časopis historický 106, 2008, s. 23.

[26] Jaroslav PÁNEK, *Hrdelní soudnictví města Příbramě v 17. a 18. století (Příspěvek k poznání pozdně feudálního soudnictví v Čechách a k metodice studia jeho dějin)*, Středočeský sborník historický 13, 1978, s. 87–195; Jaroslav PÁNEK, *Hrdelní soudnictví městečka Čechtic v 17. a 18. století*

smilstva^[27] dopracoval k ženám na okraji společnosti^[28] a stranou neponechal ani cikány.^[29] Na poli studia neusedlého obyvatelstva má právem zásadní postavení monografie Pavla Himla *Zrození vagabunda*. V ní autor čtivým jazykem představil výsledky svého bádání o neusedlých lidech založené na pestré pramenné základně včetně té trestněprávní. Zaměřil se na konkrétní osudy jednotlivců či skupin osob nezákonně překračujících hranice panství či státu.^[30] Silnému zájmu mnoha historiků a historiček s množstvím publikačních výstupů se dostalo cikánskému etniku. Dlouhodobě své výzkumy na cikány zaměřují Jiří Hanzal,^[31] Ctibor Nečas^[32] a Eva Procházková.^[33] Ženám na okraji společnosti a obecně procesu jejich marginalizace se věnuje Jana Koutná.^[34] Jako jedna z mála historiček věnovala neusedlým osobám samostatné podkapitoly své monografie Zdeňka Stoklásková.^[35]

(Příspěvek k poznání pozdně feudálního hrdelního soudnictví v Čechách a k charakteristice patrimoniálních trestněprávních pramenů), Středočeský sborník historický 14, 1979, s. 71–109; Jaroslav PÁNEK – Eva PROCHÁZKOVÁ, Hrdelní soudnictví města Sedlčan v 15.–18. století (Příspěvek k poznání pozdně feudálního hrdelního soudnictví v Čechách a k charakteristice soudní praxe na lobkovickém dominiu), Vlastivědný sborník Podbrdská 16, 1979, s. 23–87.

[27] Jaroslav DIBELKA, *Obranné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva a cizoložství: Panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století*, České Budějovice 2012.

[28] Jaroslav DIBELKA, *Příběh Johany Peřkové. Každodenní život tulačky a zlodějky v první polovině 18. století*, in: Václav Bůžek – Jaroslav Dibelka (eds.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku*, České Budějovice 2007 (= Opera historica 12), s. 315–332; Jaroslav DIBELKA, *Tajemství rodiny Hlučných. Obranné strategie žen obviněných z infanticidia*, Dějiny a současnost 29, 2007, č. 9, s. 37–39.

[29] Jaroslav DIBELKA, *Anatomie cikánského případu. Jižní Čechy 1729–1730*, in: *Historie 2003. Celostátní studentská vědecká konference*, Pardubice 2004, s. 149–172; Jaroslav DIBELKA, „*Kde my se máme podít, když nemáme naši zem?*“ *Migrace Cikánů v raném novověku a jejich reflexe v očích okolí*, *Historická demografie* 30, 2006 – suplement, s. 189–204.

[30] Pavel HIML, *Zrození vagabunda. Neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2007.

[31] Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. a 18. století. Dějiny etnika na okraji společnosti*, Praha 2004.

[32] Pouze výběrově: Ctibor NEČAS, *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945*, Brno 1994; Ctibor NEČAS, *Romové v České republice včera a dnes*, Olomouc 2002; Ctibor NEČAS, *Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945)*, Brno 2005.

[33] Eva PROCHÁZKOVÁ, *Perzekuce romských kočovníků v českých zemích v 18. století (na základě rozboru ortelních manuálů pražského apelačního soudu)*, *Sborník archivních prací* 42, 1992, s. 307–410.

[34] Jana KOUTNÁ, *Ženy na scestí. Příspěvek k životu tulaček, zlodějek a taškářek v polovině 18. století*, *Vodňany a Vodňansko* 5, 2002, s. 59–74.

[35] Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *Cizincem na Moravě*, Brno 2007. Ačkoliv autorka alespoň z části přiblížila potulný život kočovných společností hudebníků, různých dalších umělců a majitelů exotických zvířat, neuvedla již žádná konkrétní jména osob, které by tuto část společnosti zastupovaly.

Počátky zájmu přímo o tzv. světské v českém historickém prostředí je možné dohledat na konci 19. století na stránkách časopisu *Český lid*.^[36] Teprve v druhé polovině 20. století se objevily první seriózní práce, často rozdělené na dvě odvětví – na dějiny loutkoherectví a cirkusu. Kramářům či šlejfirům se zatím nikdo více nevěnoval.^[37]

Prvním badatelem, který se systematicky zajímal o české loutkoherce, byl amatérský historik a učitel Jindřich Veselý.^[38] Založil a vedl časopis *Český loutkář*, nejstarší odborné loutkářské periodikum na světě.^[39] Byl také iniciátorem vzniku mezinárodní organizace UNIMA.^[40] Při své snaze o postižení dějin nejnámějších českých loutkoherců se však nedostatečnou kritikou starších autorů nevyvaroval opisování neověřených dat a fikce.^[41] Na chyby v jeho práci upozornil jiný učitel a regionální historik, Jan Toman. Nejvíce pozornosti věnoval třem osobnostem české kultury spjatými s Miroticemi – Ladislavu Stroupežnickému, Mikoláši Alši a Matějovi Kopeckému. K rodu Alšů a Kopeckých vytvořil obsažnou, podrobnou a na rozdíl od svých předchůdců i faktograficky spolehlivou monografii.^[42]

Tři roky po Tomanově knize o rodě nejslavnějšího českého loutkáře vyšlo zatím nepřekonané a vysoce ceněné dílo *Loutkářská kronika* z pera Jaroslava Bartoše. Na základě žádostí o povolení živnosti a vydaných koncesí vytvořil první ucelenou kolektivní biografii lidových loutkoherců z Čech, Moravy a Slezska.^[43] Jedná

[36] Bedřich MORAVEC, „Světlem jdoucí“. Řada figurek z našeho života venkovského, *Český lid* 4, 1895, s. 235–237; Jan TYKAČ, *Kočující obchodníci*, *Český lid* 11, 1902, s. 371–375; Emil DROBIL, *Světlem jdoucí*, *Český lid* 18, 1909, s. 457; Josef SMETANA, „Světlem jdoucí“ na Slánsku, *Český lid* 28, 1928, s. 244–248.

[37] Ojedinělou studii sepsal Tomáš HERAJT, *Loutkoherci a šlejfirí ze západních Čech*, Genealogické a heraldické listy 33, 2013, č. 4, s. 70–79.

[38] Výběrové: Jindřich VESELÝ, *Don Juan jako Don Žán a Don Šajn u českých lidových loutkářů*, Národopisný věstník československý, č. 2–3, 1929, s. 173–213; Jindřich VESELÝ, *Johan doktor Faust starých českých loutkářů*, Praha 1911; Jindřich VESELÝ, *Komedie a hry podle starých rukopisů, loutkářských tradic a Matěje Kopeckého I–IV*, Praha 1927–1930.

[39] Dodnes vychází čtyřikrát ročně pod názvem *Loutkář*.

[40] Mezinárodní loutkářská unie (Union International de la Marionnette) se sídlem v Paříži.

[41] Příkladem je jím sestavený rodokmen Matěje Kopeckého v příloze *Loutkáře* z roku 1927 plný faktografických chyb. Jindřich VESELÝ, *O životě, díle a rodu Matěje Kopeckého*, *Loutkář* 14, nečíslovaná příloha, 1927.

[42] Kniha je založená na důkladné znalosti archiválií, nikoliv na bájných vyprávěních pamětníků. Byla určena širší laické veřejnosti, což je v některých pasážích znát. Přes nespornou kvalitu se v knize vyskytují drobné chyby, částečně způsobené i chybně poskytnutými daty v archivních rešerších. Jan TOMAN, *Matěj Kopecký a jeho rod*, České Budějovice 1960.

[43] Jaroslav BARTOŠ, *Loutkářská kronika*, Praha 1963. Kromě výčtu loutkářů a jiných umělců uvedl i za jakých okolností (ne)mohli hrát, jaká byla politická situace, jak dlouho jim trvalo získat povolení k produkcím, místa jejich původu a působení, edice předváděných her a další

se o základní dílo, které se stalo východiskem pro řadu pozdějších badatelů.^[44] V Bartošově práci pokračovala Alice Dubská.^[45] Dějinám loutkových divadel i samotných loutkářů se v současnosti věnuje i Jaroslav Blecha, ředitel Uměnovědného muzea Moravského zemského muzea v Brně.^[46]

S dějinami loutkářství úzce souvisí i historie ostatních kočovných uměleckých činností. Jako první se v české historiografii prvopočátkům českých cirkusů a artistů věnoval Antonín Novotný. Svě práce zasvětil především majitelům mechanických divadel, kuriozit a panoptik či kouzelníkům a jiným cizím tvůrcům lidové zábavy v Praze 19. století.^[47] Nepřehlédnutelnou osobností ve vztahu k dějinám cirkusu byl novinář Antonín Hančl, autor první monografie zachycující svět cirkusu. Hančlova práce byla přínosná zejména v oblasti poznání cirkusového slangu, vybavení cirkusu a různých druhů činnosti, se kterými měl vlastní zkušenost. Ovšem historii českých i zahraničních cirkusů pojal pouze jako kompilaci děl jemu předcházejících autorů a přejal tak mnoho rodových legend jako skutečných faktů.^[48]

Z archivních pramenů Divadelního oddělení Národního muzea, a to včetně darované sbírky Antonína Hančla, čerpal poznatky pro své výzkumy cirkusové historie muzejník a historik Hanuš Jordan.^[49] Ten ve svých pracích zúročil i dob-

podrobnosti k jejich životu. Nad některými rodinnými vazbami mezi kočovnými umělci pouze spekuloval, a proto docházelo k jejich zaměňování.

[44] Z Bartošovy práce čerpal ve svých pracích i Miroslav ČESAL, *Kapitoly z historie českého loutkového divadla a české školy herectví s loutkou*, Praha 1988; Miroslav ČESAL, *Kapitoly z historie českého loutkového divadla a české školy herectví s loutkou. Amatérská etapa*, Praha 1992.

[45] Na rozdíl od Jaroslava Bartoše se vyvarovala medailonků loutkářů v podobě encyklopedických hesel, ani se nespokojila pouze s konstatováním o získání nebo zamítnutí loutkářské koncese. Svou pozornost upřela i na jejich produkce. Jejím cílem bylo důkladně představit a zhodnotit tvorbu nejvýznamnějších osobností nebo rodů. Toto zúžení záběru dílu jednoznačně přidalo na kvalitě. Alice DUBSKÁ, *Dvě století českého loutkářství. Vývojové proměny českého loutkového divadla od poloviny 18. století do roku 1945*, Praha 2004. Dále například: Alice DUBSKÁ, *Náchodský měšťan Jan Brát a jeho loutkářská rodina. (K dějinám českého loutkářství 18. a 19. století)*, Stopami dějin Náchodska: sborník Státního okresního archivu Náchod 6, Náchod 2000, s. 79–98.

[46] Jaroslav Blecha, „*Theatrum cum pimperlis*“ a odkaz slavného marionetářského rodu Kopeckých ve sbírce Moravského zemského muzea v Brně, *Národopisná revue* 27, 2007, č. 1, 3–8; Jaroslav BLECHA, *Václav Kopecký – marný buditel loutkářské tradice*, *Acta Musei Moraviae, Scientiae soiales* 27, 2007, s. 149–161; Jaroslav BLECHA, *Rudolf Flachs, opatrovník tradice kočovného loutkářství*, in: Jaroslav Blecha a kol., *Tři Radosti moravského loutkáře Vladimíra Matouška. Loutkové divadlo v Břeclavi, Břeclav 2010*, s. 5–6, 74–75; Jaroslav BLECHA, *Marionetář Josef Šimek a jeho moravské štace*, *Acta Musei Moraviae, Scientiae soiales* 27, 2007, s. 1–13, 101–113.

[47] Antonín NOVOTNÝ, *O Praze mládí F. L. Věka*, Praha 1940; Antonín NOVOTNÝ, *Staropražští komedianti a jiné atrakce (1800–1850)*, Praha 1944; Antonín NOVOTNÝ, *Naposledy o Praze F. L. Věka*, Praha 1948.

[48] Tonda HANČL, *Ejhle, cirkusy a varieté: První česká cirkusová encyklopedie*, Brno 1995.

[49] Výběrově: Hanuš JORDAN, *Sága rodu Kludských aneb Osud slonice Baby*, Divadelní noviny 16,

ré vztahy se současnými členy cirkusových rodů. Z jeho činnosti a spolupráce s Ondřejem Cihlářem vznikla před několika lety zatím nejnovější monografie o českém cirkusu. V kapitolách jím sepsaných popsal Jordan loutkářské začátky českého cirkusu i vznik několika tradičních rodů, přiblížil význam a prapůvod zajímavých cirkusových legend dotvářejících identitu cirkusových umělců.^[50]

Neutěšeného množství kvalitních historických ale i jiných prací o světských rodech si všimli i vysokoškolští studenti různého zaměření. Některé absolventské práce se snažily postihnout socioprofesionální skupiny světských osob jako takových, jiné byly zaměřeny pouze na jeden jejich typ.^[51] Ze všech bakalářských či diplomových prací různé kvality je možné vyzdvihnout dvě – práci Markéty Skočovské, kterou lze i přes některé nedostatky hodnotit pozitivně,^[52] a práci Martiny Janečkové věnující se světským na Plzeňsku, již se historická část diplomové práce naprosto nevydařila.^[53]

V minulosti ovšem nevznikly žádné studie o světských osobách optikou historické demografie. Možnosti historiků zabývajících se studiem marginálních vrstev obyvatelstva totiž zásadně rozšířila až digitalizace.^[54]

2007, č. 1, s. 10; Hanuš JORDAN, *České kočovné divadelní společnosti za okupace*, Sborník Národního muzea (Řada A – Historie = Acta Musei Nationalis Pragae. Series A – Historia) 62, 2008, č. 1, s. 19–26; Hanuš JORDAN, *Cirkusy, menažerie, panoptika*, in: Kateřina Bláhová (ed.), *Cizí, jiné a exotické v české kultuře 19. století*, Praha 2008, s. 387–401; Hanuš JORDAN, *České cirkusové a variétní umění v proměnách od protektorátu po znárodnění*, in: Ivan Malý a kol., *Společnost a kultura v Českých zemích 1939–1949*, Praha 2013, s. 365–374; Hanuš JORDAN, *Zpověď principála*, Neratovice 2015.

[50] Hanuš JORDAN, *Příběh českého cirkusu*, in: Hanuš Jordan – Ondřej Cihlář (eds.), *Orbis cirkus*, Praha 2014, s. 9–122.

[51] Marie JAVOROVÁ, *Lidé světem jdoucí. Z historie a současnosti rodu Nových. Diplomová práce FF MU*, Brno 1989; Rostislav NOVÁK, 6., 7., 8., a 9. generace Matěje Kopeckého. *Diplomová práce DAMU AMU*, Praha 2006; Hanuš JORDAN ml., *Cirkus. Bakalářská práce DAMU AMU*, Praha 2012; Květoslava KELLNEROVÁ, *Český cirkus v 21. století. Diplomová práce FES UPCE*, Pardubice 2012; Hana MARTAUSOVÁ, *Cirkus jako specifický typ subkultury. Bakalářská práce FF UK*, Praha 2013; Jakub TICHÝ, *Kolotočáři v 21. století. Bakalářská práce FF UP*, Olomouc 2013; Lenka ŽALUDOVOVÁ, *Život v současném českém cirkuse. Diplomová práce FF MU*, Brno 2014; René STARHON, *Světští aneb lidé nejen z maringotek. Diplomová práce FF ZU*, Plzeň 2018.

[52] Na základě terénního výzkumu zrekonstruovala každodenní život či sociální vazby světských Markéta SKOČOVSKÁ, *Světští: Identita a základní kulturní rysy. Diplomová práce FF UK*, Praha 2010.

[53] Bez jakékoliv znalosti historikových metod a práce s prameny se autorka s etnologickým vzděláním pokusila o sepsání dějin rodu Lagronů. Díky neschopnosti autorky vyhledávat archivní prameny a pracovat s nimi je její práce založena na domněnkách, rodinných fíkcích, fabulacích a plná faktografických chyb. Martina JANEČKOVÁ, *Světští na Plzeňsku. Diplomová práce FF MU*, Brno 2013.

[54] Blíže k průběhu digitalizace tematické číslo periodika Archivum Trebonense 14, 2017.

Prameny, metodologie a metodika výzkumu

Předkládaná studie nemohla být s ohledem na kočovný život zkoumané socioprofesionální skupiny založena pouze na několika matričních knihách. Naopak byla zapotřebí rozsáhlá série 419 katolických matričních knih z 275 farností,^[55] které jsou uloženy v osmi archivech^[56] nebo na úřadech. Některá data byla totiž vyhledána v tzv. živých matričních knihách, které jsou do uplynutí skartační lhůty uloženy na příslušných obecních nebo městských úřadech. Ovšem možnosti nahlížení a studia v takovýchto knihách jsou omezené a řídí se platným zákonem č. 301/2000 Sb. Některí světští se za svého života rozvedli nebo vystoupili z náboženské společnosti. Jejich následné sňatky se proto nacházejí v civilních matrikách, kterých rovněž muselo být několikrát využito. Vystoupit z církve a zůstat ateistou připustil až tzv. interkonfesionální zákon z roku 1870. Matriky civilních sňatků nadále spravovaly farní úřady, a to i přesto, že se svatby konaly na světských úřadech. Tam byla rovněž vedena matriční evidence těchto osob.^[57] Pro sestavení databáze pro tento příspěvek byly využity čtyři matriční knihy ze čtyř civilních úřadů.^[58]

Důležité je si též uvědomit, že u světských osob je nutné počítat i s pouze neoficiálními partnerskými svazky, které téměř není možné evidenčními prameny postihnout. Badatel se tak může pouze domnívat na základě vícero nemanželských dětí stejné ženy, případně na základě jejich opožděné legitimizace.

Přestože je tento příspěvek založen výhradně na matričních knihách oddaných, nelze opomíjet ani matriky narozených a zemřelých. Stejně jako u usedlého obyvatelstva byly do matrik zapisovány křty, svatby a pohřby i těch lidí, kteří farností pouze procházeli. Někde jim byl vyčleněn zvláštní oddíl za vlastními farníky.^[59] Odděleně se zapisovaly i děti „*nečistých osob*“, tj. děti biřičů, pohodných a katů.^[60] Záznamy se světskými osobami se od zápisů týkajících se usedlých obyvatel formálně nelišily. Mnoho z nich však na první pohled upoutalo různými dodatky a přípisky. Povětšinou informovaly o vydání rodného listu za účelem sňatku, k žádosti o licenci nebo k potřebám soudu.^[61] V menší míře se objevovaly zprávy

[55] Miroslava MELKESOVÁ, *Církevní matriky českých zemí v pozornosti badatelů*, Historická demografie 32, 2008, s. 5–56.

[56] V Archivu hlavního města Prahy (dále AHMP), Státním oblastním archivu (dále SOA) v Praze, SOA v Plzni, SOA v Třeboni, SOA v Zámrsku, SOA v Litoměřicích, Moravském zemském archivu (dále MZA) v Brně a v Zemském archivu (dále ZA) v Opavě.

[57] Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan JANÁK – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, Praha 2007, s. 268.

[58] Z civilních úřadů v Českých Budějovicích, Klatovech, Táboře a Třeboni.

[59] Např. SOA v Třeboni, Sběrka matrik Jihočeského kraje, ŘKFÚ Týn nad Vltavou, kn. 29.

[60] E. MAUR, *Vývoj*, s. 44.

[61] Křestní zápisy některých recidivistů obsahovaly až desítky takovýchto poznámek. Příkladem

o úmrtí na vzdálených místech, prohlášení za mrtva, legitimizace nemanželského dítěte, informace o rozluce nebo rozvodu nebo jiné raritní zápisky.

Úzkou souvislost s matričními knihami oddaných mají snubní protokoly.^[62] Oddávající jej sepisoval se snoubenci před plánovaným sňatkem a jejich součástí byly veškeré nutné dokumenty jako křestní listy, dispenze a další povolení. Světští se stejně jako ostatní obyvatelé Království českého museli před svatbou zdržet na jednom místě minimálně šest týdnů, aby mohly být splněny všechny podmínky k oddávkám a mohl být sepsán příslušný protokol.^[63]

Důležitými se ukázaly být rovněž další evidenční prameny. Zejména sčítací operáty jedinečně zachycovaly kompletní světskou rodinu nebo někdy i celou kočovnou společnost včetně dat a míst narození jejích členů.^[64] K nepostradatelným pramenům patřily i knihy domovských příslušníků.^[65]

Veškeré získané údaje byly shromažďovány a tříděny pomocí široce rozšířeného genealogického softwaru MyHeritage Family Tree Builder.^[66] V tomto programu byly v rámci jednoho souboru vytvořeny navzájem provázané rodokmeny jednotlivých rodin. Výsledná databáze ke dni 31. října 2018 obsahovala 5351 osob, přičemž v budoucnu je velmi pravděpodobné její další rozšiřování. Pro extra-hování údajů o jednotlivých sňatcích pro účely následné analýzy byla vytvořena přehledná databáze v programu Microsoft Office Excel.

Časové vymezení této studie roky 1772 a 1940 je dáno začátkem činnosti zakladatelů tradičních světských rodů, kteří se povětšinou potulnému řemeslu začali věnovat až v období napoleonských válek. První světem jdoucí komedianti,

budiž zápis o narození a křtu Františka Hubeného (*1907, Brloh) SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ Brloh, kn. 7, s. 363–364.

[62] Snubní protokoly bývají součástí Sbírký listin k matrikám nebo farních úřadů.

[63] Součástí snubního protokolu bývala konkrétní otázka: „*Jak dlouho? (a jestli neminulo 6 neděl) kde jste přebýval (přebývala) dříve než 6 neděl?*“ Na šestitýdenní lhůtu se odkazoval i bělčický farář, který k světské svatbě tuto povinnost nezapomněl vysloveně uvést. SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ Bělčice, kn. 11, s. 65.

[64] Ke sčítáním lidu více Petra BERROVÁ–BRABCOVÁ, *Z historie sčítání lidu (1754–1910)*, Demografie 48, 2006, s. 274–277; P. BERROVÁ–BRABCOVÁ, *Střípky z historie sčítání lidu*, Demografie 50, 2008, s. 44–48; 129–134. Kočovným rodinám obývajícím obytné vozy, které v době sčítání lidu zastavily v dané obci, sčítací komisaři vyhradili rovněž samostatné domovní archy. Ty byly zpravidla zařazeny na samý konec všech sčítacích archů příslušné obce nebo v případě velkého města až na konec sčítané ulice. Například v roce 1921 v Českých Budějovicích státní úředníci sečetli obyvatele sedmi cirkusových maringotek, které se v tu dobu nacházely v Sokolské a přílehlých ulicích. SOkA České Budějovice, Sčítání lidu 1921, Soudní okres České Budějovice, Lokalita České Budějovice – Sokolská ulice (kočovní vozy), inv. č. 2909, sign. ČB 20, fasc. 235, fol. 32.

[65] Jako reprezentativní vzorek posloužily knihy uložené v SOkA Strakonice, Archiv obce Dřešín, Matrika rodiny Lagronů, inv. 5, sign. I/A/5; SOkA Praha–západ, AO Vonoklasy, kn. 4A.

[66] Užítá verze 8.0.0.8463.

kramáři či brusiči nezřídka pocházeli z původně pohodnických a biřických rodin. Tato část rodových dějin však již nepatří do oblasti zájmu autorů příspěvku.^[67] Konec sledovaného období následně jednoznačně vymezuje matriční zákon a zpřístupnění jednotlivých matričních knih veřejnosti.

TABULKA Č. 1. ROZLOŽENÍ SŇATKŮ SVĚTSKÝCH OSOB V DATABÁZI (1772–1940)
TABLE 1. DISTRIBUTION OF MARRIAGES OF SHOWPEOPLE IN THE DATABASE (1772–1940)

Období	Počet	%
1772–1819	45	5,8
1820–1859	126	16,4
1860–1899	341	44,2
1900–1940	259	33,6
Celkem	771	100,0

Zdroj / Source: Vlastní genealogická databáze autorů (prameny srov. poznámky č. 56–67).

Předkládaná historicko-demografická analýza sňatečnosti členů komunity světských vychází z podrobných genealogií těchto rodin, které se staly základním pilířem výzkumu.^[68] Propojení obou přístupů nabízí nové badatelské otázky a perspektivy výzkumu.^[69]

Snoubenci podle rodinného stavu

Nejběžnějším typem sňatku, který převládal i u světských osob, byl sňatek protogamní, kdy si svobodný muž vzal svobodnou ženu. K těmto sňatkům docházelo v průběhu sledovaného období v obdobné míře jako u usedlého obyvatelstva, tedy ve více než v 80 % případů.^[70] Pouze v nejstarším období let 1772–1819 tvořily pro-

[67] O genealogii katů, pohodných a biřiců, ze kterých mnohdy vzešli právě první příslušníci slavných světských rodů, se intenzivně zajímá např. Jan VYHLÍDKA, *Lexikon nedotknutelných*, Brno 2013.

[68] Znalosti z příbuzných disciplín, jako je například etnografie nebo sociální dějiny, do jisté míry pouze zefektivnily heuristickou fázi výzkumu, ale celkově neměly na jeho průběh zásadní vliv.

[69] Ucelený přehled vývoje podal Václav ČERNÝ, *Aktuální genealogické programy a jejich přínos pro historickou demografii (diskusní příspěvek)*, *Historická demografie* 39, 2015, s. 105–122; Václav ČERNÝ, *Genealogie a historická demografie? Teoretické a praktické možnosti výzkumu sítě sociálních vztahů na příkladu jihočeské vesnice*, *Historická demografie* 42, 2018, s. 153–176.

[70] Ve farnosti Lochenice tvořily v letech 1784–1819 sňatky dvou svobodných snoubenců 79 %.

togamní sňatky 71,1 %, což je shodné zastoupení jako v případě libčanské farnosti, přičemž vyšší procento protogamních sňatků je společné i pro jiné oblasti.^[71]

TABULKA Č. 2. SNOUBENCI PODLE RODINNÉHO STAVU 1772–1940
TABLE 2. BETHROTHED PERSONS AND THEIR FAMILY STATUS 1772–1940

Období	Svobodný – svobodná		Vdovec – svobodná		Svobodný – vdova		Vdovec – vdova		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1772–1819	32	71,1	8	17,8	2	4,4	3	6,7	45	100,0
1820–1859	105	83,3	9	7,1	6	4,8	6	4,8	126	100,0
1860–1899	291	85,3	18	5,3	20	5,9	12	3,5	341	100,0
1900–1940*	217	83,8	14	5,4	14	5,4	12	4,6	259	100,0
Celkem	645	83,7	49	6,4	42	5,4	33	4,3	771	100,0

* Navíc 2× Rozvedený – svobodná v období 1900–1940.

Zdroj / Source: Vlastní genealogická databáze autorů (prameny srov. poznámky č. 56–67).

S výjimkou staršího období tvořily palingamní sňatky vdovce se svobodnou nevěstou, vdovy se svobodným ženichem a vdovce s vdovou méně než 20 % případů. Oproti situaci u usedlého obyvatelstva, kde nejčastějším typem palingamního sňatku byl sňatek vdovce a svobodné, bylo u světských zastoupení těchto sňatků často podobné, v období let 1860–1899 dokonce menší než v případě sňatků svobodných mužů s vdovou (tabulka 2).

Vyšší frekvenci sňatků svobodných mužů s vdovami v rámci světské komunity (5,4 % celku) lze zdůvodnit důležitým ekonomickým faktem. Mladého muže vedl ke sňatku s postarší vdovou povětšinou její majetek, případně vidina vzestupu na společenském žebříčku, ovšem vdovy po komediantech mohly nabídnout více:

Avšak v následujících letech jejich podíl neklesl pod 80 % (1820–1859 podíl 83,2 %, 1860–1899 podíl 84,3 %). Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*, Historická demografie 30, 2006, s. 85. Na panství Nový Rychnov tvořil průměrný podíl protogamních sňatků v letech 1786–1855 jen 78,9 %; Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osíření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855)*, České Budějovice 2016, s. 102. V Žitenicích se protogamní sňatky na celkovém počtu podílely v období let 1800–1899 průměrně 77,2 %; Markéta VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj Žitenic v 19. století*, Historická demografie 30, 2006, s. 156.

[71] Alexandra ŠIKULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*, Historická demografie 34, 2010, s. 131. V první čtvrtině 19. století byl podíl těchto sňatků v Žitenicích 70,4 %, v Rožmberku nad Vltavou se pohyboval kolem 81,7 %, v Lochenicích v letech 1789–1819 činil 79,0 %. V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 85; M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 156; Marika POULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*, Historická demografie 30, 2006, s. 198.

často totiž disponovaly ještě platnou licencí k produkcím po zemřelém manželovi. Snadný přístup k velmi ceněné koncesi a postavení se na vlastní nohy se tak stala pro mnohé mladé komediantské pomocníky velkým lákadlem.^[72] Nejnižší zastoupení měly sňatky uzavřené mezi dvěma ovdovělými osobami, které v rámci celku tvořily v letech 1772–1940 pouze 4,3 %, když nejvyššího zastoupení dosáhly v nejstarším období let 1772–1819.^[73]

TABULKA Č. 3. PODÍL SVOBODNÝCH A OVDOVĚLÝCH SNOUBENCŮ PODLE POHLAVÍ 1772–1940 (%)

TABLE 3. PROPORTION OF UNMARRIED AND WIDOWED BETROTHED BY GENDER IN 1772–1940 (%)

Období	Ženich		Nevěsta	
	svobodný	vdovec	svobodná	vdova
1772–1819	75,5	24,5	88,9	11,1
1820–1859	88,1	11,9	90,4	9,6
1860–1899	91,2	8,8	90,6	9,4
1900–1940	89,2	10,0	90,3	9,7

* Mimo tabulku jsou v letech 1900–1940 dva rozvedení muži (0,8 %).

Zdroj / Source: Vlastní genealogická databáze autorů (prameny srov. poznámky č. 56–67).

Ve venkovské společnosti existovaly rozdílné možnosti pro svobodné dívky a vdovy. Z jiných výchozích pozic vstupovali na sňatkový trh vdovci a z jiných vdovy. Oproti situaci u usedlého obyvatelstva se však v případě světských neprojevil tak výrazný rozdíl mezi procentuálním zastoupením vdovců a vdov (tabulka 3). V nejstarším období let 1772–1819 vdovci tvořili 24,5 % ženichů, zatímco vdovy mezi nevěstami jen 11,1 %. Již v následujícím období let 1820–1859 byl rozdíl 2,3 procentní body (11,9 % vdovců oproti 9,6 % vdov) a třetím časovém úseku let 1860–1899 vstoupilo do dalších manželství o 0,6 procentních bodů vdov víc (9,4 % vdov oproti 8,8 % vdovců). V nejmladším období byly šance pro obě pohlaví v případě dalšího sňatku téměř vyrovnané (10 % vdovců a 9,7 % vdov).

[72] J. BARTOŠ, *Loutkářská kronika*, s. 125.

[73] Více k sňatkovým strategiím vdov Markéta SKOŘEPOVÁ, *Veselé vdovy? Sňatek jako životní strategie ovdovělých venkovských žen. (Jižní Čechy, 1. polovina 19. století)*, in: Historie 2008. Sborník prací ze 14. celostátní studentské vědecké konference konané dne 5. a 6. března 2009 v Hradci Králové, Ústí nad Orlicí 2009, s. 175–197; Markéta SKOŘEPOVÁ, *Uzavření nového manželství jako životní strategie ovdovělých venkovských žen (panství Nový Rychnov, 1. polovina 19. století)*, Zpravodaj historického klubu 20, 2009, č. 1–2, s. 7–30.

Oproti situaci usedlého obyvatelstva měly ženy v případě ovdovění téměř srovnatelné šance na další sňatek jako muži.^[74]

Je potřeba zmínit dva sňatky z let 1923 a 1940, kdy jeden ze snoubenců vstupoval do dalšího manželského svazku po rozvodu. Z náboženských důvodů se jednalo o civilní sňatky. V obou případech byli rozvedenými snoubenci muži. V prvním se 6. června 1923 oženil rozvedený obchodník Václav Draský s Annou Wegschmiedovou.^[75] Druhý je chronologicky poslední zkoumaná svatba, která se uskutečnila 1. července 1940 v Táboře. Tentokrát se rozvedený varietní umělec Antonín Tříška ženil s divadelní herečkou Marií Kočkovou.^[76]

Sňatkový věk

Neméně důležitým byl při uzavírání manželství sňatkový věk snoubenců.^[77] Roli hrála i otázka plnoletosti snoubenců, jejíž hranice byla do konce první světové války stanovena na 24 let. Poté byla snížena na 21 let. Sňatkový věk měl silný vliv na reprodukci obyvatelstva, neboť čím byla mladší nevěsta, tím delší bylo její plodné období. Muži naopak vstupovali do manželství až tehdy, kdy mohli hmotně zabezpečit sebe i rodinu.^[78]

Průměrný sňatkový věk světských při vstupu do prvního manželství se ke konci 18. století pohyboval pod hranicí 21 let, aby u mužů následně začal růst, zatímco u žen až do roku 1819 klesal. Sňatkový věk svobodných mužů s výkyvem v období let 1830–1839, kdy se snížil na 24,2 let, rostl až na 28 let v období 1860–1869. Od

[74] Většina autorů došla při výzkumech usedlého obyvatelstva k závěru, že vdovy měly výrazně nižší šance na další sňatek než vdovci. V Libčanech byl v letech 1785–1899 podíl vdov na celkovém počtu nevěst 8,7 % zatímco podíl vdovců činil 15,5 %. A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj*, s. 132. V Lochenicích uzavřeli vdovci v letech 1784–1899 sňatek v 13,6 % případech, zatímco vdovy figurovaly pouze u 5,7 % sňatků. V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 85. V letech 1786–1825 v českobudějovické farnosti tvořily sňatky vdovců 22,9 %, zatímco vdov 22,8 % v rámci města a 21,5 % ku 11,3 % v rámci vsí. Ve stejném období na panství Nový Rychnov vstupovali vdovci do dalšího manželství v 17,8 % uskutečněných svateb, ale vdovy pouze v 8,3 % případech. Markéta SKOŘEPOVÁ – Josef GRULICH, *Palingamní sňatky na území českobudějovické diecéze ve srovnávací perspektivě. Farnosti České Budějovice a Nový Rychnov, 1786–1825, Historická demografie* 41, 2017, s. 156. Jinak se však na tuto problematiku dívá Alice Velková, která upozorňuje na fakt, že některé ženy se podruhé provdat jednoduše nechtěly. Na rozdíl od mužů totiž měly možnost volby. Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009, s. 255.

[75] SOA v Plzni, SMZČ, OkÚ Klatovy, kn. 1, fol. 47.

[76] SOA v Třeboni, OkÚ Tábor, kn. 2A, fol. 401.

[77] V heuristické fázi výzkumu byl brán v potaz udaný věk v matriční knize. Vzhledem k tomu, že oba snoubenci zpravidla museli před svatbou dokládat křestní listy, udaný věk býval poměrně přesný, k vyšším odchýlkám docházelo jen v nejstarším období.

[78] J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 246.

konce 19. století, kdy byl průměrný věk mužů při vstupu do prvního manželství 27,1 let, trvale klesal až na 24,6 let v posledním sledovaném období. Naproti tomu průměrný věk nevěst při prvním sňatku pouze ve třech obdobích překročil 24 let. Jinak se většinou pohyboval v rozmezí 22–24 let, ale i v případě svobodných nevěst průměrný sňatkový věk od přelomu 19. a 20. století klesá až na hranici 21,8 let v období let 1930–1940.

TABULKA Č. 4. PRŮMĚRNÝ SŇATKOVÝ VĚK SNOUBENCŮ V LETECH 1772–1940
TABLE 4. THE AVERAGE AGE AT MARRIAGE IN 1772–1940

Období	První sňatky		Další sňatky		Celkem	
	ženichové	nevěsty	ženichové	nevěsty	ženichové	nevěsty
1772–1819	22,6	21,0	42,3	43,6	27,2	23,8
1820–1859	25,3	23,0	46,3	39,4	27,7	24,4
1860–1899	26,6	24,3	48,8	40,4	28,6	25,8
1900–1940	26,2	23,0	40,4	37,9	28,3	24,5
Celkem	26,1	23,5	46,4	39,6	28,3	25,0

Zdroj / Source: Vlastní genealogická databáze autorů (prameny srov. poznámky č. 56–67).

TABULKA Č. 5. VĚK ŽENICHŮ PŘI PRVNÍM SŇATKU PODLE VĚKOVÝCH SKUPIN
TABLE 5. THE AGE OF GROOMS AT FIRST MARRIAGE BY AGE GROUPS

Věk	1772–1819*		1820–1859		1860–1899		1900–1940	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
15–19	3	9,4	10	9,0	1	0,3	1	0,4
20–24	24	75,0	50	45,1	138	44,3	103	44,6
25–29	3	9,4	36	32,4	115	37,0	91	39,4
30–34	1	3,1	3	2,7	37	11,9	21	9,1
35–39	–	–	9	8,1	9	2,9	6	2,6
40–44	1	3,1	2	1,8	4	1,3	5	2,2
45–49	–	–	–	–	3	1,0	4	1,7
50+	–	–	1	0,9	4	1,3	–	–
Celkem	32	100,0	111	100,0	311	100,0	231	100,0

* V případě 2 mužů v nejstarším období nebyl uveden věk. Zdroj / Source: Vlastní genealogická databáze autorů (prameny srov. poznámky č. 56–67).

Do prvního manželství vstupovali muži ze světské komunity ve sledovaném období nejčastěji ve věku 20–24 let a následně 25–29 let (tabulka 5). Tento trend se ve čtyřech přibližně stejně dlouhých obdobích nezměnil. S výjimkou období let 1820–1859, kdy ženichové ve věku 20–29 let tvořili 77,5 % ženichů, vstupova-

li mladí muži ze světské komunity do prvního manželství v tomto věku vždy ve více než 80 % případů. U kočujících mužů docházelo k osamostatnění od rodičů a k zakládání vlastních rodin dříve než u většinové společnosti.^[79] Na rozdíl od mladíků z usedlých rodin jednak nemuseli čekat delší dobu na nástup do čela rodinného hospodářství, jednak jejich osamostatnění nevyžadovalo větší počáteční finanční kapitál. Vstupem do manželství však neskončila závislost na otci, pokud si mladík neobstaral vlastní koncesi a zůstal několik dalších let jako otcův pomocník. Nejmladším zaznamenaným ženichem byl sedmnáctiletý kramář Josef Holzäpfel, který pojal za manželku osmnáctiletou Annu Žižkovou.^[80]

Do prvního manželství mohli muži vstoupit také jako staří mládenci, kteří zřejmě sňatkem sledovali jiné cíle. Co přimělo k pozdnímu sňatku třiadesátiletého svobodného šlejiře Benedikta Dammera, není zcela jasné a o jeho pohnutkách je možné pouze spekulovat. Jeho nastávající svobodná, bezmála padesátiletá Anna Hubingerová, rovněž dcera šlejiře, měla minimálně tři nemanželské děti. Zůstává otázkou, jestli byl Benedikt Dammer jejich biologickým otcem či nikoliv. Rody Dammerů a Hubingerů byly vícenásobně propojeny manželskými a kmotrovskými svazky, lze se tedy k této možnosti přiklonit. Přesto k legitimizování těchto tří již dospělých dětí nikdy nedošlo. Pravděpodobněji šlo o snahu legalizovat svůj partnerský svazek před občany obce Malovice, kde se Benedikt Dammer a Anna Hubingerová ve vyšším věku trvale usadili.^[81]

Ženy ze zkoumané okrajové skupiny obyvatelstva nejčastěji uzavíraly sňatky od 15 do 24 let svého života, kdy do manželství vstupovalo kolem 70 % dívek (tabulka 6). U žen docházelo k výrazným odchylkám jen výjimečně. Oproti mužům však vyšší procento mladých žen vstupovalo do prvního manželství již ve věku 15–19 let.

Zjištěné hodnoty se nijak výrazně neliší od výsledků nedávných výzkumů sňatečnosti usedlého obyvatelstva v konkrétních lokalitách.^[82] Motivací pro uzavření

[79] Ve vsi Vítkov na Strakonicku v letech 1800–1850 nejčastěji vstupovali muži do manželství ve věku 30–34 let (34,8 %), dále 25–29 let (26,1 %) a teprve poté 24–28 let (17,4 %). Václav ČERNÝ, *Rodinné strategie sedláků ve vsi Vítkov 1700–1850. Diplomová práce FF JU, České Budějovice 2015*, s. 92. V Libčanech vstupovali muži do prvního manželství ve věku 20–29 let, přičemž je patrný dlouhodobý trend oddalování vstupu do manželství. Zatímco totiž v období let 1785–1819 vstupovali svobodní muži do manželství nejčastěji ve věku 20–24 let (54 %) a pak ve věku 25–29 (27,6 %), na konci sledovaného období v letech 1880–1914 vstupovalo více ženichů do prvního manželství ve věku 25–29 let (46 %) než ve věku 20–24 let (36,5 %). A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj*, s. 137.

[80] SOA v Třeboni, SMJK, ŘkfÚ Lutová, kn. 15, fol. 5.

[81] SOA v Třeboni, SMJK, ŘkfÚ Nová Ves u Mladé Vožice, kn. 11, fol. 345.

[82] V letech 1785–1914 byl průměrný věk žen při prvním sňatku ve farnosti Libčany 24,1 let; A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj*, s. 135; Na Štáhlavsku byl na počátku 19. století tento věk 23,5 let; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 375–381. V lochenické farnosti tvořily svobodné dívky ve věku 15–24 let s výjimkou období 1784–1819 (77,1 %) nejvýše 61,6 % (1870–1899); V. KALOUSOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 82.

sňatku mohly mít mladé ženy několik – přání rodičů, vidinu založení vlastní rodiny nebo lepšího hmotného zázemí. Nemusely rovněž čekat, až jejich milí převezmou rodinné hospodářství. S přibývajícím věkem ženy klesaly její šance na otěhotnění, a tudíž i na sňatek. V případě souhlasu otce nebo poručníka mohl být sňatek právoplatně prohlášen i u čtrnáctiletých jedinců. K těmto brzkým sňatkům skutečně, byť sporadicky, docházelo.^[83] Čtyřem nejmladším nevěstám z uzavřené kočovné komunity bylo 15 let. Zatímco ve třech případech se jednalo o věkově vyrovnané sňatky (ženichům bylo 19, 20 a 21 let), ve čtvrtém se patnáctiletá dcera cvočkaře Anna Řábková roku 1845 provdala za o 19 let staršího vdovce, komedianta Františka Becka.^[84]

TABULKA Č. 6. VĚK NEVĚST PŘI PRVNÍM SŇATKU PODLE VĚKOVÝCH SKUPIN
TABLE 6. THE AGE OF BRIDES AT FIRST MARRIAGE BY AGE GROUPS

Věk	1772–1819*		1820–1859		1860–1899		1900–1940	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
15–19	19	54,3	34	29,8	53	17,2	63	27,0
20–24	7	20,0	45	39,4	148	47,9	105	45,1
25–29	7	20,0	21	18,4	62	20,1	43	18,5
30–34	2	5,7	10	8,8	23	7,4	13	5,6
35–39	–	–	2	1,8	10	3,2	1	0,4
40–44	–	–	2	1,8	8	2,6	7	3,0
45–49	–	–	–	–	5	1,6	1	0,4
50+	–	–	–	–	–	–	–	–
Celkem	35	100,0	114	100,0	309	100,0	233	100,0

* V případě 5 žen v období let 1772–1819 nebyl uveden věk.

Zdroj / Source: Vlastní genealogická databáze autorů (prameny srov. poznámky č. 56–67).

Nejstaršími nevěstami byly dvě ženy, jejichž věk při vstupu do manželství činil 49 let. První byla již zmíněná Anna Hubingerová, druhá Antonie Procházková. Antonie Procházková se provdala za 62letého svobodného loutkoherce Antonína Rochla, se kterým rovněž měla tři nemanželské děti. Jednalo se tedy o velmi podobný případ jako u Anny Hubingerové a Benedikta Dammera, ovšem s tím rozdílem, že zde k legitimizaci dětí ze strany ženicha došlo.^[85]

[83] Jiří KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962, s. 190.

[84] SOA v Litoměřicích, SMSeK, ŘkfÚ Opočno, sign. 130/27, pag. 41.

[85] AHMP, Sběrka matrik (dále SM), ŘkfÚ Liboc, kn. O3, fol. 108.

TABULKA Č. 7. VĚKOVÉ ROZDÍLY MEZI SVOBODNÝMI SNOUBENCI
 TABLE 7. AGE DIFFERENCES BETWEEN THE BETROTHED AT FIRST MARRIAGE

Věkový rozdíl	Období									
	1772–1819		1820–1859		1860–1899		1900–1940		celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Ženy starší	5	16,1	23	21,9	69	23,7	41	18,9	138	21,4
Stejný věk	1	3,2	13	12,4	26	8,9	12	5,5	52	8,1
Muži starší	21	67,8	69	65,7	196	67,4	164	75,6	450	69,9
Neznámo	4	12,9	–	–	–	–	–	–	4	0,6
Úhrnem	31	100,0	105	100,0	291	100,0	217	100,0	644	100,0

Zdroj / Source: Vlastní genealogická databáze autorů (prameny srov. poznámky č. 56–67).

Významnou roli při reprodukci hrál i věkový rozdíl mezi snoubenci. V rámci zkoumaného celku světské komunity výrazně převládaly sňatky, do nichž jako starší vstupovali muži. Největší podíl starších mužů byl doložen pro nejmladší období let 1900–1940, a to 75,6 %.

Nejčastější byly sňatky, kdy věkový rozdíl mezi snoubenci činil 1–4 roky. Ve většině případů tak věkový rozdíl nebyl velký, byť byla zaznamenána klesající tendence počtu těchto sňatků směrem od nejstaršího k nejmladšímu období. Na druhou stranu se však vyskytovaly doklady značných věkových rozdílů jak v případě starších žen, tak i starších mužů. Sňatek s nejvyšším věkovým rozdílem u protogamních sňatků, kdy byl starší ženich, se uskutečnil v roce 1878, kdy si 49letý kramář Štěpán Hamerle vzal za manželku o 29 let mladší dceru kramáře Marii Novákovou.^[86] Opačný extrém byl zaznamenán v roce 1868 u svatby 25letého knihařského tovaryše Matěje Procházky s 41letou Marií Čandovou.^[87]

Sňatkový věk u palingamních sňatků

S ohledem na velikost sledovaného vzorku se průměrný sňatkový věk vdovců ze světské komunity vyvíjel nerovnoměrně a vykazoval značné výkyvy v jednotlivých dekádách zkoumaného období (tabulka 4). Vyjma období let 1790–1799, 1840–1849 a 1910–1919 průměrný věk vdovců při vstupu do manželství neklesl pod 40 let. Nejvyšší hodnoty bylo dosaženo v letech 1880–1889, kdy se průměrný věk vdovců při vstupu do manželství vyšplhal na 55,2 let. Naopak nejnižší byl zaznamenán v období let 1840–1849 (32 let).

[86] SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ Tábor, kn. 35, fol. 169.

[87] SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ Ledenice, kn. 11, fol. 38.

Vdovy vstupovaly do dalších sňatků v nižším věku než vdovci. Jejich průměrný věk při vstupu do manželství však ne vždy kopíroval vývoj u mužů-vdovců. V období let 1810–1819 došlo k značnému výkyvu, kdy průměrný věk vdov při vstupu do manželství (57 let) byl výrazně vyšší než u vdovců ve stejném období (42,8 let). Získaná data byla však značně ovlivněna malým počtem případů. Nejnižší průměrné hodnoty byly zachyceny v posledním sledovaném období, kdy byl průměrný věk žen při uzavření dalšího manželství 26 let.

TABULKA Č. 8. VĚK DŘÍVE OVDOVĚLÝCH SNOUBENCŮ (MUŽI)
TABLE 8. THE AGE OF PREVIOUSLY WIDOWED BETROTHED BY AGE GROUPS (MALES)

Věk	Ženichové					
	1772–1859*		1860–1940		celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%
15–19	–	–	–	–	–	–
20–24	–	–	–	–	–	–
25–29	1	4,0	3	5,4	4	4,9
30–34	4	16,0	8	14,3	12	14,8
35–39	6	24,0	4	7,1	10	12,3
40–44	1	4,0	9	16,1	10	12,3
45–49	3	12,0	9	16,1	12	14,8
50–54	5	20,0	5	8,9	10	12,3
55–59	2	8,	8	14,3	10	12,3
60–64	1	4,0	5	8,9	6	7,4
65–69	2	8,0	2	3,5	4	4,9
70+	–	–	3	5,4	3	3,7
Celkem	25	100,0	56	100,0	81	100,0

* V období let 1772–1859 nebyl v jednom případě uveden věk.

Zdroj / Source: Vlastní genealogická databáze autorů (prameny srov. poznámky č. 56–67).

Vdovci nejčastěji vstupovali do dalších manželství ve věku 30–34 a 45–49 let. Je však potřeba podotknout, že rozložení jednotlivých věkových kategorií vdovců bylo u světské komunity na rozdíl od usedlého obyvatelstva ve sledovaném období velmi vyrovnané, aniž by zastoupení v některé ze skupin výrazně převyšovalo ostatní. Průměrný věk vdovců v letech 1772–1940 byl 45,8 let a vdov 39 let. U vdov byla situace odlišná. Do čtyřicátého čtvrtého roku věku vstoupilo do dalšího

svazku 71,6% vdov, což může být dáno jak fyzickou atraktivitou mladších žen, tak touhou jejich manželů po dalších potomcích.^[88]

TABULKA Č. 9. VĚK DŘÍVE OVDOVĚLÝCH SNOUBENCŮ (ŽENY)
TABLE 9. THE AGE OF PREVIOUSLY WIDOWED BETROTHED BY AGE GROUPS (FEMALES)

Věk	Nevěsty					
	1772–1859		1860–1940		celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%
15–19	–	–	1	1,7	1	1,3
20–24	1	5,9	1	1,7	2	2,7
25–29	1	5,9	10	17,3	11	14,9
30–34	5	29,4	9	15,5	14	18,9
35–39	1	5,9	12	20,7	13	17,6
40–44	3	17,6	9	15,5	12	16,2
45–49	1	5,9	6	10,4	7	8,1
50–54	1	5,9	3	5,2	4	5,4
55–59	4	23,5	1	1,7	5	6,8
60–64	–	–	5	8,6	5	6,8
65–69	–	–	1	1,7	1	1,3
70+	–	–	–	–	–	–
Celkem	17	100,0	58	100,0	74	100,0

* V období let 1772–1859 nebyl v jednom případě uveden věk.

Zdroj / Source: Vlastní genealogická databáze autorů (prameny srov. poznámky č. 56–67).

Oproti usedlému obyvatelstvu, u kterého v rámci palingamních sňatků převládaly sňatky vdovců se svobodnými ženami, bylo zastoupení sňatků vdovců se svobodnými ženami a svobodných mužů s vdovami u světské komunity vyrovnanější (tabulka 2). Druhé a další sňatky tvořily v období let 1820–1940 kolem jedné šestiny všech sňatků světských osob.^[89]

[88] M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění*, s. 140–141.

[89] V libčánské farnosti tvořily v letech 1785–1914 sňatky vdovců se svobodnými dívkami 11,2% sňatků, zatímco vdov se svobodnými muži pouze 4,4%. A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj*, s. 131. Na Lochenicku došlo v letech 1784–1899 ke sňatku vdovce se svobodnou dívkou v 11,8% případů, ke sňatku vdovy a svobodného mládence v 3,9% případů. V. KALOUSOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 85. Ve farnosti Rožmberk nad Vltavou dosahoval podíl ovdovělých mužů, kteří se opětovně oženili se svobodnou dívkou, v průměru 11,6%. Podíl vdov, které uzavřely sňatek se svobodným

TABULKA Č. 10. VĚKOVÉ ROZDÍLY MEZI SNOUBENCI PŘI DRUHÉM
A DALŠÍM SŇATKU

TABLE 10. AGE DIFFERENCES BETWEEN BETROTHED PERSONS AT SECOND
AND NEXT MARRIAGES

Věkový rozdíl	Vdovec–svobodná				Svobodný–vdova				Vdovec–vdova			
	1772–1859		1860–1940		1772–1859		1860–1940		1772–1859		1860–1940	
	poč.	%	poč.	%	poč.	%	poč.	%	poč.	%	poč.	%
Ženy starší	–	–	1	3,1	8	100,0	25	73,5	3	37,5	8	33,3
Stejný věk	–	–	1	3,1	–	–	4	11,8	–	–	1	4,2
Muži starší	16	94,1	30	93,8	0	0,0	5	14,7	6	62,5	15	62,5
Neznámo	1	5,9	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Úhrnem	17	100,0	32	100,0	8	100,0	34	100,0	9	100,0	25	100,0

Zdroj / Source: Vlastní genealogická databáze autorů (prameny srov. poznámky č. 56–67).

V případech, kdy oba snoubenci vstupovali do dalšího manželství jako ovdovělí, byli muži starší pouze v 62,5 % případů.^[90] Nejčastěji si bral vdovec svobodnou dívku (6,4 %), od které mohl očekávat péči o děti z předchozího manželství i narození dalších potomků. Byla-li vdova při svém dalším sňatku s vdovcem starší, dosahoval věkový rozdíl maximálně 12 let.^[91] V případech, kdy byl ženich–vdovec výrazně starší než nevěsta–vdova, činil nejvyšší zaznamenaný rozdíl 31 let.^[92]

Pokud uzavřel vdovec sňatek se svobodnou dívkou, byla pouze v jednom ze 48 případů žena starší než její nastávající manžel–vdovec a v jednom byl jejich věk roven (tabulka 9). Ve všech ostatních případech byl muž–vdovec starší než nevěsta. Největší věkový rozdíl (32 let) mezi vdovcem a svobodnou dívkou byl zaznamenán v případě sňatku 54letého ovdovělého komedianta Antonína Hofingera s 22letou dcerou hadrníka Rozálií Rozhonovou v roce 1807.^[93]

Řidčeji se vyskytovaly sňatky vdov a svobodných mladých mužů (5,4 %). V těchto případech očekávatelně převládaly sňatky, kdy ženy–vdovy byly starší než jejich nastávající manželé. V období let 1772–1859 byla při tomto druhu palingamního

mužem, se pohyboval kolem 5 % a sňatky dvou ovdovělých osob kolem 2 %. M. POULOVÁ, *Vývoj*, s. 199–200.

[90] Ve farnosti Libčany tvořili starší muži při tomto druhu palingamního sňatku 84 %. A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj*, s. 140.

[91] Svatba 49letého Antonína Dubského s 61letou Barborou Dubskou roku 1878. SOA v Třeboni, SMJK, ŘkfÚ Bílá Hůrka, kn. 7, pag. 401.

[92] V roce 1825 si 65letý ovdovělý stínoherec Josef Kludský vzal 34letou vdovu po loutkoherci Terezii Urbanovou. SOA v Plzni, Sběrka matrik západních Čech (dále SMZČ), ŘkfÚ Bukovník, kn. 17, fol.16.

[93] SOA v Třeboni, SMJK, ŘkfÚ Rataje, kn. 7, pag. 3.

sňatku vdova vždy starší. V období let 1860–1940 byly vdovy starší než jejich svobodní snoubenci v 73,5 % případů. Nejvyšší věkový rozdíl, kdy se svobodný muž oženil s mladší vdovou, byl v roce 1869 sňatek 48letého svobodného fajfkáře Ignáce Hofingera s o 18 let mladší vdovou po kramáři Marií Fürstovou.^[94] V opačném případě, kdy byla vdova starší než její nastávající svobodný mládenec, byl největší rozdíl mezi snoubenci v případě svatby 23letého kočujícího kramáře Antonína Chaloupky se 44letou vdovou po kramáři Kateřinou Kouřilíkovou.^[95]

Sociální původ snoubenců

Vstupu do manželství předcházelo vybírání vhodného partnera na základě několika faktorů. Přestože city snoubenců evidenční prameny nemohly zachytit, hrály nepochybně roli. Hlavní slovo při volbě životního partnera v usdlé společnosti měli bez vší pochybnosti rodiče, případně poručníci snoubenců, kteří kladli důraz na společenský status a ekonomické zázemí.

Stejná, a přesto odlišná, byla sňatková strategie kočujících komediantů, kramářů nebo řemeslníků. Zatímco mladí lidé z většinové společnosti mohli své životní partnery denně potkávat na poli, v hostinci, kostele, zábavách nebo i ve škole, pravidelný kontakt dvou mladých ze světského prostředí nebyl tak samozřejmý. Pokud se nejednalo o denní kontakt s příbuzným nebo známým v rámci jedné kočovné společnosti, příležitost potkat vhodného partnera se naskytl zejména na vyhlášených trzích, jarmarcích nebo výročních poutích, kam se sjelo více kočovných vozů. Až s rozmachem cirkusu v druhé polovině 19. století začalo pospolu cestovat mnohem větší množství světských osob, a to včetně jejich zaměstnanců z řad světáků či jiných sólistů.

Mladí kočovníci měli tudíž menší příležitost k seznámení, a to nejen kvůli omezenému rozsahu svých kontaktů, ale zejména kvůli obavám a despektu ze strany většinové společnosti. Ve své podstatě nejsnazším a jediným viditelným řešením, jak se oženit nebo provdat, bylo pojmout za manžela někoho uvnitř kočovné společnosti i přesto, že se často jednalo o blízké příbuzné.

Na příkladu 771 sňatků bylo zjištěno, jaký byl podíl homogamních sňatků uzavřených dvěma světskými osobami a nerovných sňatků mezi člověkem usdlým a osobou světského původu. Ke světským jsou zařazeni všichni, kteří se živil jako komedianti, majitelé zábavných atrakcí, kramáři a brusiči atd., a také ti, kteří sice již vykonávali jinou profesi, přesto se ještě do této komunity narodili. Do stejné skupiny byly ovšem zahrnuty i původní profese (pohodný, biřic, tiskař, kotlář aj.) nejstarších členů světských rodů (pouze v období 1772–1819). Za usdlé jsou naopak považováni ti, kteří se sami a také jejich předci živil „obyčejnou“ prací.

[94] SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ České Budějovice (sv. Mikuláš), kn. 65, fol. 101.

[95] AHMP, SM, ŘkFÚ Liboc, kn. O31, fol. 100.

TABULKA Č. 11. SKLADBA SNOUBENCŮ PODLE SOCIÁLNÍHO PŮVODU (1772–1940)
 TABLE 11. THE SPECTRUM OF BETROTHED PERSONS ACCORDING TO THEIR
 SOCIAL ORIGIN (1772–1940)

Původ snoubence, snoubenky	1772–1819		1820–1859		1860–1899		1900–1940		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Světský – světská	30	66,7	104	82,5	297	87,1	229	88,4	660	85,6
Světský – usedlá	12	26,7	21	16,7	33	9,7	16	6,2	82	10,6
Usedlý – světská	3	6,7	1	0,8	11	3,2	14	5,4	29	3,8
Celkem	45	100,0	126	100,0	341	100,0	259	100,0	771	100,0

Zdroj / Source: Vlastní genealogická databáze autorů (prameny srov. poznámky č. 56–67).

Více jak 85 % homogenních sňatků mezi světskými přesvědčivě dokazuje striktně uzavřené prostředí této socioprofesionální komunity vůči majoritní společnosti. Nutno podotknout, že antipatie a odtážitost mezi oběma skupinami obyvatelstva byla často vzájemná. V 82 případech (10,6 %) se usedlé ženy provdaly za někoho ze světské komunity. Jednalo se zejména o dcery nebo vnučky domkářů (29), podruhů a nádeníků (15), měšťanů (7), obuvníků (7), kovářů (5), hostinských (3) a dalších. U devíti záznamů se jednalo o nemanželské dcery neprovdaných žen, kdy ani nebylo uvedeno, čím se dědové nemanželského dítěte živili. Jedinokrát nevyplývalo, že by se ke kočovníkům přidala dcera ze selské či chalupnické usedlosti. Tento fakt svědčí o tom, že se ke kočovníkům přiváděly ty ženy, které zpravidla nepocházely z ekonomicky i sociálně zajištěného prostředí.

Z celkového počtu bylo nalezeno pouze 29 případů (3,8 %), kdy opustil svůj dosavadní usedlý život muž. Tento výsledek se dal předpokládat, neboť se od muže obvykle očekávalo, že jednou převezme usedlost či povolání svého otce. Mezi tyto muže rovněž patřili podruzi (5), tovaryši různého zaměření (4), synové domkářů (4), zedníci (3), obuvníci (3), dělníci (5) a další.^[96] Pouze u devíti z nich bylo prokázáno, že se po svatbě alespoň po určitý čas pokusili uživit kočovnou profesí. Tři z nich založili nový světský rod, jenž dodnes objíždí poutě se svými atrakcemi a stánky.^[97]

V rámci světské komunity uzavřeli usedlí lidé manželský svazek nejčastěji s kramářem (64) a loutkohercem (32). Naopak se příliš nehrnuli do sňatků s brusiči (7) a jen minimum sňatků bylo uzavřeno mezi usedlým jedincem a cirkusovým umělcem (3). Jestliže lze o komunitě světských hovořit jako o uzavřené, tak cirkusový svět mající exkluzivní postavení je uzavřený i v rámci této komunity. Proto

[96] Příkladem může být kovářský tovaryš František Riant, který se oženil s Annou, vdovou po Janu Ranglovi; SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ Mirovice, kn. 15, pag. 156.

[97] Dodnes objíždějí poutě relativně nové rody Holých, Pölderlů a Hamerlů.

jsou sňatky mezi nimi a usedlými opravdovou raritou.^[98] Na druhé straně tohoto spektra stojí brusiči. Ti společně s deštníkáři či klempíři patřili na pomyslné dno hierarchie světských, tedy k té nejchudší vrstvě. Podobně neprestižní se ze zjevných důvodů jevil sňatek mezi usedlými a světskými cikánského původu, kteří často patřili právě mezi handlíře nebo klempíře.

Příbuzenské sňatky

Ze 771 zkoumaných svateb uskutečněných v období 1772–1940 bylo prokazatelně doloženo 109 příbuzenských sňatků do IV. stupně. Vzdálenější příbuzenství nebylo zkoumáno. U 129 sňatků prozatím nelze pro nedostatek dat příbuznost doložit, u 533 nebyly žádné příbuzenské vazby shledány. Tato čísla ovšem nejsou definitivní, protože příbuzenství nelze potvrdit ani vyloučit u těch novomanželů, kdy se jeden nebo oba narodili svobodné matce. V matričních záznamech narození těchto osob nebyl biologický otec s dalšími předky uveden.

Nejstarší případ příbuzenského sňatku se datuje až do roku 1856. Ve starším období je jednak velmi obtížné dohledat více potřebných matričních záznamů, jednak tradiční světské rody začínají kočovat po českých zemích teprve až s přelomem 18. a 19. století.^[99] V první polovině 19. století působily pouze první, zatím ne příliš početné generace světských, které ještě neměly větší problém s výběrem nepříbuzného manžela či manželky. Ovšem i mladší období (cca po roce 1910) s sebou s ohledem na platné zákony nese problémy s dohledáním relevantních dat. Pro první třetinu 20. století prozatím zůstávají některé příbuzenské vazby neobjasněny. Následující výčet se tak prakticky týká pouze období 1856–1910.

Světští byli nezřídka provázáni více příbuzenskými vazbami najednou – jak z otcovy, tak matčiny strany, tudíž byla započítána pouze ta nejbližší možná příbuzenství. Kromě I. stupně švagrovství byly zkoumány pouze pokrevní vazby. Stranou zájmu zůstaly například vícenásobné svatby dvou sourozenců s dalšími dvěma sourozenci, švagrovství II. stupně, například když si muž vzal vdovu po svém bratranci a podobně. Naopak jsou započítáni bratranci a sestřenice, jejichž rodiče byli pouze polorodými sourozenci. Z genealogických schémat vyplynulo, že i k těmto sňatkům nezřídka docházelo. Rodokmeny světských dynastií rovněž

[98] O to více by však mohlo překvapit, že dva z nerovných sňatků uzavřeli synové zakladatele ve své době největšího českého cirkusu Kludský. Antonín Kludský mladší se z neznámých důvodů oženil s dcerou truhláře Josefou Müllerovou; SOA v Plzni, SMZČ, ŘkFÚ Plzeň, kn. 80, fol. 245. Dědic celé menažerie Karel Kludský pojal za manželku Terezii Kneischovou, dceru hostinského; ZA v Opavě, Sběrka matrik Severomoravského kraje (dále SMSmK), ŘkFÚ Bruntál, kn. 8538, fol. 114.

[99] Namátkově lze jmenovat příjmení světských dynastií, které se minimálně od začátku 19. století drží rodinné tradice: Beck, Berousek, Dubský, Flachs, Habich, Holzäpfel, Holzknicht, Hubený, Janeček, Jung, Kaiser, Kellner, Kilián, Kludský, Kočka, Kopecký, Lagron, Němeček, Rangl, Tříška, Schmied (Šmíd), Štaubert, Urban, Vávra, Vocásek a Wertheim.

ukázaly, že některé rody byly mezi sebou spřízněny několikanásobně – jak v jedné generaci, tak i mezigeneračně.^[100]

TABULKA Č. 12. PŘÍBUZENSKÉ SŇATKY V RÁMCI SVĚTSKÉ KOMUNITY (1772–1940)

TABLE 12. CONSANGUINITY MARRIAGES WITHIN THE COMMUNITY OF SHOWPEOPLE (1772–1940)

Stupeň příbuzenství	Konkrétní typ příbuzenské vazby	Počet	%
I. stupeň švagrovství	levirátní sňatek (vdova si vzala svého švagra)	4	3,7
I. a II. stupeň příbuzenství	strýc si vzal svou neteř	3	2,8
II. stupeň příbuzenství	první bratrance (bratranec – sestřenice)	50	45,9
II. a III. stupeň příbuzenství	ženich si vzal dceru svého bratrance či sestřenice	15	13,8
II. a III. stupeň příbuzenství	nevěsta si vzala syna svého bratrance či sestřenice	3	2,8
III. stupeň příbuzenství	druzí bratrance (prarodiče manželů byli sourozenci)	21	19,3
III. a IV. stupeň příbuzenství	prarodiče a praparodiče manželů byli sourozenci	5	4,6
IV. stupeň příbuzenství	třetí bratrance (praparodiče manželů byli sourozenci)	8	7,3
Celkem		× 109	100

Zdroj: Vlastní genealogická databáze autorů (prameny srov. poznámky č. 56–67).

Nejčastějším typem příbuzenství v pobočné linii byl vztah bratranec – sestřenice (50) a až poté „bratrance z druhého kolene“ následováni dalšími typy. To souvisí s velmi úzkými, ale zároveň pevnými rodinnými vazbami. Způsob obživy této socioprofesionální skupiny obyvatel vyžadoval zapojení celé širší rodiny. Jednotlivci – zvláště komedianti a kramáři – by se neměli šanci prosadit. Pospolu vždy cestovalo (případně se účelově střetávalo) více kočovných vozů, což dokládají nejen sčítací operáty,^[101] ale i matriční zápisy, které zaznamenaly více sňatků nebo křtů světských osob ve stejný den nebo velmi brzy za sebou.^[102] Kromě toho, že spolu členové domácnosti trávili prakticky každou hodinu, velkou roli v příbuzenských sňatcích světských osob pochopitelně hraje i vyčlenění na okraj většinové společnosti. Zároveň mohla do volby protějšku promlouvat i zřejmá preference partnera ze stejného sociálního prostředí.^[103]

[100] Více k rodokmenům vybraných světských rodů H. TLAMSOVÁ, *Loutkoherci*, s. 52–86.

[101] SOkA České Budějovice, OkÚ České Budějovice, sign. ČB 20, fasc. 235, inv. č. 2909.

[102] Například svatba Raimunda Tříšky s Jiřinou Rochlovou a Jana Raimunda Tříšky s Josefou Janečkovou dne 25. října 1932 v Brandýse nad Labem; SOA v Praze, Sběrka matrik a průvodní listinný materiál Středočeský kraj (dále SMStK), ŘKFÚ Brandýs nad Labem, kn. 55, fol. 74.

[103] Tyto preference mohly být mj. založeny na stejné ekonomické strategii, sdílených hodnotách nebo představách o rituální (ne)čistotě.

Tato situace leckdy donutila světské k neobvyklým sňatkům. Například loutkoherec Josef Lagron (*1847) byl ženatý minimálně třikrát. Poprvé si vzal svou sestřenicí Alžbětu Hubenou (1851–1873),^[104] podruhé opět sestřenicí Kateřinu Dubskou (1854–1876)^[105] a potřetí se oženil rovněž se sestřenicí Kateřinou Dubskou (*1856).^[106] Josef Lagron a všechny tři jeho manželky–sestřenice měli společně stejné prarodiče, tudíž i ony tři ženy byly sestřenicemi navzájem.

Ve dvou případech došlo k sňatku bratrance a sestřenice, jejichž otcové byli bratry a zároveň jejich matky sestrami. Jednalo se o manželské páry Bohumil Flachs (*1900) s Emílií Flachsovou (*1899)^[107] a Josef Vocásek (*1873) s Karolínou Vocáskovou (*1877).^[108] Tito jedinci tedy se svým manželem/manželkou sdíleli oba dědečky a obě babičky, což lze považovat za ztrátu předků značného rozsahu.

Za zajímavý sňatek je možné označit i svatbu Josefa Kludského (1856–1896) se svou neteří Veronikou Vávrovou (*1867).^[109] Sňatek strýce s neteří je minimálně z genealogického hlediska velmi neobvyklý, církev ho povolovala jen ve výjimečných případech. O to raritnější je sňatek Josefova bratra Antonína Kludského (*1863) s pozůstalou vdovou Veronikou Kludskou, roz. Vávrovou. Ta se v roce 1910 opět provdala za svého strýce, k čemuž potřebovali nejen dispenz překážky příbuzenství v I. a II. stupni podle římského práva, ale zároveň prominutí překážky švagrovství I. stupně, neboť nastávající ženich byl současně Verončiným švagrem.^[110]

Dispense

S uzavřením sňatku úzce souviselo i několik typů překážek, které bránily vstupu do manželství. Tyto překážky lze rozdělit do dvou kategorií – na nedispenzovatelné (nebo též absolutní) a dispenzovatelné (relativní). Do první skupiny patřily zejména sňatky mezi pokrevními příbuznými v přímé linii, sourozenci, překážka trvajících manželství, složení slibu čistoty a mnohé další. Světští však měli bohaté zkušenosti k získávání dispensí těch překážek, které dispenzovat šlo.^[111] Ty se

[104] SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ Velešín, kn. 11, fol. 52.

[105] SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ Dubné, kn. 7, pag. 55.

[106] SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ Bílá Hůrka, kn. 7, pag. 396–397.

[107] SOA v Plzni, SMZČ, ŘKFÚ Kasejovice, kn. 30, fol. 161.

[108] AHMP, SM, ŘKFÚ Liboc, kn. O31, fol. 123.

[109] SOA v Plzni, SMZČ, ŘKFÚ Sušice, kn. 25, fol. 79.

[110] SOA v Praze, SMSK, ŘKFÚ Mladá Boleslav, kn. 78, fol. 63.

[111] K dispensím více David NEBESKÝ, *Překážky manželství v církevním právu před rokem 1918*, Genealogické a heraldické listy 36, 2016, č. 2, s. 58–64; David NEBESKÝ, *Dispense od překážek manželství v kanonickém právu*, Genealogické a heraldické listy 36, 2016, č. 3, s. 17–22.

následně staly součástí snubních protokolů a farář měl informaci o udělení dispenze zanést do matriční knihy. Ovšem řada z nich tak neučinila a příbuznost mezi snoubenci je pak možné zjistit pouze díky podrobné genealogické databázi.

Prominutí překážek k sňatku se vydávala z různých důvodů. Zcela běžně se i v usedlé společnosti udělovalo prominutí od tří ohlášek, kdy byly zkráceny na „jednou za třikrát“.^[112] Důvodů mohlo být více – těhotenství budoucí nevěsty, nemoc nebo v případě světských i nestálé bydliště. Dalším typem dispenze, který byl světským též často udělován, bylo prominutí od povinného šestitýdenního pobytu v místě farnosti, kde plánovali uzavřít sňatek.^[113]

Velmi zřídka ve většinové společnosti, ale již ne tak vzácně u této kočovné socioprofesionální skupiny bylo církevními hodnostáři uděleno i prominutí „*a tempore clauso*“. To se týkalo těch sňatků, které měly být uzavřeny v době půstu, adventu nebo v dalších dnech jinak významných církevních svátků, kdy byly svatby obvykle zapovězeny.^[114]

Ovšem nejčastěji samozřejmě světští žádali o prominutí překážky pokrevního příbuzenství poboční linie od II. do IV. stupně podle římského práva. Stupně příbuznosti se v matričních knihách zpravidla počítaly podle vzdálenosti od společného předka. Další typy dispensí až na jednu výjimku nebyly u světských zjištěny.^[115]

Svědci

Po roce 1784 při uzavření sňatku stačili místo původně tří osob pouze dva svědci. Nejčastěji se jednalo o příbuzné, přátelé a známé obou rodin snoubenců.^[116] U kočovníků byla situace od většinové společnosti lehce odlišná, neboť je značně limitovalo jejich vyloučení na okraj společnosti. Pokud neměli v dosahu někoho ze stejné komunity, museli se spokojit s neznámými lidmi, se kterými na svých cestách nejsnáze navázali kontakt. Jednalo se především o kostelníky, učitele, hostinské, krejčí, obuvníky a majitele různých typů usedlostí.

[112] Záznam o prominutí 2. a 3. ohlášek byl uveden u 28 případů, přesto je možné uvažovat o mnohem větším počtu.

[113] Na šestitýdenní lhůtu se odkazoval i bělčický farář, který vysloveně u světských svateb tuto povinnost nezapomněl uvést. SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ Bělčice, kn. 11, s. 65.

[114] Jeden takový sňatek například uzavřel František Kočka se sestřenicí Terezií Kočkovou v poslední době 11. března 1889 v Plzni. SOA v Plzni, SMZČ, ŘkFÚ Plzeň, kn. 81, fol. 282.

[115] Onou výjimkou je sňatek Tomáše Rangla s Marií Ranglovou, vdovou po Tomášovu bratru Václavovi, kteří obdrželi prominutí od překážky zločinu („*criminis*“). V tomto případě se muselo jednat o zločin cizoložství, neboť Václav Rangl byl povolán do války a zemřel ve vojenské nemocnici 1915; SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ České Budějovice (sv. Mikuláš), kn. 74, s. 20.

[116] K roli svědků J. PETERKA, *Cesta*, s. 115.

TABULKA Č. 13. POVOLÁNÍ SVĚDKŮ U SŇATKŮ SVĚTSKÝCH OSOB
 TABLE 13. PROFESSION OF WITNESSES AT THE WEDDINGS OF SHOWPEOPLE

Povolání svědků	Počet	%
Světští	323	21,1
Ostatní komedianti, obchodníci nebo brusiči (nesvětští)	65	4,3
Měšťan	59	3,8
Sedlák	74	4,8
Chalupník	53	3,5
Rolník	46	3,0
Výměnkář	22	1,4
Domkář	126	8,2
Učitel	37	2,4
Hostinský	68	4,4
Krejčí	62	4,0
Obuvník	52	3,4
Kostelník	139	9,1
Ostatní (87 různých povolání)	330	21,5
Nespecifikováno (nesvětští)	78	5,1
Celkem	1534	100,0

Zdroj /Source: Vlastní genealogická databáze autorů (prameny srov. poznámky č. 56–67).

Logicky nejvíce, v pětině případů (21,1 %), se svatebního obřadu v roli svědků zúčastnili rodinní příslušníci, přátelé a známí z této kočovné komunity. Vlivem často náhodných setkání se však nepotvrdilo cílené vzájemné svědectví mezi dvěma rodinami. Druhým nejčastějším svědkem světské svatby byl kostelník farního kostela (9,1 %). Společně s učitelem (2,4 %), kostelním kočím, příručím nebo varhaníkem a dalšími lidmi, kteří se starali o chod kostela, patřil do skupiny osob, které světští museli kontaktovat v rámci přípravy na svatební obřad. Je nepravděpodobné, že by kočovní umělci či kramáři měli s těmito lidmi bližší vztahy. Spíše to svědčí o velmi slabém zakotvení v sociální síti mezi „obyčejnými“ obyvateli.

Mezi svědky nepřekvapí ani vyšší účast hostinských. Sál hospody totiž sloužil nejen k společenským diskuzím nad korbelem piva, ale především jako místo, kde loutkoherci i jiní komedianti hráli svá představení. Nemalé zastoupení mají mezi svědky i majitelé různých usedlostí, ať již šlo o domkáře (8,2 %), chalupníky (3,5 %), sedláky (4,8 %), měšťany (3,8 %) a další. Důvodů, proč tito šli odsvědčit světskou svatbu, může být několik. V případech smíšených svateb se v některých případech jednalo o příbuzné či známé nevěsty nebo ženicha z většinové

společnosti.^[117] V jiných případech svědčili lidé, kteří téhož dne již odsvědčili jinou svatbu.^[118] Krejčí (4,0 %) a obuvníci (3,4 %), kteří se v přehledu umístili na předních příčkách, se mezi svědky objevují zřejmě proto, že jednak šlo o docela běžná řemesla na venkově, jednak se kočovný život spotřebitelů zákonitě musel na vyšším opotřebením obuvi a oděvu projevit.

Sezónnost uzavírání sňatků

O tom, jak důležité bylo správné načasování svatby, svědčí rozložení sňatků po měsících v průběhu kalendářního roku. Důležitým aspektem bylo dodržení církevních předpisů a u usedlého obyvatelstva i průběh polních prací.

TABULKA Č. 14. POČET SŇATKŮ PODLE MĚSÍCŮ (prostý součet, N=771)

TABLE 14. NUMBER OF MARRIAGES BY MONTH (simple count, N=771)

Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
Počet	97	92	22	43	81	53
%	12,6	11,9	2,9	5,6	10,5	6,9
Pořadí	2.	3.	11.	10.	4.	9.
Měsíc	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	67	65	52	77	116	6
%	8,7	8,4	6,7	10,0	15,0	0,8
Pořadí	6.	7.	8.	5.	1.	12.

Zdroj / Source: Vlastní genealogická databáze autorů (prameny srov. poznámky č. 56–67).

Sezónnost uzavírání sňatků světských osob (tabulka 10) se příliš nelišila od usedlého obyvatelstva. Absolutním maximem byl měsíc listopad, ve kterém bylo uzavřeno 116, tedy 15 % všech sledovaných svateb. Výraznými se jeví rovněž měsíce leden s 97 sňatky (12,6 %) a únor s 92 (11,9 %). Na druhou stranu nejnižší počty sňatků byly shodně s jinými výzkumy zaznamenány v prosinci a březnu. Nízký počet sňatků v těchto měsících je možné dát do souvislosti s náboženskými předpisy týkajícími se adventu a období postu před Velikonocemi.^[119] V rámci celého zkoumaného vzorku vstoupilo v prosinci do manželství pouze šest párů

[117] Například svatba nesevětského, avšak kočujícího artisty Josefa Květoně s Marií Němcovou, dcerou majitele cirkusu v roce 1912, kterou odsvědčil lakýrník Vilém Květoň. AHMP, SM, ŘKFÚ Liboc, kn. O34, fol. 68.

[118] Například SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ Heřmaň, kn. 18, pag. 102.

[119] Pro období mezi první nedělí adventní a Narozením Páně a mezi Popeleční středou a Velikonocemi platil dle kanonického práva a v souladu s dekretem o sňatkové reformě zákaz sva-

tvorících necelé procento celkového počtu.^[120] Všechny zaznamenané prosincové sňatky se uskutečnily od roku 1917 později. V případě sňatku Stanislava Studeného a Marie Malinovské uskutečněného 7. prosince 1925 v Třeboni se jednalo o civilní sňatek.^[121] Ve dvou případech je zmíněno udělení dispenze „*a tempore clauso*“. V prvním z nich, u svatby Rudolfa Junga a Emilie Janečkové z 10. prosince 1917, byla připsána poznámka, že dle nového nařízení jí již není potřeba.^[122] U druhého případu svatby Františka Tříšky a Terezie Tříškové uskutečněné 25. prosince 1917 naopak udělena byla. Zbývající sňatky se uskutečnily 3. prosince 1922, 23. prosince 1922 a 27. prosince 1923. V jejich případech již příslušná dispenz zmíněna nebyla.^[123]

Druhým nejméně častým termínem svatby se stal březen s jasně patrným vlivem pohyblivých Velikonoc. Ty sice stále měly vliv i na měsíc duben, ale již ne v takovém rozsahu. V dubnu se uskutečnilo téměř dvojnásobné množství sňatků než v březnu a nárůst následně vrcholil květnem. Je zřejmé, že sezónní vývoj sňatečnosti není možné dát do přímé souvislosti s polními pracemi, které svěštří nevykonávali. Je však možné tvrdit, že výrazná převaha sňatků uskutečněných v podzimních a zimních měsících souvisí s přezimováním kočovných společností na určitém zimovišti, které také bylo předpokladem splnění lhůty šestitýdenního pobytu vyžadovaného pro uzavření manželství. Naopak výrazně nižší počty uzavřených sňatků v letních měsících a v září mohou souviset s počasím vhodným k potulce a vykonávání produkcí v jednotlivých městech.

Analýzou vzorku 771 svateb se nepodařilo potvrdit preferenci neděle jakožto vhodného dne k uskutečnění obřadu,^[124] kdy se v neděli uskutečnilo pouhých

tebních obřadů. Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16.–18. století*, České Budějovice 2008, s. 240.

[120] V únětické farnosti (1666–1770) se rovněž uskutečnilo nejvíce sňatků v listopadu (30 % všech uzavřených sňatků); Marie HEŘMÁNKOVÁ, *Demografický vývoj únětické farnosti v 18. století*, *Historická demografie* 24, 2000, s. 89–90. Oblibu listopadu a prvních dvou měsíců v roce prokázala rovněž pro Ústí nad Labem Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj v Ústí nad Labem v 19. století*, *Historická demografie* 24, 2000, s. 120–121. Mírně odlišnou situaci se podařilo doložit pro Libčany v 19. století, kde se nejvíce sňatků uskutečnilo v únoru, následovaném listopadem a lednem; A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj*, s. 155–157.

[121] SOA Třeboň, SMJK, OkÚ Třeboň, kn. č. 2, pag. 95.

[122] „*Projev K. a Konsist. v Praze č. 14.833. z 3. 12. 1917, že dle nového kodexu není již třeba dispenze a tempore clauso.*“ AHMP, SM, ŘkFÚ Liboc, sign. LBC 034, pag. 99.

[123] Svatba Tomáše Rangla a Marie Štroblové, roz. Kněževičové ve Strakoncích; SOA Třeboň, SMJK, ŘkFÚ Strakonice, kn. č. 33, pag. 297. Svatba Františka Hubingera a Marie Teskové v Českých Velenicích; SOA Třeboň, SMJK, ŘkFÚ České Velenice, kn. č. 1, pag. 15. Svatba Václava Zahradníka a Anny Kovářové v Českých Budějovicích; SOA Třeboň, SMJK, ŘkFÚ České Budějovice (sv. Mikuláš), kn. č. 76, pag. 251.

[124] J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 239–240.

4,8 % sňatků.^[125] Důvodem tohoto stavu mohlo být pracovní vyčerpání světských vyplývající z charakteru jejich obživy.

TABULKA Č. 15. POČET SŇATKŮ PODLE DNŮ V TÝDNU
TABLE 15. NUMBER OF MARRIAGES BY WEEK DAY

Den	Pondělí	Úterý	Středa	Čtvrtek	Pátek	Sobota	Neděle	Celkem
Počet	182	299	105	79	7	62	37	771
%	23,6	38,8	13,6	10,3	0,9	8,0	4,8	100,0
Pořadí	2.	1.	3.	4.	7.	5.	6.	x

Zdroj / Source: Vlastní genealogická databáze autorů (prameny srov. poznámky č. 56–67).

Naproti tomu nejvíce satebních obřadů (299) se uskutečnilo v úterý (38,8 %)^[126] a v pondělí, které se 182 případy zaujalo druhé místo (23,6 %). Nejméně sňatků bylo uzavřeno v pátek, kdy bylo za celé sledované období oddáno pouze sedm párů (0,9 %).^[127] Důvody pro úterní svatby je také možné hledat v biblické tradici vycházející z Janova evangelia (Jan 2,1).^[128]

Závěr

Předkládaný příspěvek k poznání jedné z marginálních socioprofesionálních skupin vychází z úzkého propojení historické demografie a genealogie. V heuristické fázi byla vytvořena podrobná genealogická databáze s více jak 5000 osobami, které se živily jako potulní loutkoherci, artisté, stínoherci, krotitelé zvířat, krasojezdci, kouzelníci, majitelé anatomických muzeí, provozovatelé pouťových atrakcí, kramáři, koňští handlíři, brusiči, deštníkáři, řemenáři a další. Tuto na první pohled nesourodou skupinu obyvatel lze pojmenovat jedním slovem – *světští*, které autoři příspěvku definovali jako světem jdoucí osoby na okraji společnosti, které

[125] Naopak výrazná převaha nedělních sňatků (40,3 %) nad úterními (21,6 %) a pondělními (13,4 %) byla doložena v Úněticích; M. HEŘMÁNKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 91.

[126] Jako nejoblíbenější den pro sňatek se potvrzuje úterý i pro Ústí nad Labem, kde se v období let 1800–1829 uskutečnilo v úterý 60 % všech sateb. V následujících letech sice tuto pozici mírně ztrácelo, ale přesto zůstalo se 40 % nejoblíbenějším dnem; S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 119.

[127] Oblibu nedělních, pondělních a úterních sateb vysvětluje Richard van Dülmen tím, že třídní satební veselí nesmělo připadnout z náboženských důvodů na pátek. R. VAN DÜLMEN, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století) I.*, Praha 1999, s. 155.

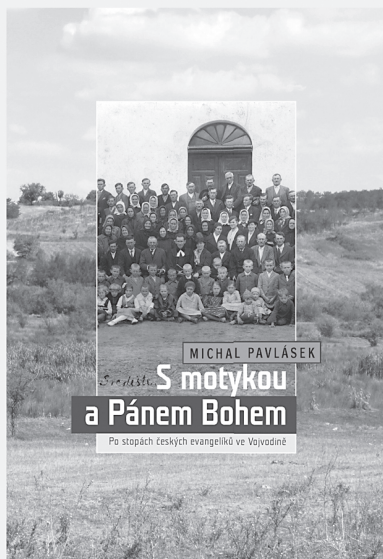
[128] „Třetího dne byla svatba v Káni Galilejské. Byla tam Ježíšova matka; na svatbu byl pozván také Ježíš a jeho učedníci.“ Týden podle židovského kalendáře začínal nedělí, proto bylo úterý vhodné k uskutečnění svatby. B. LEDNICKÁ, *Sestavte si rodokmen*, s. 116.

S rovnými sňatky mezi světskými úzce souvisí i příbuzenské sňatky, které byly prokazatelně uzavřeny u 109 případů v I. stupni švagrovství a v I.–IV. stupni příbuzenství v pobočné linii. Nejčastěji uzavírali sňatky bratřanci se sestřenicemi (45,9 %). Před uzavřením takového sňatku si snoubenci museli obstarat dispenz. Ty promíjely nejen příbuzenství, ale i chybějící ohlášky, nedodržení šestitýdenního pobytu ve farnosti a další překážky.

Světské svatby byly stejně jako u usedlého obyvatelstva nejčastěji uzavírány v listopadu (15 %), který byl následován lednem (12,6 %) a únozem (11,9 %). Naopak nejméně jich bylo s ohledem na církevní rok uzavřeno v březnu (2,9 %) a v prosinci (0,8 %). Zajímavé výsledky přinesl i výzkum uzavírání manželství podle dnů v týdnu. Světští stejně jako usedlí dodržovali svatební úterý (38,8 %) a vyhýbali se pátku (0,9 %), což mělo základ v Bibli. Naopak se jen zřídka brali v neděli (4,8 %), která byla u usedlého obyvatelstva celkem oblíbená. Důvod bychom mohli spatřovat v pracovní vyčerpání světských právě v tento pro mnohé sváteční den.

S motykou a Pánem Bohem. Po stopách českých evangelíků ve Vojvodině

Michal Pavlášek

Ambicí knihy je vykreslit obraz pestrých osudů krajanské komunity, která svoji existenci spojila s místem zvaným Veliké Srediště, obcí ležící nedaleko města Vršac v jižním Banátu v dnešním Srbsku. Její vznik, stejně jako existence dalšího českého osídlení na Balkáně, je výslednicí rozsáhlého migračního procesu, který pro jihovýchodní Evropu znamenal značné proměny struktury populace v rovině sociální, hospodářské, etnické i náboženské. Kniha se pokouší o odkrytí opony hodnocení světa skupiny reformovaných evangelíků původem z hanáckého Slovácka (okolí Klobouk u Brna). Ti se v polovině 19. století rozhodli opustit svou domovinu a po více než měsíci putování se usadili pod nejvyšší horou Vojvodiny – Kudričkim vrchem. Vesnice, dosud obydlená Srby, Rumuny, Maďary, Němci a Čechy římskokatolického vyznání, se jim stala novým domovem, multietnickým světem par excellence, s nímž spojili své další naděje a vyhlídky.

Není příběhů, když není lidí, kteří by je předávali ve svých vyprávěních. Z tohoto důvodu monografie zpracovává zaznamenané rozhovory autora s jednou z nejstarších (a zároveň posledních) osob patřících mezi generační potomky moravských kolonistů Banátu do uceleného vzpomínkového příběhu, který zachycuje existenci krajanského společenství z Velikého Srediště. To bylo dosud českému čtenáři oproti jiným neznámé a skryté. Kniha je tak z ústřední části příběhem komunity vylíčeným ústí jedné z akterek lokálního světa Središťanů – Josefy Klepáčkové. Rozeznává se tudíž hlas „malého člověka“, jehož prostřednictvím se čtenář seznámí s podobnostvím světa jedné nepoznané kapitoly z kulturních dějin tradice české reformační víry v prostoru za hranicemi českého státu.

Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., 2015
ISBN 978-80-87112-91-5

Cena s DPH 250 Kč

Objednávky vyřizuje Š. Toncrová: stoncrova@email.cz
a B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz

STÁT NAMÍSTO RODINY. STÁTNÍ SIROTČÍ PÉČE A DOBROČINNOST^[1]

Zdeňka Stoklásková

State instead of family. State care for orphans and charity

Abstract: The study is dealing with a still little-explored topic of the care for orphans in Austria at the end of the 18th and in the 19th century. The most important question is the emergence of a state-guaranteed care for orphans as a part of the system of state care for people in need in the Habsburg Monarchy. The state begins to perceive the unprovided children as a social and communal problem. Therefore, part of the study is a narrowly restricted analysis of legal measures in the period after the abolition of the patrimonial system (1848). The focal point of the insight into legislation around the mid-19th century, i.e. the period immediately preceding this study, is the domestic affiliation of orphans, which was a quite fundamental factor in determining their social welfare. Attention is also focused on the legal situation of foundlings whose status in society was normally determined by special laws. The study consists of three different, albeit mutually methodologically developed areas: the state of research in Czech and German speaking areas, an analysis of the laws pertaining to orphanage care, and relevant examinations of the archive material at the archiepiscopal orphanage in Nové Sady near Olomouc. The study reveals the previously unresearched and complex conditions in the financing of socially active organizations, as well as the interesting development of the attitude of the state towards those in social need.

Historická demografie, 2019, 43:1:101–123

Key words: orphans, care for orphans, orphanages, social history, Austrian Empire, 18th and 19th centuries, legal history, pauperism, charity

Contact: PhDr. Zdeňka Stoklásková, Ph.D., Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy university v Brně, Arne Nováka 1, 602 00 Brno; e-mail: stoklas@phil.muni.cz

Stav bádání

Problematika sirotčí péče patří dosud k tématům, jež mají mnohá bílá místa. Zájem o dějiny dětství byl probuzen v posledních desetiletích, koncept Philipa Arièse (1960) o „*pozdním zájmu společnosti o dítě*“ byl v osmdesátých letech 20. století podroben kritice. Dějiny dětství postavené na individualizaci zakrývaly starší výzkumy, věnující se dětem a dětství v rámci tradičního bádání,

[1] Studie vznikla jako součást řešení projektu Grantové agentury ČR, reg. č. 14–36521G *Centrum pro transdisciplinární výzkum kulturních fenoménů ve středoevropských dějinách: obraz, komunikace, jednání*. Užívání vlastních jmen je v této studii upraveno takto: toponyma jsou uvedena v české formě, jména osob v původním pravopisu (nepřechýlená ženská příjmení, německý způsob psaní českých jmen aj.).

zejména historické demografie. K nim lze počítat v českém prostředí zejména práce Aleny Šubrtové, jež otevřela tehdy v české historiografii téměř nedotčené téma populačního myšlení, přínosné jsou vzhledem k tématu i její pramenné studie k dětské úmrtnosti.^[2] Specifickým, ve své době moderním a zajímavým přístupem se vyznačují publikace Jiřího Klaboucha.^[3] Zatím nejkompaktnější monografií o dějinách dětství v českém prostředí podala Martina Halířová, jí předcházely starší publikace založené na rozdílných přístupech: historické demografii *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy* a kulturních dějinách *Radostné dětství? a Dítě a dětství napříč staletími*.^[4] Velmi zajímavý a přínosný přehled zahraniční literatury i zamýšlení nad metodologií bádání k tématu sirotčí péče nabídla Markéta Skořepová.^[5]

Dějiny sirotčí péče jsou mnohem méně probádány a také jsou problematičtější z hlediska historiografického. Prvními autory literatury o sirotčí péči byli v českém prostředí lidé z praxe, lékaři, případně právníci, jež se zamýšleli nad problémy péče o dítě, jako Johann Peter Frank,^[6] Johann Dionys John,^[7] Thaddäus von Bayer,^[8]

[2] Alena ŠUBRTOVÁ – Jaroslav PURŠ, *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*, Praha 1989; Alena ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze 1785–1815 na základě matrik*, Historická demografie 2, 1968, s. 45–57; Alena ŠUBRTOVÁ, *Názor na populaci v prvních statisticko-demografických pracích v našich zemích a vztah k Malthusově doktríně*, Historická demografie 9, 1985, s. 123–141.

[3] Práce Jiřího Klaboucha se dějin dětství a sirotčí péče dotkly nepřímo, např. postavením dětí v rodině, domovským právem, jež bylo problematické zejména pro bezprizorní děti aj. Jiří KLABOUCH, *Politický konsenz k manželství v Čechách (z nejnovějších dějin manželství v našich zemích)* (=Rozpravy Československé akademie věd, Řada společenská, sv. 70), Praha 1960; Jiří KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962; Jiří KLABOUCH, *Die Gemeindeselbverwaltung in Österreich*, Wien 1968.

[4] Martina HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie a ochrana dětství od dob osvícenství do roku 1914. Disciplinace jako součást ochrany dětství*, Pardubice 2012. M. Halířová se věnuje především výchovným ústavům pro zanedbanou mládež. Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990; Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha 2006; Tomáš JIRÁNEK – Jiří KUBEŠ (eds.), *Dítě a dětství napříč staletími*, Pardubice 2003.

[5] Markéta SKOŘEPOVÁ, *Osiřelé děti ve venkovské společnosti. Směry zahraniční historiografie a inspirace pro české bádání*, Historická demografie 37, 2013, s. 51–78. Studie se zabývá méně probádanou problematikou venkovských sirotků, těžiště spočívá především v období raného novověku.

[6] Johann Peter FRANK, *System einer vollständigen medicinischen Polizey*. 3. rozšířené vyd., I.–VI., Wien 1786–1817; dodatky sv. I., Tübingen 1812; sv. II. Leipzig 1825.

[7] Johann Dionys JOHN, *Lexikon der k. k. Medizinalgesetze* I.–VI., Prag 1790–1798.

[8] Thaddäus von BAYER, *Beschreibung der öffentlichen Armen-Versorgungsanstalten in der königl. Böhmischen Hauptstadt Prag*, Prag 1793.

Christian D'Elvert,^[9] Franz Seraphin Hügel,^[10] Alois Epstein,^[11] František Čáda,^[12] Mojmir Lepař.^[13] Na hranici krásné a odborné literatury balancuje produkce žen, jež daly průchod svému sociálnímu citění.^[14]

Siroťčí péče a postavení neploletých opuštěných jedinců se nese na vlně zájmu zahraničního bádání posledních desetiletí. Pro účely studie byla provedena rešerše pouze literatury z německy mluvících oblastí, důvodem kromě nezvládnutelného rozsahu v rámci pouhé studie je též fakt, že přístup států k sirotčí péči na teritoriu rakouské a německé říše byl srovnatelný. V zásadě lze rozlišit dvě skupiny publikací: regionálně motivované knihy, jež se zaobírají konkrétním ústavem, městem či oblastí,^[15] nebo publikace s širším badatelským záběrem, jež akcentují sirotky a péči o nezaopatřené děti jako sociální a politický problém.^[16] V souvislosti se

[9] Christian D'ELVERT, *Geschichte der Heil- und Humanitätsanstalten in Mähren und Schlesien*, Brünn 1858.

[10] Franz Seraphin HÜGEL, *Die Findelhäuser und das Findelwesen Europas: Ihre Geschichte, Gesetzgebung, Verwaltung, Statistik und Reform*, Wien 1863.

[11] Alois EPSTEIN, *Studien zur Frage der Findelanstalten unter besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses in Böhmen*, Prag 1882; Alois EPSTEIN, *Über Kinderschutz und Volksvermehrung mit besonderer Beachtung der Verhältnisse in Böhmen*, Wien 1910.

[12] František ČÁDA, *Péče o děti a mládež*, Praha 1916; František ČÁDA, *O výchově*, Praha 1920.

[13] Mojmir LEPAŘ, *Ochrana práv osob nedospělých a nezletilých*, Třebenice 1910.

[14] Sofie PODLIPSKÁ, *Opuštěné dítě. Studie sociální a vychovatelská*, Praha 1897; Marie ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže: rozhledy po lidumilství v Evropě*, Praha 1894.²

[15] Bernhard STIER, *Fürsorge und Disziplinierung im Zeitalter des Absolutismus. Das Pforzheimer Zucht- und Waisenhaus und die badische Sozialpolitik im 18. Jahrhundert* (=Quellen zur Geschichte der Stadt Pforzheim, sv. 1), Sigmaringen 1988; Ulrich EISENBACH, *Zuchthäuser, Armenanstalten und Waisenhäuser in Nassau. Fürsorgewesen und Arbeiterziehung vom 17. bis zur Beginn des 19. Jahrhunderts* (=Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Nassau, sv. 56), Wiesbaden 1994; Ralf TAPPE, *Der Armut zum Besten. Das Goslarer Armen- und Waisenhaus und die Sozialpolitik der Freien Reichstadt im 18. Jahrhundert* (=Beiträge zur Geschichte der Stadt Goslar, sv. 44), Bielefeld 1997; Günter BAUMANN, *Das Münchner Waisenhaus. Chronik 1899–1999*, München 1999; Thomas BARTH, *Alltag in einem Waisenhaus der frühen Neuzeit. Das protestantische Waisenhaus in Regensburg im 17. und 18. Jahrhundert* (=Studien zur Geschichte des Spital-, Gesundheits- und Wohlfahrtswesen, sv. 5), Regensburg 2002; Stefan WOLTER, „Bedenket das Armuth“. *Das Armenwesen der Stadt Eisenach im ausgehenden 17. und im 18. Jahrhundert. Almosenkasse – Waisenhaus – Zuchthaus*, Göttingen 2003; Thomas Max SAFLEY, *Children of the Laboring Poor. Expectation and Experience Among the Orphans of Early Modern Augsburg* (Studies in Central European histories, sv. 38), Leiden 2005.

[16] Volker HUNECKE, *Die Findelkinder in Mailand: Kindesaussetzung und aussetzende Eltern vom 17. bis zum 19. Jahrhundert* (=Industrielle Welt, sv. 44), Stuttgart 1987; Markus MEUMANN, *Findelkinder, Waisenhäuser, Kindsmord. Unversorgte Kinder in der frühneuzeitlichen Gesellschaft* (=Anzien Régime, Aufklärung und Revolution, sv. 29), München 1995; Verena PAWLOWSKY, *Mutter ledig – Vater Staat. Das Gebär- und Findelhaus in Wien 1784–1910*, Innsbruck – Wien – München 2001; Anna L. STAUDACHER, *Wegen jüdischer Religion – Findelhaus. Zwangstaufen in*

sledovaným tématem nelze opomenout ani pedagogicky zaměřenou literaturu^[17] a memoárové publikace.^[18]

Nezaopatřené děti jako sociální a společenský problém

V období osvícenství se objevují nezaopatřené děti jako jeden ze základních sociálních a politických problémů doby, který tíží jak vládní kruhy, tak vrchnosti. Osvícenští myslitelé volají po systémovém řešení. Základní otázkou je, proč právě nyní. Je možné formulovat tezi, podloženou dvěma důvody. Prvním z nich je přebírání odpovědnosti státu za všechny poddané, tedy i za nezaopatřené děti, jež mají na rozdíl od jiných složek obyvatelstva pro stát eminentní význam. Státní nařízení zpravidla nerozlišují mezi skutečnými sirotky a dětmi opuštěnými, jejichž rodiče žijí. Z hlediska správy nehrál tento aspekt roli, teprve později se zejména na úrovni sirotčích ústavů začal tento fakt rozlišovat.

Z pozice státního zájmu hrály roli samozřejmě i tehdy módní populační teorie, podle nichž je státní prosperita podmíněna počtem poddaných. Druhým důvodem teze je údajný extrémní nárůst odložených dětí, jenž se projevuje zejména ve velkých metropolích.^[19] Zajímavý je nicméně vývoj počtu odložených dětí v různých zemích. Ve Francii kulminuje počet odložených dětí na konci sedmdesátých let 18. století, v italských městech v polovině 19. století, zatímco v Rakousku a Rusku počet nalezců kontinuálně narůstá. Statistický souhrn, který předložil Volker Hunecke, je obtížně zpochybnitelný, i když lze namítnout, že vychází na neitalských územích pouze z literatury, resp. dobových tisků, v případě ruských nalezců z Franze Serafina Hügela, který neuvádí ruský psaný prameny. Pozoruhodný je též fakt, že Huneckova přínosná analýza nebyla šířeji recipována.^[20]

Nárůst počtu nalezců lze zdůvodnit všeobecně doložitelným populačním boomem ve většině evropských zemí, jenž je výsledkem vznikající elementární zdravotní péče, dostupné i pro nejchudší vrstvy. Ve většině evropských zemí se

Wien 1816–1868, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2001.

[17] Ulrich HERMANN, „Das pädagogische Jahrhundert“. *Volksaufklärung und Erziehung zur Armut im 18. Jahrhundert in Deutschland* (=Geschichte des Erziehungs- und Bildungswesens in Deutschland, sv. 1), Weinheim – Basel 1981; Ulrich HERMANN, *Die Pädagogisierung des Kindes- und Jugendlebens in Deutschland seit dem ausgehenden 18. Jahrhundert*, in: Jochen Martin – August Nietschke (eds.), *Zur Sozialgeschichte der Kindheit*, Freiburg in Breisgau – München 1986, s. 667–683.

[18] Wolfgang WERNER, *Vom Waisenhaus ins Zuchthaus*, Bielefeld 1969.

[19] V. HUNECKE, *Findelkinder in Mailand*, s. 12–16. Volker Hunecke vychází zejména z rapidně narůstajícího počtu odložených dětí v Paříži a v Miláně, avšak uvádí i další metropole.

[20] Proč tomu tak je, nemohu zatím objasnit, ale Huneckovy závěry mi připadají zajímavé, přinejmenším v tom, že provedl širokou komparaci napříč evropskými zeměmi.

etabluje přístup umožňující alespoň základní zdravotní ošetření pro nemajetné jedince formou státní, zemské či vrchnostenské subvence (či kombinace dvou nebo tří plátců). Na italských územích hraje zásadní roli katolická církev jako poskytovatel sociální a zdravotní péče, na územích s převládajícím evangelickým náboženstvím vzniká postupně síť zařízení, jež spojují státní a církevní struktury. Výsledkem raně osvícenských reformních snah o zlepšení postavení nejchudších vrstev je strmý nárůst obyvatelstva, doložitelný demografickými statistikami.

Zároveň však dochází k pauperizaci a sociální stratifikaci boomující populace. Tento jev je výsledkem paralelních procesů, sledovatelných v rakouském a pruském prostředí. Stát má zájem na stálé existenci stabilních selských statků, neboť ty jsou zárukou zemědělské prosperity, jež je nezbytným předpokladem, vzhledem k tehdejší produktivitě zemědělství, pro zdárný chod státního mechanismu. Uvedlosti však nejsou schopny uživit všechny děti hospodáře. Část z nich zůstává na venkově, ale část odchází do měst, kde se stávají levnou (a z hlediska magistrátů pohodlnou) pracovní silou. Magistráty jim totiž odmítají udělit politický domicil (v pozdější terminologii domovské právo), aby za ně a jejich potomky nemusely přebírat sociální zodpovědnost. Ve městech vytvářejí ne zcela plnoprávnou vrstvu, jejíž sociální postavení je nižší než domácích pracujících.^[21] Jak na venkově, tak ve městech tedy narůstá vrstva, jež není schopna uživit všechny své děti, v nouzi je odkládá do charitativních či státních institucí. Odkládání dětí je výsledkem souběžných procesů: vzniku zdravotní péče a klesající úmrtnosti rodiček a dětí, pauperizace venkova, industrializace měst a neutěšených životních podmínek chudiny ve městech.

Paralelním procesem, jenž má ve sledovaném kontextu stejné konsekvence, je vznik stálé armády. „Masa tuláků“ je uzavřena do kasáren, čímž se předchází tomu, aby děsila civilní obyvatelstvo, jež se tradičně obává o své životy a statky. Předpokladem ke vzniku stálé armády je nejen vytvoření stálé zásobovací sítě, jež je v konečném efektu poddaným milejší, než neočekávané nájezdy hladových žoldnéřů (což je také argumentem tvůrců stálých armád), ale též „lidských zásobovacích struktur“, jež se na rakouské půdě konstituovaly roku 1780 vznikem tzv. verbovacích okrsků. Stát stanovil pravidla pro odvody mladých zdravých mužů. Vzniklá hierarchie výjimek z vojenské odvodní povinnosti poskytuje zcela zásadní stratifikaci skutečných hospodářských tahounů státu. Na prvním místě vyřazení ze služby ve vojsku jsou uvedeny závazky k majetku, (otcovskému) statku či řemeslu. V širším pohledu a pro účely této studie může být zjednodušeně konstatováno, že hlavním rezervoárem armády se stávají mladí, zdraví muži bez majetku či živnosti a závazku k rodině. Důsledkem této skutečnosti je značný nadbytek mladých žen

[21] Více k tématu: Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *The Register of Workers in a City as a Tool of the Care for the Poor: The City of Brno as a Case Study*, in: Olga Fejtová – Milan Hlavačka – Václava Horčáková – Veronika Knotková (eds.), *Poverty, Charity and Social Welfare in Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, Newcastle upon Tyne 2017, s. 257–283.

v produktivním věku, jež nemají možnost najít vhodného sňatkového partnera, s jehož pomocí by mohly založit a živit rodinu. Nemajetné mladé ženy zůstávají ve služebných pozicích značnou část života či dokonce celý život. Důsledkem nemožnosti rodinného života (a marného hledání partnera) se ocitají v mimomanželských sexuálních stycích, jejichž výsledkem je často nechtěné dítě.

Paralelní procesy dostupnosti elementární zdravotní a sociální péče, snahy o zachování stabilních selských usedlostí a vzniku stálé armády jsou ještě (rozdílně podle dominií) doplňovány snahami vrchností o zabraňování sňatků nemajetných snoubenců s úmyslem nerozmnožovat řady chudiny. Důsledkem všech změn je pauperizace, hlubší sociální a profesní stratifikace a narůstající počet dětí, často zrozených mimo manželství. Narůstající fenomén společenské degradace nemanželských dětí, jejich matek a eventuální vraždy dětí, respektive sociální situace vražedkyň, jsou poprvé v době osvícenství literárně tematizovány a objevují se jako náměty závažných románů. Jedním z prvních bylo zřejmě dílo Heinricha Leopolda Wagnera *Kindermörderin* (1776).^[22] Johann Wolfgang von Goethe ve svém základním opusu *Faust* (1772–1827) v postavě nešťastné Markétky nabízí literární ztvárnění obrazu ženy vražedkyně. Odrazem sociální situace svedených žen se zabýval více než o století později Lev Nikolajevič Tolstoj v románu *Vzkříšení* (1889).

Ústavní či domácí péče? Zákonné souvislosti sirotčí péče

Péče o sirotky existovala již ve starověku a raném novověku, avšak v období vlády Josefa II. došlo k zásadní systémové změně: péče o sirotky již nebyla ponechána náhodně provozované charitativní činnosti, ale sirotků se ujímá stát. Důvodem je změna dosavadní ideologie, jež byla spojena s glorifikací oddanosti osudu, rozjímání a pozdně barokní zbožnosti. Heslem nové doby je píle, pracovitost, šetření vlastním časem i zdravím a vůle změnit svůj osud. Stát začíná chápat své poddané jako „vlastní“ a přebírá péči o potřebné. Sirotci zaujímají z hlediska státního zájmu zvláštní místo, protože jsou v intencích dobových populačních teorií zdrojem budoucího bohatství státu: jako vojáci či pracující, jejichž píle je nezastupitelně potřebná k další hospodářské prosperitě. Jako takoví jsou však upotřebitelní pouze v případě, že budou zdraví a pokud možno kvalifikovaní. Tedy pokud nezahynou krátce po porodu jako plody nechtěné lásky. Stát se snaží

[22] Podle Německého slovníku bratří Grimmů [*Deutsches Wörterbuch Jacob und Wilhelm Grimm*, sv. 1–33, Leipzig 1854–1971; zde sv. 11, 1873, sloupec 743–744] je ve Wagnerově díle poprvé doloženo slovo *Kindermörderin*. Johann Wolfgang Goethe nazývá Wagnerovo dílo *Kindesmörderin* [Wahrheit und Dichtung, sv. 3, Stuttgart – Tübingen 1814, s. 384]. Postavu nešťastné svedené Evchen Humbrecht, jež zabije své nemanželské dítě a je za to odsouzena k trestu smrti, je možno považovat za jeden z prvních náznaků změněných postojů společnosti ke svedeným ženám a mimo manželství zrozeným dětem.

nejen vytvořit zákonnou základnu pro státní sirotčí péči, nýbrž i předejít vraždám novorozenců. Dalším moderním prvkem je myšlenka umístění co největšího počtu sirotků do rodinného prostředí.

Neplnoletí lidé bez rodičů zaujímali ve společnosti vždy zvláštní postavení. Již od raného novověku se ustavily určité zvyklosti na ochranu sirotčího majetku. Finance sirotků byly ukládány zpravidla mimo dosah poručníků, na vrchnostenské kanceláři, na rychtě či v rukou městské správy, aby se zabránilo jejich případnému obohacování na úkor sirotků.^[23] Uložené peníze však byly často užívány k různým aktivitám, což bylo na jedné straně doporučováno, aby se zhodnotily, na straně druhé mohlo docházet k potížím, jestliže byly sirotčí peníze použity vrchností, nesprávně investovány a nebyly pojištěny jinými zdroji. Při válečných konfliktech byly sirotčí peníze, shromážděné zpravidla na jednom místě, v nebezpečí odcizení vojenskými oddíly. Potřeba shromažďovat a ochraňovat peníze osiřelých neplnoletých poddaných byla v raném novověku podmíněna jednak existencí značného počtu sirotků^[24] a jednak poměrně fungujícím splátkovým systémem, ve kterém byly nedospělým dětem vypláceny v hotovosti jejich dědické podíly formou vejrůnkových splátek.^[25] Sirotčí peníze byly na přelomu 16. a 17. století zejména na venkově významným finančním stabilizačním prvkem.^[26] V průběhu 18. století a v první polovině 19. století nezažilo hospodaření se sirotčími penězi takřka žádné změny, dozor nad sirotčími penězi spočíval dále na vrchnosti, respektive obci. Po zrušení patrimoniálního systému převzal správu sirotčích peněz stát v nově vytvořené soustavě okresních úřadů a okresních soudů.

Sirotci obdaření majetkem nebyli společenským problémem. Nezaopatřené děti bez rodičů se dostávaly do průsečíku zájmů státu, vrchností a obcí. Státem bylo vyžadováno hrazení sirotčí péče, avšak vzhledem k nevyjasněné právní pozici sirotků do roku 1848 se oba příslušné subjekty – vrchnosti a obce – snažily o přenášení nákladů na sirotky na konkurenční subjekt. Po zrušení poddanství byly vrchnosti osvobozeny od přenesené politické pravomoci, nové kompetence přešly na obce, okresní úřady a soudní instance.

[23] Některé vrchnosti se snažily zabránit nesprávnému hospodaření se sirotčími penězi. Jaroslav Martinic nařídil v poddanském řádu pro smečenské panství každoroční kontrolu sirotčích peněz na Hromnice, kdy měly být veškeré případné výpůjčky vráceny. Josef KALOUSEK (ed.), *Řády selské a instrukce hospodářské 1627–1698. Archiv český* 23, Praha 1906, s. 165.

[24] František Matějka dokládá na několika moravských statcích v 17. století až dvouřetěnový podíl sirotčích rodin na celkovém počtu rodin poddanských. Tento stav se na konci 18. století pravděpodobně zlepšil, nicméně byl zřejmě podnětem k řešení sirotčí situace. František MATĚJKA, *Péče o venkovské sirotky na Moravě před Bilou horou*, Sborník historický 36, 1989, s. 78.

[25] Bronislav CHOCHOLÁČ, *Sirotčí truhlice*, in: Tomáš Dvořák – Radomír Vlček – Libor Vykoupil (eds.), *Milý Bore... Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci*, Brno 2003, s. 43–48, zde s. 44.

[26] Tamtéž, s. 45.

Provizorním obecním zákonem 1849 byla učiněna jednoznačná dělicí linie v dosavadní spleti nejasných výkladů domovského práva a s ním spojené sociální péče. Domovská příslušnost mohla být získána pouze třemi způsoby: narozením členu obce, přijetím do domovského svazku či „*zvláštními osobními poměry*“. Místo narození, na rozdíl od předešlého právního výnosu v této oblasti, konskripčního patentu z roku 1804, nehrálo při stanovení domovského práva dítěte roli. Zásadní změny nastaly v kodifikaci získání domovského práva narozením: děti z manželského svazku „*či jim podle měšťanských zákonů rovně*“, (myšleny zde zřejmě děti legitimované; adopce stejně jako pěstounská péče naproti tomu nezakládala právo na domovskou příslušnost) získaly domovskou příslušnost v obci, jíž náležel jejich otec, nezávisle na tom, zda v okamžiku jejich narození byl otec živ či nikoliv. Nemanželské děti sdílely domovské právo své matky, případná smrt jednoho či obou rodičů neměla na domovské právo právní následek.^[27] Nalezenci náleželi obci, v jejímž území byli nalezeni, pokud se neprokázala jejich jiná domovská příslušnost. Domovské právo nalezenců ve státních a zemských ústavech nebylo v roce 1849 řešeno; zákon pouze přislíbil řešení zvláštními zákony. Sporný je výklad speciálního paragrafu *Provizorního obecního zákona* z roku 1849 pro sirotky a nalezence (§ 19), podle kterého měli sirotci vlastnit domovskou příslušnost obce, ve které zemřeli jejich rodiče. Tato interpretace však odporuje zmíněnému paragrafu 11, podle kterého sirotci podrželi původní domovské právo zemřelých rodičů. V případě, že rodiče zemřeli v jiné obci než v domovské, což bylo zejména u nejchudší populace velmi běžné, dostávaly se oba příslušné paragrafy zákona do zásadního rozporu. Zcela odlišný výklad domovské příslušnosti sirotek mohl mít za důsledek, že se sirotci mohli stávat v otázce domovské příslušnosti a s ní spojených finančních výdajů na sociální zaopatření „*horkým bramborem*“ předávaným mezi dvěma potencionálně příslušnými obcemi: obcí domovského práva rodičů a obcí úmrtí rodičů. Zákon navíc nezohledňoval prostý a jistě v praxi nastalý fakt, že rodiče nemuseli umřít ve stejné obci.

Obecní zákon z roku 1859 ponechal ustanovení domovské příslušnosti sirotek a nalezenců v platnosti, více bylo rozvedeno stanovení domovského práva nemanželských dětí, jež příslušely k obci, ve které měla matka domovské právo v době porodu.^[28] Tím byl právně ukotven fakt, že pozdější sňatek matky neměl na příslušnost nemanželského dítěte vliv, pokud nebylo legitimizováno či adoptováno. Pěstounská péče naproti tomu nezakládala změnu domovské příslušnosti. Smrt jednoho či obou rodičů neměla právní následek na domovskou příslušnost dítěte. Osoby bez domova, tj. bez domovského práva, obecní zákon z roku 1859

[27] Provizorní obecní zákon ze 17. března 1849, Allgemeines Reichs- Gesetz- und Regieungsblatt für das Kaiserthum Österreich (dále AllgRGBl) 1849, Nr. 170, § 11.

[28] Obecní zákon z 24. dubna 1859, Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Österreich (dále RGBL) 1859, Nr. 58, § 36.

neřešil,^[29] což odpovídalo zájmům k moci nastupujících liberálních vrstev, jež neměly zájem na zvýšení výdajů na sociální účely, respektive řešení chudoby. Zatím je badatelským reziduem, nakolik byly potulné děti přijímány do sirotčích ústavů. V sondě v druhé části studie jsou doloženy pouze případy dětí příslušných do určité obce, ovšem zde mohl být důvodem donátor sledovaného sirotčince, arcibiskup olomoucký. Ve stanovách je výslovně uvedeno, že směji být přijímány pouze děti manželského původu; zdůrazňován byl fakt „počestných rodičů“.

V době, kam se dostáváme sondou do života sirotčince v Olomouci, platil pro příslušnost osiřelých dětí zákon z 3. prosince 1863 *O regulaci domovských poměrů*. U neplnoletých osob, jejichž domovská příslušnost byla známa, zůstaly v platnosti předchozí zákony, tj. sirotek podržel domovské právo otce, respektive (jako nemanželské dítě) matky. Její další sňatek mohl znamenat pro sirotka taktéž změnu domovského práva. Smrt jednoho či obou rodičů neměla na domovskou příslušnost sirotků žádný zákonný následek. Pro zde analyzované souvislosti sirotčí péče zdůrazňují zejména skutečnost, že zákon z roku 1863 po dlouhých desetiletích právní nejistoty stanovil postup při určování domovské příslušnosti osob bez formálního domova. Bylo vytvořeno tzv. přikázané domovské právo, které nezakládalo žádná jiná práva držitele, kromě sociálních nároků, o což však nemajetným osobám především šlo. Držitel přikázaného domovského práva byl vyloučen z pasivní i aktivní volby do obecního zastupitelstva. Jeho domovská příslušnost k určité obci mohla být na rozdíl od všech ostatních pouze dočasná, než bude zjištěna jeho pravá, tj. nepřikázaná. Hierarchie, z níž pro účely sirotků vyjímám první bod (vojenská služba), byla následující: přikázané domovské právo bylo osobě přiznáno v obci, ve které se v době šetření jedinec nejdéle nalézal, nejméně však nepřetržitě půl roku ne dobrovolně. Pokud tato podmínka nemohla být splněna, bylo žadateli přiděleno domovské právo v obci, kde se momentálně nalézal.^[30] Sirotci měli získat domovské právo tam, kde zemřel jejich otec, pokud rodina žila společně, respektive kde měla matka přikázané domovské právo.^[31] Bez rodičů žijící děti bezdomovců byly jako jedny z mála subjektů v zákonodárství posuzovány zde podle citovaného § 19, tj. jako zletilé osoby. Domovská příslušnost nalezenců se řídila následující hierarchií: pokud bylo známo místo narození, bylo místo i obcí domovskou, jestliže ne, tak obec, v jejímž katastru bylo dítě nalezeno,^[32] pokud ani toto místo známo nebylo, bylo domovské právo přiděleno v obci nalezince či sirotčince. Teze, zda přikázaná, tj. neplnohodnotná domovská

[29] § 51: „S osobami bez domova, tj. s těmi, jejichž příslušnost k nějaké určité obci není zjištělná, budíž zacházeno podle existujících zákonů.“ Žádná souhrnná zákonná regulace kromě postrku, což znamenalo jen odsunutí, nikoliv řešení problému, však neexistovala.

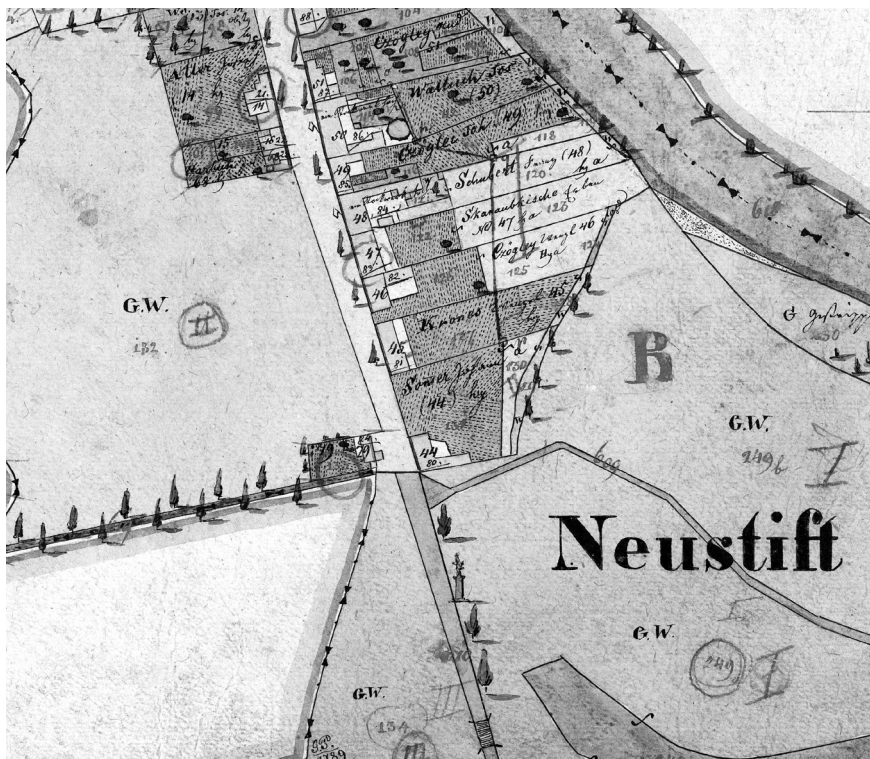
[30] Zákon z 3. prosince 1863, RGBI 1863, č. 105, § 19.

[31] Tamtéž § 20 a 21.

[32] Srov. níže uvedený příklad dívky, u níž byl u původu zjištěn pouze údaj: „z hospody U Křepelky“.

OBRÁZEK Č. 1. VÝŘEZ INDIKAČNÍ SKICI Z ROKU 1834 S PARCELOU
BUDOUCÍHO SIROTČINCE

FIGURE 1. INDICATIVE SKETCH FROM 1834 WITH THE PARCEL
FOR THE FUTURE ORPHANAGE

Zdroj / Source: MZA v Brně, Indikační skici D 9, list MOR170318340-A04B.

příslušnost byla u nalezců „skvrnou na cti“, je zatím nedoložena historickým bádáním. Je však možno předpokládat, že se zletilými nalezenými osobami, jež opustily ústavní či pěstounskou péči, pokud nepatřily do zákonem vágně definované skupiny „podezřelí lidé vůbec“, bylo zacházeno jinak než s osobami dospělými, jimž byla domovská příslušnost přikázána (tuláci, lidé propuštění po výkonu trestu či nucených prací atd.).^[33]

Sirotčí péče přešla v nové organizaci státu po zrušení patrimoniálního systému na obce, právní otázky spojené se sirotky a nalezcem obce neřešily. Adopce

^[33] Analýza domovské příslušnosti dětí a s tím spojeného sociálního zaopatření je zde pro účely studie ukončena zákonem z roku 1863, tedy v době, kdy byl založen sledovaný sirotčinec na Nových Sadech u Olomouce.

a legitimizace osob se řešila u výrazně vyššího orgánu – u zemského soudu.^[34] Zdánlivě nelogická příliš vysoká soudní instance pro adopci je však mnohem pochopitelnější, uvážíme-li, že se právní regulace adopce týkala všech vrstev obyvatelstva, tedy i šlechty, kde byla adopce běžně využívána jako prostředek k převzetí dědictví. Šlechta podléhala tradičně zemské jurisdikci. Adopci osob podléhajících vojenské jurisdikci řešily jiné zákony,^[35] avšak zjednodušeně lze shrnout, že měla podobný postup, pouze vyžadovala souhlas vojenských i civilních zemských úřadů. Pravomoc k právním úkonům dětí, jež opustily ústavní sirotčí či nalezenickou péči, však nepřípadala zemským soudům, což by bylo velmi nepraktické, zejména s ohledem na fakt, že se převážně jednalo o nemajetné neplnoleté. Zákonným zástupcem sirotek či nalezců propuštěných z ústavní výchovy byly určeny příslušné okresní soudy.^[36]

Na prahu našeho sledovaného období, tj. v polovině 19. století, přecházejí zdravotnická a charitativní zařízení plně do zemských kompetencí. Nicméně je možno sledovat další důležitý faktor: zakládání městských, obecních a soukromých institucí, sloužících dobročinným účelům. Jedním z nich byl i sirotčinec pro dívky na Nových Sadech u Olomouce.

Sirotčinec na Nových Sadech

Pro účely studie byla provedena sonda analyzující prameny k sirotčinci pro osiřelé dívky na předměstí Olomouce na Nových Sadech. Jednalo se o soukromou instituci, jež vznikla především z nadace arcibiskupa olomouckého Friedricha Egona z Fürstenbergu a byla provozována III. řádem Milosrdných sester sv. Františka.^[37] Arcibiskup zakoupil 17. března 1860 bývalý hostinec, ke kterému ještě přikoupil sousední pozemek, jenž měl sloužit jako zahrada.^[38] Celková cena daru landkraběte Fürstenberga byla vyčíslena na 16 500 zlatých (hodnota pozemku, domu, stavebního materiálu a peněz na hotovosti). Slavnostní otevření sirotčince spojené se mší v novosadském kostele za účasti olomoucké honorace se konalo

[34] Nařízením ministerstva spravedlnosti z 29. června 1850 (AllgRGI 1850, č. 257) byl změněn dvorský dekret z 11. ledna 1819 (Sammlung der Gesetze und Verordnungen im Justizfache č. 1535, s. 71). Pro nezletilé osoby musel být s adopcí vysloven souhlas rodičů či matky (u nemanželských dětí), pokud nebyli známi či nebyli naživu, přebíral tuto funkci poručník či soud.

[35] Nařízení ministerstva války z 1. února 1851, AllgRGI 1851, č. 34, s. 114–115.

[36] Výnos ministerstva spravedlnosti z 21. srpna 1856, RGI 1856, č. 150, s. 535.

[37] Friedrich Egon landkrabě von Fürstenberg (1813–1892) byl od roku 1853 arcibiskupem olomouckým. Milosrdné sestry III. řádu sv. Františka měly (a mají) svůj řeholní dům v Opavě.

[38] Bývalý hostinec č. 44 v předměstí Neustift (Novosady) prodala vdova Theresia Sommer poté, co se 28. 7. 1856 vdala za bývalého registrátora Klášterního Hradiska Wilhelma Zatloukala. Parcela č. 44 ve výřezu Stablního katastru proto nese ještě jméno jejího prvního manžela Johanna Sommera. Srov. obrázek č. 1.

28. října 1860.^[39] Budova však byla ve špatném stavu; panovaly obavy z vystavení sirotků zdravotním rizikům z důvodu přílišné vlhkosti domu. Dne 21. května následujícího roku byl sirotčinec slavnostně otevřen podruhé.

Finanční obnos nutný k vydržování jedné sirotky byl stanoven na 90 zlatých ročně. Pro vytvoření nadačního místa byla zapotřebí tato suma nebo výnos z změny ve stejné výši. Za tehdejších úrokových sazeb bylo zapotřebí složení základního kapitálu přinejmenším 1 800 zlatých. Složením kapitálu nebo pravidelnými ročními splátkami bylo zajištěno čtrnáct nadačních míst, čemuž odpovídá stav dívek v polovině šedesátých let 19. století. Šest míst platil olomoucký chudinský ústav, jedno metropolitní kapitula a ostatní soukromí donátoři. Zajímavá je aktivita volného sdružení dobročinných paní v Olomouci, jež si předsevzaly pravidelnou čtvrtroční sbírku, z níž se financovalo dítě zanedbané svými pěstouny či nucené žebrot. Další drobné dary od jednoho do padesáti, výjimečně do sta zlatých byly upotřebeny k dennímu provozu či k mimořádným příležitostem jako vánoční svátky.

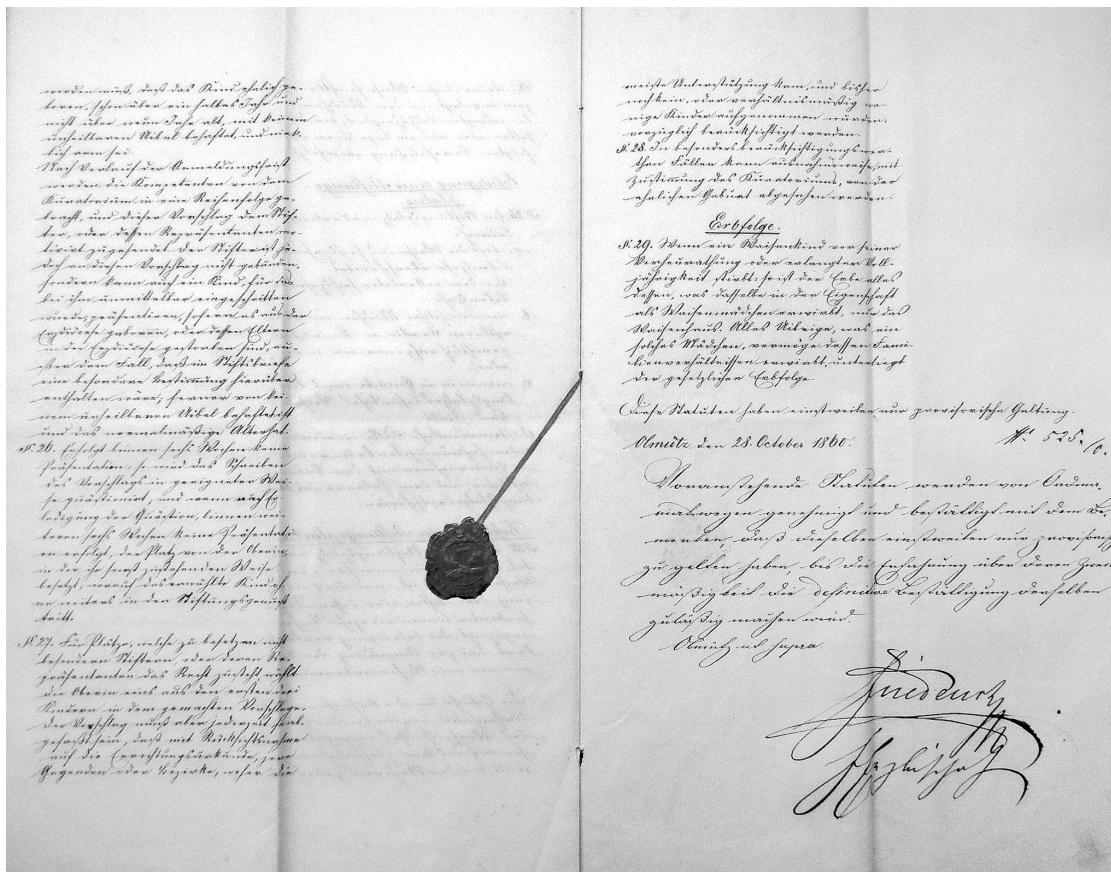
Sirotčinec se odlišoval od podobných institucí především zásadním omezením: přijímány měly být pouze dívky manželského původu, což byla u *sirotků* zásadní překážka. Nemanželský původ byl pro církevní instituci zřejmě velmi obtížně přijatelný, oficiálně byla tato překážka zdůvodňována, že pro děti zrozené mimo manželství existují jiné instituce. Účelem měla být podle zakladatelů jistá myšlenková sociální pojistka pro „*pocitivé, spravedlivé, avšak nuzné rodiče, kteří smrti se strachují, co se stane s jejich dětkami ubohými. (...) Aby takovým nuzným, přitom však pocitivým rodičům poslední hodinka jejich se usnadnila pomyšlením, že dívky jejich nejen přístřeší, nýbrž pravokřesťanského vychování k očekávání mají, založen jest tento sirotčinec*“.^[40] Přijetí sirotků nemanželského původu však ve stanovách vyloučeno nebylo, avšak bylo ovlivněno přáním donátorů.

Další podmínka pro přijetí do ústavu byla naproti tomu zcela obvyklá: věk přijímaných dětí nesměl překročit devět roků, minimální věk pro přijetí byl dán logickým omezením – kojením, tedy nejméně šesti měsíci věku. Ústav měl sloužit pro sirotky z celé arcidiecéze olomoucké, avšak v praxi byly přijímány dívky zejména z bližšího okolí. Možnost přijetí sirotky na určitý čas byla právně vytvořena místem tzv. strávnice, za kterou musela být složena stejná suma jako za řádnou chovanku, avšak na rozdíl od ní mohla dříve odejít. Donátor strávnice se musel zavázat k financování oděvu a převzetí strávnice zpět, pokud nebude schopen platit další pobyt.

[39] Státní okresní archiv (dále SOkA) Olomouc, fond Arcibiskupský sirotčinec Nové Sady M4–18 (dále jen M4–18), kar. 1, nefoliováno. Děkuji pracovníkům Státního okresního archivu v Olomouci za ochotu zpřístupnit dosud nezpracovaný fond.

[40] *Zpráva o činnosti dívčího sirotčince milosrdných sester III. Řádu sv. Františka v Novosádech v předměstí olomouckém*, Olomouc 1864, SOkA Olomouc, fond M4–18, kar. 1.

OBRÁZEK Č. 2. STATUTA SIROTCĚNCE S PEČETÍ
 FIGURE 2. ORPHANAGE STATUTE WITH SEAL

Zdroj / Source: ZAO, OL-C-76, inv. č. 1, kar. 1.

Nejvyšším představitelem sirotčince byl arcibiskup olomoucký, v jeho jménu byl sirotčinec spravován kurátorem, sestávajícím z řádového vizitátora, abatyše, vikářky, kurátora, místního faráře a dočasně volených dvou ctihodných mužů z řad olomouckého měšťanstva. Řádový vizitátor však téměř vždy nebyl přítomen, byl zastupován spirituálem olomoucké kongregace. Pozoruhodně právně dobře jsou ošetřeny záležitosti správy sirotčince. O důležitých věcech členové kuratoria hlasovali. Přehlasovaná menšina však měla právo přednést záležitost řádovému vizitátorovi, jenž mohl projednávanou otázku znovu otevřít a posoudit. Jeho případný výrok bylo ještě možné zvrátit apelačním principem u arcibiskupa

olomouckého.^[41] Statuta sirotčince byla dobře formulována, měla zkušební platnost, ve které se měla potvrdit jejich účelnost. Ta se časem osvědčila, pouze roku 1894 došlo ke změnám, jež byly zřejmě ověřeny provozem: byla stanovena provozní pokladna s vyšší jednoho sta zlatých a zkušební tříměsíční doba pro přijaté sirotky.

Fakticky výkonné osoby však byly pouze dvě: kurátor jmenovaný arcibiskupem, zastávající ekonomickou správu, a vikářka v zastoupení abatyše. Abatyše totiž spravovala především chod sboru sester, jež se zabývaly pečováním o nemocné v olomoucké nemocnici. Do sirotčince zavítala občas a nebyla zcela obeznámena s denními záležitostmi.^[42] Vikářka žila v sirotčinci a podle dalších zápisů se podílela přímo na výuce, neboť je označena jako „*znamení učitelka*“. Úloha kurátora byla velmi odpovědná, mimo jiné i v tom, že část jmění sirotčince spočívala v nemovitém majetku, v složené hotovosti (pravděpodobně v bankovním ústavu), část v cenných papírech a část v disponibilní hotovosti. Kurátor měl oprávnění nakupovat případné nemovitosti a půdu, prodávat a nakupovat cenné papíry aj., což byla (i když uvážíme tehdejší stabilní trh s nemovitostmi a cennými papíry) úloha vskutku nelehká. Případnou chybnou investicí či naopak opomenutím prodeje mohl ohrozit počet míst určených pro sirotky, neboť tyto se odvíjely od jmění a z toho plynoucích úroků. Na začátku kalendářního roku byl souhrn hospodaření předkládán ke kontrole řádovému vizitátorovi a arcibiskupovi.

Úloha správy majetku byla o to obtížnější, že ústav chtěl zajistit přijaté sirotky po celou dobu jejich pobytu. Neměla tedy nastat možnost, že přijatá dívka by musela být z finančních důvodů propuštěna před dosažením stanoveného věku. Na začátku roku byly proto odhadovány náklady na celý rok se všemi případnými faktory. Zdroje financí na provoz sirotčince byly tedy dva: podstatná více či méně stabilní část, plynoucí z úroků majetku, složených peněz a cenných papírů, a pohyblivá, jejímž zdrojem byly různé charitativní akce a příležitostné dary. Sirotčinec se snažil prostřednictvím medializace své činnosti působit především na movitější olomoucké obyvatele, kteří svými aktivitami získávali prostředky, jež byly následně sirotčinci darovány. Donátory, způsob zisku a vyšší finančních darů ukazuje následující tabulka.

Jak probíhalo přijetí do ústavu? V případě uprázdněného nebo nově vytvořeného nadačního místa byla tato skutečnost sdělena během čtrnácti dnů. Pro soutěž o obsazení místa byla vyhrazena lhůta čtyř týdnů. Během této doby byly podávány žádosti abatyši a dítě bylo s rodným listem osobně představeno. Nicméně existovala i možnost, pokud se do šesti týdnů nikdo nepřihlásil, aby představená

[41] *Statuten des von dem hochgeb. hochwür. Herrn Herrn Friedrich Landgraf von Fürstenberg, Fürsterzbischof von Olmütz, begründeten Waisenhauses auf der Olmützer Vorstadt Neustift*, SOkA Olomouc, fond M4–18, kar. 1. Srov. Obrázek č. 2.

[42] Torzovité prameny dovolují domněnku, že abatyše sirotčinec pouze vizitovala, tzv. Kronika zaznamenává její návštěvy pouze jednou či dvakrát za rok. SOkA Olomouc, fond M4–18, kn. 1.

vybrala sirotka podle svého uvážení. Podmínkou pro přijetí bylo narození dítěte či úmrtí rodičů v olomoucké arcidiecézi, již zmíněný věk mezi šesti měsíci a devíti lety a manželský původ dívky. V případě více zájemců byl sestaven pořadník, vhodná sirota byla vybírána mezi prvními třemi. Při výběru sirotků hrála roli také eventuální finanční podpora ze strany obcí; jejich sirotci měli větší šanci na přijetí. Ústav však očekával případnou obecní podporu sirotka, který měl v obci domovské právo.^[43] Ve „*zvláště ohleduplných případech*“ nemusel být manželský původ dívky vyžadován.^[44] Při přijetí do sirotčince bylo požadováno, aby přijímaná dívka byla zcela zdravá. Ústavu nechyběla zdravotní péče, jak dokazuje žádost jistého Johanna Fuchse o vystavení potvrzení jeho působení jako ústavního lékaře.^[45]

TABULKA Č. 1. DONÁTOŘI A ZPŮSOB ZISKU FINANČÍ PRO SIROTČINEC (PRAVDĚPODOBNÁ DATA 1864)
TABLE 1. DONORS AND THE MEANS OF ACQUIRING FINANCE FOR THE ORPHANAGE (PROBABLY DATED 1864)

Donátor	Způsob zisku prostředků	Suma
Spolek olomouckých pánů a paní	Loterie	241 zlatých 12 krejcarů
Spolek mladých pánů a dam z Olomouce	Divadelní představení	301 zlatých 50 krejcarů
Majitel střelnice v Olomouci	Večerní zábava	32 zlatých 50 krejcarů
Spolek katolických tovaryšů	Slavnost spolku	35 zlatých 50 krejcarů

Zdroj / Source: SOKA Olomouc, M4–18, kar. 1.

Jaké dívky přicházely do sirotčince? Torzo „*Rodinné knihy*“ nám dovoluje malý vhled do situace sirot.^[46] Předčasně před otevřením ústavu byla jako první 1. února

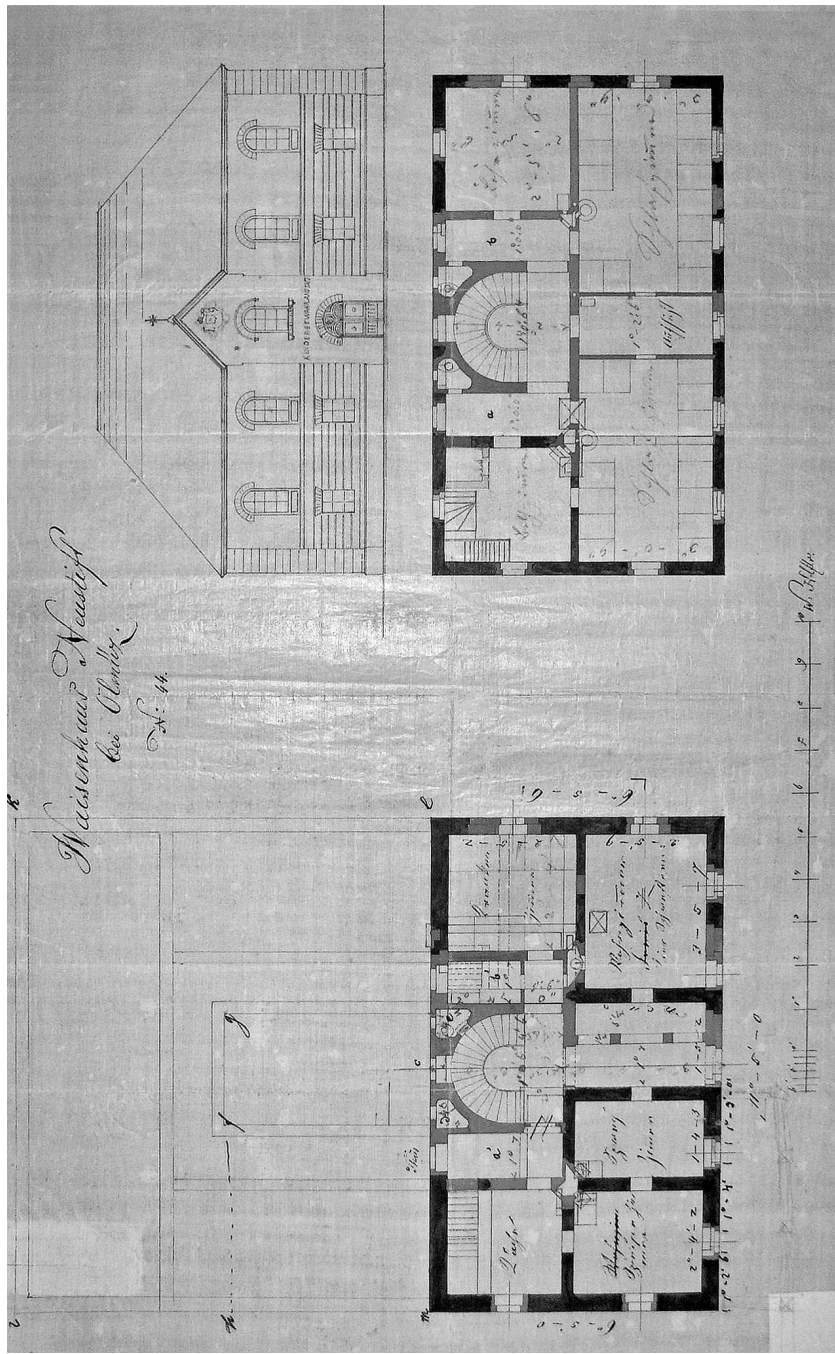
[43] Domovská příslušnost sirot byla vyžadována, nejednalo se o děti z ulice, ale o dívky s řádným rodným listem.

[44] „*In besonders rücksichtsvollen Fällen kann ausnahmsweise mit Zustimmung des Curatoriums von der ehelichen Geburt abgesehen werden.*“ SOKA Olomouc, fond M4–18, kar. 1.

[45] Pravděpodobně se nejednalo o lékaře, ale chirurga; Johann Fuchs se sám označil jako „Wund- und GbrtArzt“, tedy ranlékař a porodník, což by bylo velmi pravděpodobné. Služby chirurga byly levnější než lékaře; v Olomouci se nacházelo starobylé učiliště pro chirurgy a porodníky. Johann Fuchs působil jako ústavní lékař od 1. července 1864 od konce listopadu 1870. Srov. žádost Johanna Fuchse bývalému kurátoru sirotčince Klementu Černochovi, toho času již farář ve Velkém Týnci, z 26. dubna 1871. Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc (dále ZAO), fond Klemens Černoch OL–C–76 (dále jen OL–C–76), inv. č. 4, kar. 1.

[46] Ačkoliv se písemnost jmenuje „*Familienbuch*“, jedná se o volné listy, kterých je zachováno velmi málo. Použitelnost materiálu ztěžuje velmi špatně čitelný, chaoticky uspořádaný rukopis, který ukazuje na dyslexii autora. Nejedná se však o rukopis kurátora Černocho. ZAO, fond OL–C–76, inv. č. 6, kar. 1, fol. 12.

OBRÁZEK Č. 3. PLÁN BUDOVY SIROTCÍNCE / FIGURE 3. PLAN OF THE ORPHANAGE BUILDING

Zdroj / Source: ZAO, Ústřední správa arcibiskupských statků Kroměříž, inv. č. 16991.

1861 přijata Franziska Pawelka (recte Witek) z Hodolan, jež přibyla do ústavu před jeho otevřením na přímmluvu nejmenovaného donátora, aby unikla špatnému zacházení ze strany pěstounů. Měla zlomenou, špatně napravenou ruku a nedokázala rozeznat ani jedno písmeno či slovo. Ze zachovaných torzovitých údajů lze rekonstruovat, že přijímané dívky byly často úplné sirotky z velmi chudých poměrů, přicházely od pěstounů.^[47] Zdravotní stav byl až na občasné se vyskytující křivici vcelku dobrý, pozornost byla věnována zejména infekčním onemocněním.^[48] Sirotčinec zřejmě vyžadoval potvrzení o proběhlém očkování, které však všechny dívky nemohly doložit (bez ohledu na to, zda očkování proběhlo či nikoliv).^[49] Byly zjišťovány předběžné znalosti a dovednosti, a to i u dětí předškolního věku, jež byly často nedostatečné.

Nadační místa vytvořená donátorem se nicméně nemusela žádnými pravidly řídit, donátor určoval obsazení místa a podmínky, za kterých mohlo být dítě přijato. Muselo se zavázat k dodržování přání donátora, což nebyla nesplnitelná podmínka, nejčastěji se objevovalo přání (denní) modlitby (za osobu donátora). Donátoři vyjádřili své přání o přijetí sirotka: nejčastějším jím byl osiřelý stav dívky, tedy ztráta obou či jednoho z rodičů. Další omezením bylo přání zakladatele nadace místa na přijetí dívky z určitého regionu či obce. Někteří donátoři výslovně vyjádřili záměr podporovat nejen sirotu, ale též učitelky, obvyklá byla suma 20–40 zlatých ročně. Běžná byla i podpora charity 40 zlatými ročně.

Jaký byl život v církevním sirotčinci? Dívky byly vedeny k výchově v prostotě, aby předpokládaný další život ve skrovných poměrech nevedl k rozčarování. Prameny však ukazují, že dívky netrpěly hladem či nouzí, strava byla levná, avšak zřejmě dostatečná. Sirotčinec byl do jisté míry soběstačný, starší dívky pomáhaly mladším a zastávaly též provozní činnosti v domě. Na zahradě byla pěstována zelenina, používaná k výživě chovank a řádových sester. Dívky se v rámci industriální výchovy učily šít, plést, opravovat oděvy. Prádlo a punčochy si zhotovovaly samy, stejně jako si obstarávaly zašívání šatstva. Zda byly případné výrobky prodávány a byly tak získávány finanční prostředky, není z pramenů zřejmé.

Jaký byl poměr pečujících žen a dívek? K dispozici máme údaje z roku 1864, tedy tři roky po zprovoznění sirotčince. Tehdy bylo v ústavu 13 chovankyň a tři strávnice; šest dívek pocházelo z Olomouce (pravděpodobně ještě i další, u níž je pouze údaj „z *hospody U Křepelky*“, zřejmě místo nalezení). Provoz sirotčince

[47] Torzovité údaje o přijímaných dívkách nejsou datovány, na základě kombinace faktů v nalezených archiváliích je datuji do roku 1861. V roce otevření žilo v sirotčinci třináct dívek ve věku od tří do deseti let. ZAO, fond OL–C–76, inv. č. 6, kar. 1.

[48] Posudek z 16. září 1873 lékaře Františka Novotného z Dřevohostic, který potvrzuje přestálou spálu u sirotky Františky Rajnochové z Lipové. ZAO, fond OL–C–76, inv. č. 7, kar. 1.

[49] Zda byl posudek lékaře nutnou podmínkou k přijetí a kdo jej hradil, není zřejmé. Podle tehdejších zákonů měla lékařská úkony za nemajetné, jež mohli předložit potvrzení o chudobě, hradit obec. Zde se však nejednalo o ošetření.

zajišťovalo devět žen, z toho sedm řádových sester (matka představená, vikářka, dvě učitelky, dvě zahradnice, kuchařka) a dvě světské zaměstnankyně, najímané především na práci v zahradě. Relativně vysoký počet personálu je zapotřebí posuzovat s ohledem na tehdejší náročnost domácích prací a částečnou hospodářskou samostatnost sirotčince.^[50] Ústav žil sice ve skromném provozu, sestry stolovaly s dívkami, takže lze přepokládat střídanou stravu i pro ně, nicméně sirotčinec patřil v dobovém srovnání úrovně bydlení, života a provozu k zaopatřeným a modernějším zařízením. Jisté samozásobitelství, na němž se podílely sirotky, bylo zcela obvyklé a mělo též sloužit k naučení základním návykům prací v domácnosti a v zemědělství. Avšak existence skleníku, v němž se pěstovaly především sazenice pro výsadbu, ukazuje na určitý luxus svého druhu. Skleníky nebyly v klášterním prostředí neobvyklé, například Gregor Johann Mendel měl pro své pokusy ve starobrněnském klášteře také k dispozici skleník, avšak augustiniáni v Brně byli bohatým řádem.

Jaké informační sítě byly uplatňovány pro obsazování uvolněných míst? Prezentoval se ústav nebo měl stálou čekací listinu kandidátek na volná místa? Byly zohledňovány akutní případy, které vyžadovaly rychlejší přijetí? Neúplný materiál dovoluje vyslovit tezi, že významnou roli v obsazování uvolněných míst hráli faráři, jež se na vedení ústavu obraceli s žádostí o umístění dítěte ze své farnosti. Ostatně skutečnost doporučení byla v žádostech o přijetí zohledňována. Ilustrativním případem může být žádost kaplana z Bílovic, který prosil o přijetí tříleté dívky, jejíž matka zemřela a otec od rodiny odešel. Šest dětí, které se živily žebrotou, si kaplan spolu s tehdejším majitelem velkostatku Vladimírem hrabětem Lagothettim předsevzal zaopatřit. Pro nejmladší dívku žádal o přijetí do sirotčince.^[51] O přijetí nejmladší, tehdy dvouleté Methodie, dcery zemřelého obecního pastýře Franze Ulricha z Holic, prosil Franz Czap, místní farář.^[52] Faráři (vedle členek spravujícího řádu a kuratoria) jsou zatím jedinými doloženými (s jedinou výjimkou) zprostředkovateli žádostí o přijetí do sirotčince na Nových Sadech. Tak tomu bylo i v případě osiřelé nejmenované dívky v Klimkovicích, o jejíž přijetí prosil místní farář, ačkoliv impuls k přijetí dala vlastní sestra kurátora, jež v obci žila. Žádost však napsal kněz, zřejmě z důvodu úředního postupu.^[53] Roli místních farářů při

[50] Podle pozdějšího seznamu majetku vlastnil sirotčinec pět krav, dvě telata a dvacet slepic. SOKA Olomouc, fond M4–18, kar. 1.

[51] Dopis kaplana Antonína Doláka kurátoru sirotčince Klementu Černochovi z 24. října 1874. ZAO, fond OL–C–76, inv. č. 7, kar. 1.

[52] Farář apeluje na citění kuratoria poukazem na početný, pracovitý a bohubilý způsob života zemřelého otce i matky, jež z pouhého nádenického výdělků nemůže uživit ještě dalších pět dětí ve věku od čtyř do deseti let. Dopis Franze Czapa kuratoriu sirotčince z 30. října 1874, ZAO, fond OL–C–76, inv. č. 7, kar. 1.

[53] Dopis faráře z Klimkovic Josefa Droběného z 6. března 1871. Dívka nejdříve ztratila otce, pak onemocněla matka; ji a matku živila starší sestra, která též onemocněla a zemřela. Matka

sepsání žádosti však zobecňují nikoliv jako faktorů v církevní hierarchii, která samozřejmě u církevní instituce roli hrála, ale jako poslání otce chudých či muže potencionálně se zajímajícího o potřebné ve své farnosti.

Výjimkou z pravidla sepsání žádosti místním farářem je velmi pěkně stylizovaná žádost jistého Johanna Larische, prosícího o přijetí dvou dcer ve věku sedmi a devíti let. Osmačtyřicetiletý vojenský veterán, slouživší patnáct let jako infanterista, měl kvalifikovanou profesi jako měditepec ve strojním závodě Raimunda Nietscheho v Olomouci. Bohužel se nezachovala ani odpověď kurátora, ani přílohy žádosti, takže nevíme, zda byly dívky do sirotčince přijaty. Je možné, že ano, s částečným finančním podílem otce, který ve své profesi pravděpodobně jistý příjem měl. Ostatně neargumentoval ve své žádosti nedostatkem financí, ale nedostatkem času (vracel se velmi pozdě z továrny) a jistou nekvalifikovaností k vzdělávání dcer.^[54]

Sirotčinec na Nových Sadech u Olomouce je významným ilustrativním příkladem, neboť dokládá zajímavé propojení soukromé charity, státně garantované a obcemi realizované chudinské péče. Ústav byl sice církevní, avšak již fakt, že téměř polovina míst byla financována chudinským ústavem v Olomouci, ukazuje na širší rámec chudinského zaopatření. Sirotčinec se také snažil o zapojení obcí do nákladů na sirotky. Jako prostředníci byli zase využíváni místní faráři, jež měli přehled o situaci v obci i jistý vliv na venkovskou komunitu a samosprávu. Velmi strohá slova Franze Czapa, faráře v Holicích, o neochotě obce (po šesti letech!) nést alespoň část nákladů za místní sirotku Františku Witek (výše zmíněnou jako první přijatou), ukazují reálnou situaci a vztah mezi obcemi a charitativními institucemi.^[55]

Jako soukromá instituce měl sirotčinec jiný, zcela neodvislý úkol: sloužil ke zotavení řádových sester, které působily jako pečovatelky v olomoucké nemocnici. Sestry určené definitivně k péči o děti dostávaly 20 zlatých ročně, oděv, stravu a ubytování hradil řád. Lze předpokládat dobrou a kvalifikovanou péči o děti, protože sestry mohly být ze sirotčince poslány na jiné působiště, pokud se ukázalo, že se k práci s dětmi nehodí.

Jaký byl ústav „uvnitř“ a „navenek“? Směrem ke vnějšímu světu působil jako charitativní instituce, protože přijímal do své klášterní školy i dívky z blízkého

zemřela taktéž. Zda byla dívka přijata, není zřejmé, avšak její věk jedenácti let byl spíše přítěžující, protože podle stanov měly být přijímány dívky do devíti let věku. ZAO, fond OL-C-76, inv. č. 7, kar. 1.

[54] Žádost Johanna Larische kuratoriu z 13. června 1874. ZAO, fond OL-C-76, inv. č. 7, kar. 1.

[55] Slova faráře jsou v jinak velmi zdvořile se vyjadřujícím církevním prostředí velmi nezvyklá. Dopis je vyžádanou odpovědí na nezachovanou žádost sirotčince o průzkum situace. „*Ein Hochwürdiges und Wohlgeborenes Curatorium wolle dies zur freundlichen Kenntnis nehmen und jede widersprechende Äußerung als schnöde Verläumdung ansehen.*“ Dopis Franze Czapa kuratoriu z 30. srpna 1866. ZAO, fond OL-C-76, inv. č. 7, kar. 1.

okolí, jež mohly, pokud byly nemajetné, navštěvovat zdarma také industriální výuku.^[56] Zároveň působil jako ochránce zájmů chovaneček vůči vnějšímu světu. Zajímavě tuto ochrannou funkci dokumentuje žádost jednoho hodonínského obyvatele, který žádal sirotčinec o osiřelou dívku do deseti let jako společnici pro svou ženu. Jeho žádosti nebylo vyhověno s poukazem na stanovy, které umožňovaly propuštění dívky až po patnáctém roce věku. Do té doby mohl ústav propustit dívku pouze tehdy (kindsstatt), jestliže byla adoptována nebo dána do pěstounské péče (nebo vlastním rodičům).^[57] Do všedního života „uvnitř“ ústavu může pomoci nahlédnout denní řád pro léto pro děti starší pěti let.

TABULKA Č. 2. DENNÍ ŘÁD PRACOVNÍHO DNE PRO LÉTO PRO DÍVKY STARŠÍ PĚTI LET (NEDATOVÁNO)
TABLE 2. DAILY SCHEDULE WORKING DAY IN SUMMER FOR GIRLS OVER FIVE (UNDATED)

4,30–5,00 hod.	Vstávání, oblékání, vzájemná pomoc při oblékání
5,00–5,30 hod.	Stlaní postelí, úklid pokojů, čištění chodeb a schodišť
5,45 hod.	Začátek mše
Po mši	Snídaně, příprava na školní den, dokončování školních úkolů, dobrovolné práce
8,00–9,30 hod.	Škola, rozvrh podle farní školy
9,30–10,00 hod.	Přestávka
10,00–11,30 hod.	Industriální nebo pracovní škola
11,30 hod.	Oběd, během kterého předčítá sestra konající službu
do 14,00 hod.	Čas k odpočinku či vlastním aktivitám
14,00–15,30 hod.	Škola
15,30–16,00 hod.	Volný čas především k vyhotovení školních úkolů
16,00–17,15 hod.	Industriální škola, v jejím závěru modlitba růžence za dobroditele
17,15–18,30 hod.	Odpočinek, čas k vlastní dispozici a dobrovolné práci
18,30 hod.	Večeře
Po večeři	Volný čas, zaměstnání v zahradě
20,00 hod.	Večerní modlitba, po ní spánek

Zdroj / Source: SOKA Olomouc, M4–18, kar. 1.

[56] Více ke škole a vzdělávání sirot v sirotčinci na Nových Sadech srov. Klára ŽERAVÍKOVÁ, *Péče o sirotky na Moravě v dlouhém 19. století na příkladu arcibiskupského sirotčince na Nových Sadech. Bakalářská diplomová práce FF MU, Brno 2017, s. 38.*

[57] Dopis Julia Bernauschka kuratoriu z 20. května 1872. ZAO, fond OL–C–76, inv. č. 7, kar. 1.

TABULKA Č. 3. DENNÍ ŘÁD SVÁTEČNÍHO DNE PRO LÉTO PRO DÍVKY STARŠÍ PĚTI LET (NEDATOVÁNO)

TABLE 3. DAILY SCHEDULE HOLIDAY IN SUMMER FOR GIRLS OVER FIVE (UNDATED)

6,30 hod.	Vstávání, oblékání, vzájemná pomoc při oblékání
7,00 hod.	Snídaně
8,30 hod.	Odchod na bohoslužbu
11,30 hod.	Oběd, během kterého předčítá sestra konající službu
13,45 hod.	Bohoslužba v kostele, požehnání
Po bohoslužbě	Dívky mohou přijímat návštěvy

Zdroj / Source: SOKA Olomouc, M4–18, kar. 1.

Klima „uvnitř“ ústavu může pomoci demonstrovat dopis, psaný bývalou svět-skou zaměstnankyní sirotčince bývalému kurátoru, ve kterém pisatelka velmi kladně vzpomíná na léta strávená v ústavu a na dobré zacházení ze strany vedení sirotčince.^[58]

Sirotčinec na Nových Sadech u Olomouce byl církevní institucí, financovanou však částečně z veřejných zdrojů prostřednictvím nadačních míst dotovaných chudinským ústavem. Role příslušných obcí a vrchností sirot není zanedbatelná, ale finanční příspěvky nebyly pravděpodobně vymahatelné, což ukazuje na obtížnou situaci instituce, jež nebyla státní. Jako církevní ústav věnoval pochopitelně značnou pozornost náboženské výchově, která byla ve srovnání s „občanskými“ institucemi více hodinově dotována. Specifickým omezením byl manželský původ uchazeček, což však u církevního zřizovatele není překvapivé. Velkým nadstandarem bylo zajištění bývalých chovaneček pro propuštění ve věku patnácti let. Jejich nadační místo totiž zůstalo jeden rok neobsazeno a takto získané peníze byly věnovány dívkám po dovršení plnoletosti nebo dříve, k datu sňatku. Sirotčincem darované „věno“ umožnilo sirotkám podstatně snazší start do života a mohlo se stát předpokladem k vyhlídce na majetkově lépe zajištěný sňatek. Specifickým „vedlejším produktem“ byla církevní dráha některých bývalých chovaneček, které se posléze rozhodly žít řádovým životem či nějakým způsobem zůstat v kontaktu s duchovním prostředím. Již tento fakt ovšem dokládá také skutečnost, že neměly na dětství strávené v sirotčinci špatné vzpomínky. V obecnějším kontextu patřil sirotčinec na Nových Sadech k nesporně prospěšným sociálním zařízením své doby.

[58] Dopis Suzany Výselek z Olomouce kurátoru sirotčince Klementu Černochovi z 25. března 1870, ZAO, fond OL–C–76, inv. č. 8, kar. 1.

OBRÁZEK Č. 4. DOBOVÉ VYOBRAZENÍ SIROTČINCE NA VÝROČNÍ ZPRÁVĚ
FIGURE 4. HISTORICAL ILLUSTRATION OF THE ORPHANAGE
IN THE ANNUAL REPORT

Zdroj / Source: SOkA Olomouc, M4-18, kar. 1.

Shrnutí: „Děti státu jako povinnost vůči bohu a vládci“^[59]

Nezaopatřené děti byly a jsou společenským a politickým problémem. V osvícenské době začíná stát přebírat zodpovědnost za nezaopatřené děti, vzniká pomalý systém norem, jež regulují sirotčí péči. Organizaci sirotčí péče přebírá stát a zařazuje ji do komplexu péče o potřebné, jež jsou zaopatřováni příslušnými institucemi (chudobinci, starobinci, chorobinci, nalezcinci, ústavy pro duševně choré). Základním problémem je samozřejmě financování sirotčí péče, doposud realizované chaoticky v rámci různých charitativních institucí. Vytváří se negativní konkurence subjektů odpovědných za péči o potřebné: obcí a vrchností, jež svádějí při uzavírání hospodářského roku tvrdé boje o výdaje za sociální náklady a zdravotní služby. Stát odebírá církvi péči o potřebné, avšak paralelně s tímto procesem „oddalování“ vtahuje církevní činitele do chudinské a sirotčí péče jako tzv. otce chudých či kurátory. Pro účely studie zvolený ústav pro osirelé dívky ukazuje výborně propletenou kompetenci soukromých a veřejných financí. Sirotčinec na Nových Sadech na předměstí Olomouce byl sice církevní institucí, avšak nadační místa byla financována různými zdroji: náklady na šest sirot platil olomoucký chudinský ústav, jedno metropolitní kapitula a ostatní (zpravidla sedm míst) soukromí donátoři. Tento systém ukazuje „rozvolňování“ striktních pravidel pro státně garantovanou péči o potřebné a zároveň ukazuje směřování sirotčí péče po zrušení patrimoniálního systému.

[59] Nařízení pro Brno z 5. října 1784, *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer sistehmatischen Verbindung*, sv. 6, Wien 1786, s. 265.

Jiří Woitsch – Adéla Jůnová Macková a kol.:

Etnologie v zúženém prostoru

... Etnologie v zúženém prostoru

Jiří Woitsch, Adéla Jůnová Macková a kolektiv

Kolektivní monografie popisující a analyzující základní institucionální, personální a teoreticko-metodologické proměny etnologie a příbuzných oborů ve 2. polovině 20. století. První rozsáhlé dílo vydané po roce 1989, které se zevrubně a kriticky zabývá dějiny etnologie v širokých společenských, politických a kulturních kontextech s důrazem na vývoj oboru v někdejší Československu a dalších zemích střední Evropy.

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2016, 498 s., rejstřík, anglické resumé.

ISBN 978-80-88081-10-4 (váz.)

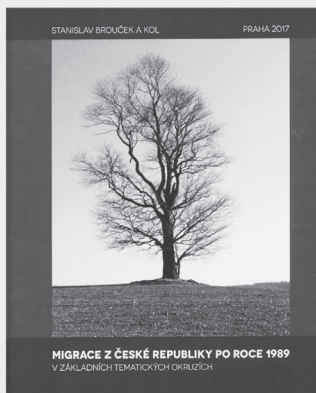
ISBN 978-80-88081-11-1 (online: pdf)

Cena 0 Kč

Stanislav Brouček a kol.

Migrace z České republiky po roce 1989

v základních tematických okruzích

Práce představuje rekapitulaci vztahu mezi společností v českých zemích a zahraničními krajinami. Migrace z českých zemí několikrát změnila své ústřední téma: 1918–1938 to bylo téma ekonomického a sociálního *vystěhovalectví*; 1938–1945 a 1948–1989 téma protifašistického resp. protikomunistického *exilu*. Po roce 1989 je to téma nového institucionálně organizovaného *formování moderní české diaspory*. V posledním desetiletí dochází sice k soustavné *diskusi* o této problematice, avšak následné *cílené řešení* ze strany státu, tj. České republiky, dosud chybí. Sumarizace poznatků získaných z reakcí zahraničních Čechů o organizování kontaktů s Českou republikou ukazuje, že krajané především

potřebují *jedno konkrétní místo*, jednu adresu, „one stop shop“, kam by se obraceli se svými konkrétními věcnými požadavky. Práce ve vybraných tematických okruzích shrnuje resortní problematiku a je podkladem pro usnesení Senátu PČR adresované vládě ČR, která by měla učinit politické rozhodnutí nově organizovat vztah ČR k české diaspoře.

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2017, 298 s., přílohy, anglické resumé.

ISBN 978-80-88081-09-8

Cena s DPH 200 Kč

Objednávky vyřizuje B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz.

PŘÍČINY DELIKVENCE A PROMĚNY KONSTRUKTU DELIKVENTNÍHO DÍTĚTE OD KONCE 19. STOLETÍ DO PRVNÍ POLOVINY 20. STOLETÍ

Martina Halířová

Causes of delinquency and transformations of the construct of delinquent children from the end of the 19th century to the first half of the 20th century

Abstract: The paper is focused on juvenile delinquents, who went through reformatory schools at the end of the 19th century and in the first half of the 20th century. Legal standards are mentioned, on the basis of which it was possible to remove children from the family. The origin of these children is being discussed. Was the delinquency indeed caused by the child's illegitimate origin, or rather by the living conditions and poverty of the family? Some children were delivered to reformatories upon request of their own parents, which might have been a strategy of care for disobedient children. Another problem addressed in the study is the social network around these children. The above-mentioned problems will be treated with the help of various registers which were kept in reformatory schools. These sources also help to find out for which offences children were placed in reformatories, and how people of that time defined depravity, which was one of the declared reasons for delivering a child to reformatory school.

Historická demografie, 2019, 43:1: 125–137

Key words: delinquency, delinquent children, detention homes, juveniles

Contact: Mgr. Martina Halířová, Ph.D., Ústav historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice, Studentská 84, 532 10 Pardubice; e-mail: martina.halirova@upce.cz

Úvod

Polepšovací ústavy a jejich proměny se ve druhé polovině 20. století staly badatelským polem především zahraniční historiografie.^[1] V České republice jsou zpracovány dějiny a každodennost polepšovacích ústavů, které byly zároveň vnímány jako instituce sociální péče.^[2] Chybí podrobný výzkum zaměřený na děti

[1] Např. Pascale QUINCY-LEFEBVRE, *Familles, institutions et déviances. Une histoire de l'enfance difficile. 1880 – fin des années trente*, Paris 1997; Frank ZADACH-BUCHMEIER, *Integrieren und Ausschließen: Prozesse gesellschaftlicher Disziplinierung: Die Arbeits- und Besserungsanstalt Bevern im Herzogtum Braunschweig auf dem Weg zur Fürsorgeerziehungsanstalt (1834 bis 1870)*, Hannover 2003; Silke KLEWIN (ed.), *Hinter Gittern: zur Geschichte der Inhaftierung zwischen Bestrafung, Besserung und politischem Ausschluss vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Leipzig 2010.

[2] Např. Michaela MARKOVÁ, *Vychovatelna nebo manufaktura, pak pracovní dům v Bělé pod Bezdězem (1763–1789). Diplomová práce FF UK, Praha 1998; Martina HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách od dob osvícenství do roku 1914: disciplinace jako součást**

končí v těchto ústavech. Inspirací pro tuto studii se stala kniha francouzské historičky Pascale Quincy-Lefebvre reflektující péči o delikventní děti, která se zaměřuje na otázky motivace pro umístění do ústavu.^[3] Limitem daného výzkumu soustředěného na území českého království je nezpracovanost fondů polepšovacích institucí a zároveň i to, že některé ústavy fungovaly ještě po druhé světové válce. Zpřístupnění mladších archiválií závisí na benevolenci archivářů. Hlavním zdrojem informací se stal fond Zemského výboru v Praze.^[4] Ten financoval a kontroloval provoz zemských polepšoven, které se nacházely v Opatovicích, Králíkách a Kostomlatech. Jednotlivé fondy těchto ústavů se nacházejí v příslušných oblastních archivech,^[5] přičemž v rámci předkládané studie byly využity prameny uložené v Zámrsku.^[6] Z hlediska nově vzniklých vychovatelů se soustředíme pouze na polepšovny v Opatovicích a Králíkách, kde se dochoval podrobnější materiál k jednotlivým dětem. U soukromých polepšoven docházelo k přísnému anonymizování, zároveň se řada spisů dochovala pouze torzovitě.^[7] Rovněž data týkající se zemské polepšovny v Kostomlatech jsou velmi kusá, na rozdíl od chlapeckých polepšoven se ve fondu zemského výboru nenacházejí žádné osobní spisy chovanků, a tak dosud nebylo možno zjistit příčiny dodání dívek a objasnit konstrukt dívků delikvence.

Pro zpracování studie byla zvolena statistická a prosopografická metoda. Hlavním zdrojem informací se staly osobní spisy mladistvých, kteří byli na základě odsouzení dodáni do polepšoven. Zpracovány byly spisy pro Opatovice nad Labem z let 1892–1894, jedná se o první dva roky fungování ústavu.^[8] Pro porovnání byly vytěženy spisy uložené v Státním oblastním archivu v Zámrsku, které byly uloženy v kartonech s označením I–IV.^[9] V uvedených kartonech jsou uloženy

ochrany dětství, Pardubice 2012; Martina HALÍŘOVÁ, *Zemská polepšovna v Opatovicích nad Labem na konci „dlouhého“ 19. století*, *Theatrum historiae* 7, 2010, s. 207–218.

[3] P. QUINCY-LEFEBVRE, *Familles, institutions et déviances*.

[4] Národní archiv (dále NA), fond Zemský výbor (dále ZV) III. (1874–1928), XXIII. Zemské donucovací pracovny a polepšovny (dále ZDPaP).

[5] Fond Zemské polepšovny v Opatovicích a Králíkách se nachází v Státním oblastním archivu v Zámrsku, fond polepšovny v Kostomlatech je uložen ve Státním oblastním archivu v Teplicích.

[6] Autorka tímto děkuje zaměstnancům Státního oblastního archivu v Zámrsku za umožnění výzkumu v nezpracovaných materiálech.

[7] K soukromým ústavům patřily: Vychovatelna v Libni založená roku 1883, Vychovatelna arcivévodkyně Alžběty okresu vinohradského a žižkovského z roku 1886, Vychovatelna manželů Olivových v Říčanech vzniklá roku 1896, Chlapecká vychovatelna v Hradci Králové z roku 1910 a jiné. K nim M. HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie*, s. 108 an.

[8] NA, fond ZV III., ZDPaP.

[9] Jedná se o dosud nezpracovaný fond, jednotlivé kartony jsou označeny pouze římskými číslicemi: Státní oblastní archiv v Zámrsku (dále SOA v Zámrsku), fond Výchovný ústav Králíky, př. č. 160/2002, kar. I–IV.

osobní spisy chovanců Zemské polepšovny v Opatovicích, kteří byli přijati v letech 1940–1941. Další kartony zatím nebyly prostudovány, přesto získané nacionálie a uvedené příčiny pro dodání umožňují zjistit, zda došlo k změně dikce pramenů. Zmíněné časové vymezení je pro opatovickou polepšovnu zajímavé. V dané době se v polepšovně nacházeli i mladší chovanci, v letech 1892–1893 ještě neexistovala polepšovna v Králíkách a v době protektorátu byly ústavy sloučeny.^[10] Hlavním úkolem se stalo zodpovědět otázku, proč byly děti do polepšovovacího ústavu umístěny, kdo je do ústavu posílal, jaké cíle tím byly sledovány. Došlo k proměně dikce osobních spisů po první světové válce? K zodpovězení této otázky byla použita statistická metoda a metoda sondy. Nebylo možné pracovat se všemi daty, která byla získána. S ohledem na tehdy platné zákonodárství byli z prvního vzorku vybráni delikventi odsouzení k dlouhodobějšímu pobytu v polepšovně (delšímu než šest měsíců). Osobní spisy umožňují nahlédnout do života jednotlivce a zjistit, co vedlo k umístění dítěte do polepšovovacího ústavu. Další sledovanou otázkou bude, zda příčina delikvence spočívala v nemanželském původu či v životních podmínkách a chudobě rodiny. V případech dětí umístěných v ústavu vlastními rodiči bude hledána odpověď na otázku, zda se jednalo o způsob varování – zastrašení dítěte. Výzkum se soustředí i na to, co se dělo s mladistvými po propuštění z ústavní péče.

Trestní odpovědnost a vznik speciální ústavní výchovy

Stanovení dětské trestní odpovědnosti nalezneme v zákoníku z roku 1803. Trestnost začíná čtrnáctým rokem života, ale dítě se před soud mohlo dostat i jako dvanáctileté.^[11] Věk pod dvanáct let je v zákoně uveden jako polehčující okolnost. Zpřesnění trestnosti nalezneme až v trestním zákoníku z roku 1852. Dle intence tohoto zákona dítě do deseti let podléhalo potrestání v rámci rodiny, tzv. otcovské moci, jedenácti až třináctileté děti mohly být již soudně trestány, nicméně stáří dítěte zůstalo polehčující okolností. Člověk se stával plně trestně odpovědným až v šestnácti letech života. Trestání bylo odstupňováno dle věku, závažnosti a počtu provinění. Zákoník z roku 1852 zároveň poprvé počítal se speciálním zařízením pro převýchovu. Jeho vznik však nenařizoval.^[12]

Speciální ústavní výchova pro mladistvé byla poprvé uzákoněna roku 1873, kdy vyšel „*protitulácký zákon*“. Podle tohoto zákona měly být osoby mladší osmnácti let posílány do tzv. „*napravoven*“, kde mohly zůstat do dosažení dvacátého roku života. Zároveň bylo doporučeno, aby vznikala speciální oddělení pro mládež při existujících donucovacích pracovnách. Právo poslat mladistvého do ústavu měl

[10] SOA v Zámrsku, fond Výchovný ústav Králíky, př. č. 160/2002, kar. I.

[11] *Knihá práv nad přečiněními hrdeľními a těžkými řádu městského, (totiž policie) přestupky*, Vídeň 1804, §§ 2 a 39.

[12] Mojmír LEPAŘ, *Ochrana práv osob nedospělých a nezletilých*, Praha 1910.

zemský úřad. Zákon nenařizoval, pouze doporučoval zakládání nových ústavů.^[13] Z tohoto důvodu se v této fázi ještě nesetkáváme se státními ústavami, pouze se soukromými. Další nařízení přišlo až roku 1885, kdy byly vydány dva říšské zákony o donucovacích pracovnách a polepšovacích ústavech. Na základě těchto zákonů bylo budování převýchovných ústavů svěřeno jednotlivým zemím monarchie,^[14] které posléze skutečně iniciovaly vznik polepšoven. Uvedené zákony platily až do roku 1931, kdy zákonem č. 48/1931 došlo k nové právní úpravě trestního soudnictví nad mládeží. Polepšovny byly určeny pro nejzávažnější delikventy, mladistvým s trestem do šesti měsíců byl určen ochranný dozor nebo ochranná výchova ve speciálních vychovatelnách.^[15] Ochranný dozor mohl trvat do dosažení jednadvaceti let.^[16]

Zemské polepšovny

Nejstarší zemskou polepšovnou na území Čech byla polepšovna v Kostomlatech založená roku 1888. Nevýhodou bylo, že při ní fungovala i donucovací pracovna a nebylo možné mladistvé oddělit od dospělých. Z důvodu malé kapacity bylo rozhodnuto o postupném zrušení chlapecké polepšovny. Mladiství měli být přemístěni do nově projektovaného ústavu v Opatovicích a kostomlatská polepšovna se soustředila na ženy a dívky.^[17] O zřízení polepšovny v Opatovicích nad Labem bylo rozhodnuto roku 1889, jednalo se o v pořadí druhou polepšovnu. Pro její zřízení byla vybrána budova bývalého cukrovaru. Ústav byl po nezbytných adaptačních pracích otevřen roku 1892.^[18] Polepšovna v Králíkách byla zřízena o tři roky později z nutnosti separovat mladší a starší chlapce. Tato polepšovna byla určena pro sedmi až čtrnáctileté děti. Opatovická se ujímala patnácti až dvacetiletých hochů, přičemž bylo doporučováno, aby byli přijímáni chlapci do

[13] *Zákon daný 10. května 1873 č. 108 ř. z., jímžto se vydávají nařízení dle policejního práva trestního proti zahalečům a tulákům.* Vznik „napraven“ pro osoby mladší osmnácti let je zakotven v §§ 17, 18. Srov. *Zákoník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené na rok 1873*, Vídeň 1873.

[14] Jednalo se o *Zákon, daný dne 24. května 1885, jímž vydávají se trestní ustanovení o tom, kdo v donucovacích pracovnách nebo polepšovacích ústavech držen býti může*, č. 89 ř. z. a *Zákon, daný dne 24. května 1885, o donucovacích a polepšovacích ústavech* č. 90 ř. z. Srov. *Zákoník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené na rok 1885*, Vídeň 1885. K tomu rovněž Milan HLA-VAČKA – Pavel CIBULKA a kol., *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích 1781–1939: ideje, legislativa, instituce*, Praha 2015, s. 118–125.

[15] Jakub RÁKOSNÍK – Igor TOMEŠ a kol., *Sociální stát v Československu: právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*, Praha 2012, s. 352.

[16] Zákon ze dne 11. 3. 1931 o trestním soudnictví nad mládeží 48/1931 Sb., § 12.

[17] *Zpráva z Výročního zasedání sněmu král českého 1895*, tisk CXIX, č. 359; k sněmu srov. NA, fond ZV III., ZDPaP, kar. 9902.

[18] NA, fond ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice, Dodávání mladistvých, kar. 9945.

věku osmnácti let, protože po dosažení tohoto věku je mladistvý pouze těžko převychovatelný.^[19]

Přijímání delikventů

Pravidla pro přijetí a propuštění byla ve všech zemských polepšovnicích shodná. Chovanci byli do polepšoven přijímáni z rozhodnutí soudu, na žádost obce či rodičů, ale i tato žádost byla posouzena z hlediska vhodnosti ústavní převychovy. Noví chovanci přicházeli do ústavu v pravidelných intervalech – v lednu, březnu, květnu, červenci, září a v listopadu. Jedná se o termíny, kdy se konaly domácí komise. O konečném přijetí dítěte rozhodovalo ředitelství ústavu. Někdy se přijetí mohlo pozdržet o několik měsíců kvůli přeplněnosti,^[20] což byl problém všech ústavů. Pouze roku 1908 museli v Opatovicích nad Labem řešit opačný problém s nedodáváním ohlášených delikventů, kdy do plného stavu polepšovny stanoveného na 150 chybělo 18 chlapců. Nedostatek „káraneckého materiálu“ byl řešen za pomoci zemského výboru, který upozornil příslušné soudy a úřady na volná místa.^[21]

Před přijetím se jednotlivé strany musely dohodnout, zda přispějí na pobyt dítěte v ústavu. Pokud byli rodiče nemajetní, byli od poplatků osvobozeni. Za dítě měla zaplatit domovská obec, ale i ta mohla být osvobozena z důvodu nedostatečného majetku. Penězi mohl přispět i soud, který mladistvého do polepšovny posílal. Po vzniku Zemského fondu přispíval tento fond pravidelně na nemajetné děti nalézající se v převychovných ústavech.^[22] V některých případech docházelo i ke zrušení dodání, buď protože domovská obec neměla prostředky na zaplacení pobytu dítěte, nebo došlo k zlepšení jeho chování.^[23] Chování nedodaného jedince bylo přísně sledováno ze strany školy či dobročinného spolku zabývajícího se ochranou dětí a mládeže. Po roce 1908 si toto dala za úkol Zemská komise pro ochranu dětí a mládež v Království českém, která začala vytvářet okresní

[19] NA, fond ZV III., ZDPaP, kar. 9902.

[20] Tamtéž.

[21] Tamtéž.

[22] Zemský fond vznikl roku 1902 na základě zákona ze dne 29. října 1902 č. 78 z. z. Vznikl z přebytků společných sirotčích pokladen. Peníze měly být využity k zaopatření a výchově chudých sirotků, zanedbaných a opuštěných dětí. Děti měly být fondem podporovány do dosažení osmnácti let, přičemž přednost v udělení podpory měli mít sirotkové po vojenských osobách, které přišly o život ve vojenské službě.

[23] Státní okresní archiv Pardubice (dále SOKA Pardubice), fond Okresní úřad Pardubice (dále OÚ Pardubice), Bezpečnost včetně trestních věcí. Omezení pohybu v chovatelně Opatovice, inv. č. 784. III/7c–8b, kar. 595.

pobočky. V době první republiky byly dozorem nejen nad delikventními dětmi pověřeny Okresní péče o mládež.^[24]

Po uvolnění místa byl přijatý chlapec do ústavu přivezen buď rodiči, či v doprovodu státních zřízenců. Nejčastěji využívaným dopravním prostředkem byla železnice, dokonce jednou z podmínek pro založení polepšovacích zařízení se stala dostupnost dráhy. Už v počátcích polepšovacích ústavu bylo vymíněno, aby mladiství delikventi neputovali do ústavu postrkem.^[25] V počátcích opatovické polepšovny nebylo toto pravidlo dodržováno. Dne 13. února 1896 proběhla inspekce v pardubické hnanecké stanici, kde bylo odhaleno, že postrkem z Vídně přes Pardubice putoval do Opatovic nad Labem tehdy patnáctiletý Bedřich V. pocházející z Varvažova (okres Písek). Z Vídně, odkud vyšel dne 6. února, pokračoval do Českých Budějovic a do Pardubic dorazil 12. února 1896. V době pobytu Bedřicha V. v Pardubicích bylo v hnanecké stanici 18 hnanců v jizbě, která byla projektována pro nejvýše pět lidí pohromadě. Ve zprávě od inspektora hnaneckých stanic Karla Wahla je zdůrazněno, že podobný způsob dopravy pro mladíka, který byl propuštěn z vězení a poslán na převýchovu na zemské útraty, považuje za zcela nevhodný a ohrožující.^[26] V pozdější době se již s touto praxí nesetkáváme.

Sociální původ a důvody pro přijetí

Jací byli noví chovanci a proč skončili v ústavu? Z 30 nově dodaných chovanců do ústavu v Opatovicích v červnu až prosinci 1892 bylo 19 manželských, 8 nemanželských, u tří nebyl původ zmíněn. Stejná situace se opakuje i v následujících letech, kdy chlapci s manželským původem převládají. Jako příčina umístění do

[24] K vzniku a fungování Okresních péčí o mládež např. Lukáš FASORA, *Centralizační trendy v organizaci péče o mládež v historických zemích Československa v letech 1918–1938*, in: *Vlastivědný věstník moravský* Brno 51, 1999, č. 2, s. 156–160.

[25] Postrk byl policejním opatřením, spočíval v nuceném přemístění osoby z určitého místa do obce, ve které měla tzv. domovské právo, v případě cizinců šlo o vyhoštění z území státu. Uplatňován byl především vůči těm, kteří byli v daném místě veřejně nepřijatelní a narušovali veřejný pořádek. Postrkem byli dopravováni tuláci, žebráci, prostitutky, propuštění vězni. O postrku rozhodoval tzv. hnanecký úřad – policejní ředitelství či komisařství, okresní hejtmanství nebo magistrát statutárního města. Srov. zákon č. 88/1871 ř. z., *jímžto se pořádá vyhošťování a honění postrkem*. Postrkem byly dopravovány i bezprizorné děti, například nalezcenci. K postrku Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *Postrk jako nástroj chudinské péče*, in: Milan Hlavačka – Pavel Cibulka a kol., *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén: ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení*, Praha 2013, s. 293–318.

[26] „Uváží-li se že velká část hnanců sestává z ničemu nenapravitelných, práce se štítících, nemá ale pak tento brloh totiž hnanecká stanice ještě tu zásluhu, že i v oněch mladistvých lidí na polepšení daných, v kterých nevyhasla ještě poslední jiskra nápravy, i tato se uduší?“ NA, fond ZV III., ZDPaP, kar. 9925.

ústavu jsou nejčastěji uváděny krádeže. Je nutno zdůraznit, že příčinou dodání není ve většině případů pouhá krádež, ale jedná se o kombinaci několika prohrěšků, jako byla žebrota a toulání, neúcta k autoritám, žádné nebo skoro žádné základní vědomosti, zhářství, neznalost náboženství. Zdá se, že kromě opakování činů se další přitěžující okolností stalo koncem 19. století kouření, případně i krádež kvůli tomu, aby si pachatel kuřivo koupil.^[27]

Nevýhodou dochovaných statistik je, že nereflektují problémy, které v rodinách mohly nastat, například dlouhodobou nepřítomnost otce z důvodu jeho odchodu nebo práce. Rovněž údaj o místě pobytu „v domě rodičů“ je poněkud zavádějící. Z pramenů víme, že mladistvý byl sice evidován u rodičů, ale nežil s nimi kvůli potulce nebo protože se v době spáchání činu nacházel v učení.^[28] Přesto z uvedeného vyplývá, že nemanželský původ nepatřil ke spouštěčům delikvence.

U většiny dodaných selhaly autority. Ve spisech je uváděno, že rodiče neměli na výchovu čas. Zdůrazňována je zaměstnanost matky, která kvůli práci nemůže dítě vychovávat, a to je ponecháno sobě nebo ulici. Z hlediska zaměstnanosti matek se často setkáváme se služebními, dělnicemi, obchodnicemi a rovněž s matkami, které pomáhaly otci a nemohly se plně věnovat výchově. Ženská práce tak je problematizována prizmatem špatné výchovy následující generace.^[29] Nalezneme i případy, kdy dítě bylo svěřeno do výchovy prarodičů – většinou z matčiny strany. Zde bývá uvedena douška, že dítě je obětí nesvědomitosti vlastních rodičů.

Iniciátorem dodání mladistvých do polepšoven mohl být zákonný zástupce (otec nebo poručník), případně soud, škola nebo dobročinný spolek. V případě žádostí ze strany rodičů se ve větší míře setkáváme s dětmi ve věku 6–14 let. U mladistvých se častěji setkáváme s informací, že o umístění dítěte rozhodl soud. Můžeme říci, že tento rozdíl souvisí s věkem dodaných, do deseti let podléhalo dítě tzv. otcovské kázní, od jedenácti mohlo pro své činy stanout před soudem. Věk nebyl vždy rozhodující. Z osobních složek chovanců vyplývá, že i u starších dětí mohli být iniciátory rodiče. V roce 1892–1893 se takto do Opatovic dostali dva chovanci (z celkových 57),^[30] v letech 1899–1900 to bylo 32 z celkového počtu 96 případů a v letech 1940–1941 to bylo 5 hochů z celkového počtu 38. Setkáme se ale i s tím, že rodiče s umístěním do polepšovny nesouhlasili a snažili se bránit. Pokud měli dostatečný morální kredit, mohl jim soud chlapce svěřit do ochranné výchovy.^[31] V případě, kdy tomu tak nebylo, soud odňal otci otcovskou moc a dítě poslal do polepšovny i přes nesouhlas rodičů. U takto přijatých mladistvých se

[27] NA, fond ZV III., ZDPaP, Protokoly domácí komise, kar. 9944.

[28] Tamtéž.

[29] Tamtéž.

[30] Tamtéž.

[31] Příklad zdokumentován v případě chovance RA. Ochranná výchova nezabrala, a tak byl dotyčný poslán na převýchovu do polepšovny, SOA v Zámrsku, fond Výchovný ústav Králíky, př. č. 160/2002, kar. I.

často vyskytovaly pokusy o útěk, u jednoho hocha nacházejícího se v péči polepšovny v roce 1941 najdeme i povzdech, že je nepolepšitelný a neustále utíká. Přesto ho polepšovna nemůže propustit z důvodu nesouhlasu policejního ředitelství v Praze.^[32] Další možností, jak se úspěšně bránit odejmutí dítěte, byla změna místa pobytu. S touto praxí se setkáváme zejména u osob bez stálého bydliště. V některých případech se i sám mladistvý vyhýbal spravedlnosti.^[33]

TABULKA Č. 1. INICIÁTOR DODÁNÍ MLADISTVÉHO DO POLEPŠOVNY
V LETECH 1899–1900
TABLE 1. INITIATOR OF DELIVERY OF THE JUVENILE INMATES
IN YEARS 1899–1900

	1899						
	Opatovice		Kostomlaty		Králíky		Celkem
	počet	%	počet	%	počet	%	
Z rozhodnutí soudu	27	58,7	1	16,7	6	9,38	34
Na návrh četnictva	1	2,2	-	-	4	6,3	5
Na žádost zákonného zástupce	13	28,2	5	83,3	54	84,4	72
Znovu dodání	5	10,9	-	-	-	-	5
Celkem	46	100,0	6	100,0	64	100,0	116
	1900						
	Opatovice		Kostomlaty		Králíky		Celkem
	počet	%	počet	%	počet	%	
Z rozhodnutí soudu	26	52,0	1	16,7	7	17,1	34
Na návrh četnictva	3	6,0	1	16,7	2	4,9	6
Na žádost zákonného zástupce	19	38,0	4	66,7	32	78,1	55
Znovu dodání	2	4,0	-	-	-	-	2
Celkem	50	100,0	6	100,0	41	100,0	97

Zdroj / Source: NA, ZV III., ZDPaP, Protokoly domácí komise, kar. 9944.

Jak již jsme uvedli, většina přijatých do polepšoven porušila před dodáním řadu norem. Nikdy se nejednalo o první prohřešek. Vždy šlo o kombinaci krádeží, špatné docházky do školy, nerespektování autorit, drzé chování, toulání, žebrání, nadměrné agrese vůči stejně starým osobám a podobně. V několika případech bychom v dnešní době konstatovali, že se jednalo o klukovinu či určitou vzpuru.

[32] Tamtéž.

[33] Zdokumentované případy nedodaných osob srov. NA, fond ZV III., ZDPaP, Protokoly domácí komise, kar. 9944.

Například desetiletý PA měl v dětství odpovídající výchovu.^[34] Jeho otec zemřel a matka se ocitla v chudobě, přesto děti zodpovědně vychovávala, pět starších se dostalo do učení nebo do služby a řádně se chovalo. Jen PA se vydal na scestí, protože se přidal do špatné společnosti několika chlapců a byl přítomen, když tito zakládali požár. Za spoluúcast na žhárství byl potrestán měsíčním vězením. Je nutno zdůraznit, že ve spise není PA uváděn jako hlavní pachatel, ale pouze spolupachatel, přičemž hlavní viník v polepšovně neskončil. Mladistvému přitížilo, že školu od smrti otce navštěvoval jen do druhé třídy a poslední rok chodil za školu. Dalším mínusem byla nedostatečná znalost čtení a náboženství. Příčinou dodání tedy bylo spolupachatelství při způsobení škody kombinované se záško-láctvím.^[35] V případě patnáctiletého VO z Liberce se dozvídáme pouze, že byl do polepšovny dodán kvůli špatným rodinným vztahům a neposlušnosti. Zároveň je zde informace, že se do polepšovny dostal na žádost matky a poručníka. Jeho matka spolu s poručníkem požádala o půl roku později o jeho propuštění, našli pro něho učednické místo u holiče Johanna Šaršona v Hradci Králové. Je jisté, že dotyčný musel provést nějaký čin vybočující proti normám, jinak by do polepšovny nebyl přijat. Polepšovna nesměla fungovat jako zaopatřovací ústav.^[36]

Ve spisech nalezneme i děti, které byly ke svým činům naváděny rodiči, dokonce i podporovány v žebrání a potulce, například čtrnáctiletý OF vůbec nenavštěvoval školu, toulal se a páchal krádeže různého druhu, k nimž byl naváděn svými rodiči. Jeho rodiče byli několikrát trestáni pro krádež. Byl nebezpečný celé škole. Vyprávěl žákům, jak se plíží do různých lokálů a krade. Pro ostatní se tak stal špatným vzorem. V tomto případě žádala o přijetí do polepšovny domovská obec, její žádost byla podpořena ze strany školy.^[37]

V některých případech byl mladistvý k potulce a krádeži donucen hladem, ani tato skutečnost ale nebyla vzata jako polehčující okolnost. Například dvanáctiletý SchJ, jehož výchovu a péči o dalších pět sourozenců obstarávala matka, která žila odloučená od svého muže v největší nouzi, puzen hladem utekl několikrát z domu, vyhýbal se škole a páchal drobné krádeže.^[38] Ve složce nenalezneme informace o tom, zda se domovská obec snažila vyřešit sociální situaci matky s šesti dětmi. Pouze je dokumentován zásah do rodiny posláním chlapce do polepšovny na převýchovu. V polepšovně si měl SchJ doplnit vzdělání, zároveň mu byly svěřeny ruční práce.

[34] Z hlediska ochrany osobních údajů osob narozených po roce 1900 jsou v článku používány iniciály příjmení a křestního jména.

[35] NA, fond ZV III., ZDPaP, Protokoly domácí komise, kar. 9902.

[36] NA, fond ZV III., ZDPaP, Protokoly domácí komise, kar. 9902 a 9944.

[37] NA, fond ZV III., ZDPaP, Protokoly domácí komise, kar. 9944.

[38] Tamtéž.

Můžeme říci, že u většiny dodaných nalezneme ve spisech termín zanedbanost či zpustlost, která byla způsobena nedostatečnou výchovou a záškoláctvím. Vyskytují se i případy, kdy vybočení z norem způsobila změna v rodinné situaci, ztráta rodiče nebo příchod nového partnera otce či matky. Mezi nově přijatými v roce 1893 nalezneme sedmnáctiletého absolventa čtvrté třídy nižšího gymnázia, který jako dítě měl dobrou výchovu a získal odpovídající školní vzdělání. Do polepšovny byl přijat na žádost matky, protože své mladší bratry naváděl ke krádežím a dopustil se s nimi několika krádeží v Praze. Chlapec zemřel otec a matka neměla sílu „*na tlumení vášní svého syna*“. Ten kvůli svým činům strávil třináct měsíců v trestnici Pankrác. V době přijetí do polepšovny se chlapec choval vzdorovitě.^[39] Opět je zdůrazněna slabost ženy-matky, která nestačí na výchovu synů, v chlapcově delikvenci tak sehrála roli chybějící autorita, kterou nedokázal nahradit ani poručík.

V některých spisech jsou rovněž zmínky, že rodiče se pro umístění rozhodli v rámci disciplinárních snah, kdy si s dítětem již nevěděli rady. Potomek podle nich nereagoval na žádné výtky ani z jejich strany, ani ze strany školy. S odevzvou se nesetkal ani tělesný trest. Občas nalezneme i zprávu školy, kde je uvedeno, že dotyčný ruší výuku a svým chováním ohrožuje mravnost ostatních. Jako důvod pro umístění do ústavu jsou uvedeny obavy ze špatného vlivu a možnost mravní nákazy. V umístění do polepšovny je tak spatřována určitá naděje na nápravu. Polepšovna má působit jako výhrůžka, vztyčený prst. V těchto případech následuje velmi záhy žádost rodičů o propuštění dítěte, většinou po tříměsíčním pobytu. Rodiče jako příčinu žádosti uvádějí, že našli vhodné místo v učení a že se domnívají, že pobyt v polepšovně byl dostatečně odstrašující. Ve většině případů jsou takovéto žádosti zamítány s tím, že dotyčný je v ústavu krátce a nemohlo tak ještě dojít k úplnému polepšení. Pouze ojediněle ředitelství žádost zohlednilo, a to pouze v případech matek-živitelek. Velkou roli zde hrály sociální ohledy.^[40]

Můžeme říci, že definice zpustlosti se proměňuje velmi pomalu. Jako jedna z jejích příčin je uváděn nedostatek dozoru, nedostatečné vzdělání, chybějící autority. Po první světové válce dochází k proměně pouze z hlediska náboženství. Mladým delikventům již jeho neznalost není přičítána jako příčina pro delikvenci. Ve spisech zůstává výtka nedostatečného dozoru a autority. Obraz „slabé matky“ zůstává zachován.^[41]

[39] Tamtéž.

[40] Takovéto žádosti nacházíme jak v letech 1892–1893, tak i v letech 1940–1941.

[41] SOA v Zámrsku, fond Výchovný ústav Králíky, př. č. 160/2002, kar. I–IV.

Propuštění z polepšovny a péče o propuštěné

Podívejme se nyní, jaké možnosti měli bývalí chovanci po propuštění. Propuštění bylo možné dosáhnout po půl roce stráveném v ústavu, přičemž dotyčný musel změnit své chování, aby na ně dosáhl. Setkáváme se i s propuštěními z důvodu nepolepšitelnosti a možnosti uvolnit místa pro polepšitelné.

Pokud to rodinná situace dovolovala, vracely se děti ke svým rodičům, kteří je poslali buď do učení, nebo do služby. Propuštění bylo vždy podmíněné. Z tohoto hlediska mohlo dojít k přehmatům, například v roce 1893 byl vrácen do polepšovny FF,^[42] který žil s matkou v Praze, kde se začal učit rukavičkářství. Kvůli rodinné situaci byl nucen učení opustit a zastával pozici dělníka v textilní továrně. Přes své dobré chování byl na základě stížností matky dodán zpět do polepšovny v Opatovicích. V zápise nalezneme informaci, že jeho matka ovdověla a stýká se s různými muži. Následuje domněnka, že jí chlapec překážel, a proto ho chtěla znovu umístit v ústavu. Nucené dodání vzbudilo u chlapce zoufalství a nemohl pochopit, jak se při svém dobrém chování dostal do polepšovny. V informacích o přijetí nalezneme poznámku, že se jedná o nesmyslné jednání, které může v mladistvém vyvolat nenávisť a vzdor vůči lidem. Ve vzorku 84 případů z daného roku se jedná o ojedinělou záležitost, kdy byla existence ústavu zneužita.^[43]

V případech, kdy rodiče nemohli zajistit dostatečnou výchovu a chlapec nemohl být svěřen ani sourozencům či příbuzným, bylo rozhodnuto o jeho umístění do služby či do učení ze strany ústavu. Pokud byl mladík starší, ve věku 18 až 20 let, mohl se živit sám jako nádeník či dělník. Ředitelství pouze zprostředkovalo místo a zůstalo na dotyčném, zda zde setrvá, nebo si po měsíci najde něco jiného. Nutné je zdůraznit, že po propuštění se chlapci nacházeli stále v podmínce.

Správa polepšovny se snažila se všemi chovanci udržovat korespondenční kontakt. V některých spisech nalezneme poděkování řediteli ústavu či žádosti o radu či pomoc. Pokud to bylo možné a situace bývalého chovance to vyžadovala, snažila se správa v rámci svých možností pomoci či odkázala dotyčného na dobročinný spolek. Nejčastěji se setkáváme s žádostmi o výpomoc s oblečením, kdy mladistvý měl problém sehnat cenově dostupný oblek. Správa si nejprve ověřila, v jaké sociální situaci se žadatel nachází, poté mu nechala vyrobit oděv ve svých dílnách, který získal buď zdarma, nebo za určitý poplatek.^[44]

Z hlediska počtu polepšených se dá říci, že dle statistik byly ústavy úspěšné.^[45] Přesto se někteří chovanci, pokud splňovali věkovou hranici, do bran polepšovny vraceli, případně polepšovnu vystřídali za káznici. Někdy k návratu vedlo i určité

[42] Věk u tohoto chlapce není uveden.

[43] NA, fond ZV III., ZDPaP, Protokoly domácí komise, kar. 9902.

[44] SOA v Zámrsku, fond Výchovný ústav Králíky, př. č. 160/2002, kar. I–IV.

[45] K tomu M. HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie*, s. 206 an.

zklamání – například chovanec NL^[46] byl podruhé dodán do ústavu, protože své matce ze vzdoru a pomsty odcizil několik kusů prádla. V Opatovicích předtím pobýval od 19. 7. 1889 do 7. 10. 1891,^[47] kdy byl velice hodný, takže mohlo být požádáno o jeho propuštění,^[48] jakmile byl pro něj v Liberci vyhledán obuvnický mistr. Z pramene se nedozvídáme, kdo požádal o chlapcovo propuštění, je pravděpodobné, že to byl jeho poručník. V učení zůstal pouze několik dní, poté si u libereckého magistrátu obstaral pracovní knížku jako tovaryš a odešel od svého mistra. Tento postup není ve spisu kritizován, naopak je zdůrazněno, že dotyčný udělal správný krok, protože se v ústavu skoro řemeslu vyučil. Na základě vlastnictví pracovní knížky se vypravil k matce do Vídně, kde byl odmítnut. Odmítnutí v něm vyvolalo vzdor, který vedl k nepromyšlenému jednání. O povaze činů nevíme, máme pouze informace, že následkem své činnosti byl třináctkrát odsouzen do noční vazby a bylo rozhodnuto o jeho vrácení do polepšovacieho ústavu. Ředitel ústavu ve spisu kritizuje skutečnost, že byl NL vrácen do ústavu, následuje poznámka, že věří v možnost záchrany dotyčného pro společnost.^[49]

Závěr

Zemské polepšovny byly významnými institucemi zaměřenými na převýchovu a prevenci delikventního chování. Ze zjištěných nacionalií vyplývá, že jejich chovanci se stávali mladiství ze středních a dolních vrstev společnosti. Delikvence se neodvíjela od toho, zda dítě bylo manželské nebo nemanželské. Její původ spočíval v sociálních podmínkách, výchově, rodinné situaci a okolnostech, ve kterých se dotyční nacházeli. V některých případech se mohlo jednat i o vzpuru vůči autoritám či vzdor proti změnám, kterým rodina musela čelit. V chápání delikventního chování hrálo svoji roli vymezování se tehdejší společnosti proti toulání a žebrání. Večerní život šestnácti-sedmnáctiletého mladíka, případně přespávání na lavičce v parku se považovaly za porušení společenských norem. Problémy s chováním byly řešeny především u mladistvých, kteří své chování opakovali navzdory napomínání. V polepšovných končili ti, kteří svým chováním ohrožovali okolí a jejichž neposlušnost se stala věcí veřejnou. Z osobních spisů chovanců vyplývá, že většina z nich se do polepšovny dostala až po spáchání několika protizákonných činů, na jejich chování si většinou stěžovala i škola. Jejich umístění v polepšovně bylo vnímáno jako krok k nápravě, ale i jako prevence,

[46] Věk není uveden.

[47] V této době ještě nebyla opatovická polepšovna oficiálně otevřena, ze zpráv víme, že mladiství byli při přestavbě využiti jako pomocná síla.

[48] Propuštění bylo možné po alespoň půlročním pobytu v ústavu. V tomto případě byl chlapec propuštěn, až když mu ústav za pomoci poručníka našel místo v učení.

[49] NA, fond ZV III., ZDPaP, Protokoly domácí komise, kar. 9944.

aby svým chováním „nenakazili“ vrstevníky. Z hlediska zločinnosti je zajímavé, že mezi chovanci zemských polepšoven dosud nebyl nalezen vrah.

Na základě osobních spisů chovanců se podařilo odhalit proměnu konstruktů delikvence, ke které došlo po vzniku první republiky, kdy ze spisů mizí výtka neznalosti náboženství. Naopak i v této době zůstává zachován konstrukt slabé ženy, která bez mužské autority nestačí na synovu výchovu.

Zajímavé z badatelského hlediska by bylo propojení osobních spisů s matričními údaji. Umožnilo by nám to doplnění údajů o výchově či situaci v rodině. V pramenech vzniklých v polepšovacích ústavech lze vyčíst, jaký život dotyčný vedl, jaká výchova mu byla poskytnuta a co vedlo k jeho umístění do ústavu. Z tohoto hlediska se jedná o malý vzorek populace, přesto se domnívám, že by se jednalo o zajímavé propojení historické demografie a sociálních dějin. Dozvěděli bychom se více o lidech, kteří balancovali na okraji společnosti.

ETNOFOLK

Portál do nadčasového světa

Projekt vznikl za podpory *Central Europe Programme* Evropského regionálního rozvojového fondu

www.etnofolk.eu

**CENTRAL
EUROPE**
COOPERATING FOR SUCCESS.

EUROPEAN UNION
EUROPEAN REGIONAL
DEVELOPMENT FUND

 Akademie věd
České republiky
Strategie AV21
Společný výzkum ve veřejném zájmu

 ETNOLOGICKÝ ÚSTAV
Akademie věd
České republiky, v.v.i.

RECENZE A ZPRÁVY

Petr Mazouch – Klára Hulíková Tesárková

Kohortní úmrtnostní tabulky v ČR: Metodické aspekty zpracování, Oeconomica, Praha 2018, 90 s. ISBN-978-80-245-2248-7.

On-line: https://oeconomica.vse.cz/wp-content/uploads/page/15713/EBOOK_Kohortn-%C3%AD%C3%BAmrtnostn%C3%AD-tabulky.pdf

Recenzovaná publikace je metodického charakteru, doplňuje projekt prvních kompletních kohortních úmrtnostních tabulek zkonstruovaných pro populaci České republiky, které se týkají generací osob narozených v letech 1870 až 1920, tedy kohort, pro něž jsou k dispozici ucelené údaje potřebné k výpočtu způsobu vymírání od narození do jejich úplného vymření. Česká republika se tak zařadila mezi státy, které takovými kompletními generačními tabulkami disponují. Jejich výhoda spočívá především v tom, že vystihují řád přežívání (stejně tak lze hovořit o řádu vymírání) vždy skutečně existující generace, jejíž příslušníci procházejí během svého života skutečnou historickou zkušeností, jejich život i úmrtí ovlivňují obdobné sociální, kulturní i přírodní podmínky.

Během zpracování těchto kohortních úmrtnostních tabulek v rámci výzkumného projektu GAČR^[1] se objevila řada metodických problémů a obtíží vyplývajících především z třídění a charakteru vstupních dat a z možností rekonstrukce vstupních údajů pro výpočet tabulek, jež autoři museli řešit zejména pro některá přelomová období v naší historii. Tyto i další skutečnosti autory přivedly ke vzniku zde recenzované publikace, jež je metodickým doplňkem zmíněných tabulek a zároveň svým hlubším demografickým záběrem umožňuje detailní pochopení významu kohortních úmrtnostních tabulek pro studium dlouhodobého vývoje procesu úmrtnosti. Publikace tedy přímo navazuje na zmíněný projekt, její vydání bylo navíc podpořeno v roce 2018 v programu Univerzitní výzkumná centra UK UNCE/HUM/018. Nicméně její význam je mnohem širší než jako pouhého metodického doplňku. Její mnohem širší záběr na demografické základy konstrukce úmrtnostních tabulek a velmi zdařilý názorný výklad zaměřený na ukazatele analýzy přežívání, uváděné možnosti rekonstrukce vstupních dat a posléze i srovnávací hodnocení výstupů těchto tabulek s již existujícími, navzájem nesouvisejícími fragmenty generačních úmrtnostních tabulek různých autorů ji

[1] Tabulky byly zpracovány v rámci vědeckého projektu GAČR, č. P404/12/0883 „Generační úmrtnostní tabulky České republiky: data, biometrické funkce a trendy / Cohort life tables for the Czech Republic: data, biometric functions, and trends“, v letech 2012–2017. Projekt byl řešen v těsné spolupráci Vysoké školy ekonomické v Praze a Katedry demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy. Přímo na tento projekt navazuje i vydání této publikace.

předurčují, aby se stala nejen průvodcem, jak postupovat při konstrukci tabulek pro zmíněné generace, ale i metodickým návodem pro konstrukci podobných generačních úmrtnostních tabulek pro jakékoliv jiné (uzavřené) populace a pro studium generační úmrtnosti obecně.

Díky didakticky velmi zdařilému a podrobnému výkladu způsobu konstrukce tabulek jsou přiblíženy principy využití tohoto výsostně demografického nástroje k analýze úmrtnosti a také zprostředkovaně k hodnocení zdravotního stavu a celkové životní úrovně společnosti. Tato metodická publikace tak spolu s publikovanými výstupy podrobných kohortních tabulek úmrtnosti pro 50 generací umožňuje analyzovat a hodnotit úroveň a vývoj úmrtnosti nejen odborné veřejnosti zabývající se demografickým vývojem a historií české populace, ale je velmi užitečná pro mnohem širší sféru společnosti, jak nakonec uvádějí i sami autoři v první, úvodní kapitole: „[Kohortní úmrtnostní tabulky] jsou také nutným základem práce aktuárů, lékařů, epidemiologů, ale také historiků, ekonomů, sociologů, analytiků komerčních firem či úředníků státní správy a ostatních výzkumníků a odborníků a ... pomáhají pak lépe hodnotit potřeby penzijního systému, zdravotnictví nebo umožňují lépe posuzovat sociální podmínky rozdílných skupin obyvatel.“

Autoři vycházeli z historických vstupních údajů o již vymřelých generacích, proto nebyly tyto údaje k dispozici vždy v tříděních vhodných či dostatečně podrobných pro konstrukci tabulek, problémy se ukázaly i ve srovnatelnosti či úplnosti dat. Protože kvalita vstupních dat je pro regulérní výpočet úmrtnostních dat klíčová, je značná část publikace věnována též metodám rekonstrukce vstupních dat, způsobům modelování chybějících či neúplných dat, zvláště za období Protektorátu. S tím souvisí i vyváženost obsahu publikace, kde se s metodickou a technickou stránkou projektu rozsahem srovnatelná část publikace zabývá skutečnými datovými zdroji, ze kterých autoři při konstrukci tabulek vycházeli.

Vlastní text je strukturován do osmi kapitol. Z nich první tři se zabývají základními demografickými přístupy k analýze demografických událostí a ukazateli, v tomto případě zaměřenými na proces úmrtnosti jako takový a specificky na úmrtnostní tabulky, dále na způsoby jejich konstrukce v závislosti na dostupná třídění vstupních dat. Vše je podáno vzácně srozumitelném způsobem vysvětlujícím základní terminologii a základní demografické ukazatele též za pomoci zdařilých grafických znázornění souborů údajů o zemřelých a narozených osobách i o exponované populaci, které vstupující do modelů výpočtu úmrtnostních tabulek. To je doplněno vysvětlením možností a rozdílů ve využití kohortních a transverzálních úmrtnostních tabulek v demografické analýze a v dalších oborech lidské činnosti. Součástí je i cenný tabelovaný přehled veřejně dostupných kohortních úmrtnostních tabulek zkonstruovaných ve vyspělých státech, kohortních tabulek dostupných pro vybrané státy v rámci *Human Mortality Database* a shrnujícím přehledem dílčích kohortních úmrtnostních tabulek, sestavených různými autory

v České republice. Vše je bohatě doprovázeno citacemi relevantní literatury, uvedené v obsáhlém seznamu na konci publikace.

Obsáhlá, více než dvacetistránková kapitola 4 se věnuje věcné analýze datových zdrojů, do jaké míry splňují jejich struktury třídění, případně jejich úplnost teoretické požadavky pro výpočet vstupních hodnot pro úmrtnostní tabulky. Hodnoceny jsou údaje o počtu zemřelých a velikosti populace, neboť během 150leté historie se zachovaly v různých tříděních a úplnosti. V kapitole jsou systematicky roztrženy počty zemřelých do několika období, během nichž se používala jednotná metodika třídění a územní členění bylo stejné, případně jsou popisovány další úpravy, které bylo třeba provést pro potřeby výpočtu pravděpodobnosti úmrtí jakožto vstupní charakteristiky tabulek (úpravy související hlavně s rozdílným věkem při používání posledního, otevřeného intervalu či počty úmrtí osob v nezjištěném věku). Podobně je zacházeno i se soubory exponované populace, k níž se soubory zemřelých v obdobných tříděních vztahují.

Kapitola pátá se zabývá metodami výpočtu pravděpodobnosti úmrtí, vstupní charakteristiky úmrtnostních tabulek, je tedy metodicky klíčovou částí publikace s přímým vztahem ke kohortním úmrtnostním tabulkám. Způsoby výpočtu jsou rozděleny do tří hlavních období podle kvality dat, přičemž jakožto nejsložitější se z hlediska vstupních dat ukázalo období druhé světové války, pro které byly nakonec pravděpodobnosti úmrtí podle věku a pohlaví modelovány.

Šestá kapitola je pak věnována vlastní konstrukci kohortní úmrtnostní tabulky, tedy výpočtům dalších charakteristik (či tzv. biometrických funkcí), sedmá kapitola pak stručně popisuje výsledky vyplývající z výpočtu charakteristik tabulek, hlavně vývoj tzv. střední délky života (v kohortním pohledu lépe průměrná délka života při narození osob v jednotlivých generacích). V osmé, závěrečné, kapitole jsou porovnávány výsledky vypočtených tabulek s výsledky dvou dříve publikovaných generačních tabulek – generační úmrtnostní tabulky pro ženy 1875 (v knize Z. Pavlíka a kol., *Základy demografie*, 1986) a tabulky publikované v článku L. Růžičky z roku 1959. Konstatována je koherence výsledků – podrobnější analýza pomocí kompletních kohortních úmrtnostních tabulek dospěla ke srovnatelným výsledkům.

Metodická, textová část recenzované publikace je doplněna seznamem datových zdrojů s příslušnými odkazy a přílohami. Velmi cenná je první z nich, kde je uvedeno rozdělení nezaznamenaných (odhadnutých) počtů zemřelých mužů během první světové války podle ročníku narození a roku události (tedy úmrtí). Další přílohy, uvedené jen názvy, jsou shrnuty v Seznamu elektronických příloh. Jsou to jednak soubory vytržiděných původních datových zdrojů (6 souborů: *Narozeni.xlsx*, *Zemreli_1870_1894.xlsx*, *Zemreli_1895_2016.xlsx*, *Koncove_stavy_1945-2015.xlsx*, *Stredni_stavy_1920-2010.xlsx*, *Scitani_lidu.xlsx*) a konečně jsou to názvy příložených elektronických výstupů. Tvoří je 2 soubory: *Kompletni_kohortni_ÚT_1870-1920.xlsx* a *Stredni_delka_zivota_dle_veku_a_pohlavi_1870-1920.xlsx*. Tyto datové zdroje a výstupy konstruované podle postupů představených

v recenzované publikaci jsou v rámci zmíněného projektu GAČR dostupné online na webové stránce: <https://www.natur.cuni.cz/geografie/demografie-a-geodemografie/veda-a-vyzkum/vybrane-projekty/generacni-umrtnostni-tabulky-ceske-republiky-data-biometricke-funkce-a-trendy/datove-vystupy>. Kromě tohoto odkazu je možné elektronické výstupy a datové zdroje vyhledat také pomocí QR kódu, který je možno nalézt na obr. 1 na s. 6 v předmluvě recenzované publikace a který obsahuje odkaz na webovou stránku věnovanou představení zmíněného projektu GAČR.

Recenzovaná elektronická publikace Kohortní úmrtnostní tabulky v ČR: Metodické aspekty zpracování autorů Petra Mazoucha (VŠE Praha) a Kláry Hulíkové Tesárkové (KDGD PěFUK) je velkým přínosem pro českou demografii nejen tím, že umožňuje detailní analýzy generační úmrtnosti naší populace a že zařazuje českou demografii mezi vyspělé demografie celého světa, ale také tím, že svým didakticky zdařilým výkladem metod konstrukce úmrtnostních tabulek umožňuje lépe pochopit význam tohoto demografického analytického nástroje široké odborné veřejnosti, studentům i všem zájemcům o demografii.

Dagmar Bartoňová

Branislav Šprocha – Pavol Tišliar

100 rokov obyvateľstva Slovenska od vzniku Československa po súčasnosť. Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, Filozofická fakulta UK Bratislava, Bratislava 2017, 445 s. ISBN 978-80-89881-14-7

Zpracovat dějiny obyvatelstva své země patří k samozřejmým cílům každého demografa. Branislav Šprocha a Pavol Tišliar si tento cíl splnili a nutno říci, že velmi úspěšně. Ke stému výročí vzniku Slovenska jako svébytného územního celku vydali reprezentativní publikaci, v níž představují moderním způsobem zpracovaný vývoj obyvatelstva Slovenska v uplynulých sto letech.

Publikace má klasické členění; nejprve jsou stručně představeny prameny dat a dosavadní literární produkce. Pramenná základna je i českému čtenáři z velké části důvěrně známá, neboť to jsou pro roky 1918–1938 a 1945–1992 data pořizovaná československou statistickou službou, a to jednak při sčítáních lidu, jednak v rámci demografické statistiky. Pro období předchozí (protože publikace se neomezuje jen na vývoj od roku 1918, ale kde je to možné a vhodné, obsahuje informace i z předchozích let), jsou zdroji dat oficiální data uherské státní statistiky (přepočtena na stávající území Slovenska), v letech 1939–1945 a od roku 1993 jde o data pořizovaná slovenskými oficiálními statistickými institucemi. Z přehledu dosavadního zpracování dějin obyvatelstva Slovenska je zároveň patrné, že se oba autoři této problematice věnují dlouhodobě a cílevědomě, takže

předkládaná publikace je do značné míry zároveň syntetickým zpracováním jejich dosavadních výzkumů.

Vlastnímu demografickému rozboru předchází kapitola shrnující vybrané vnější podmínky reprodukce obyvatelstva. Nejprve je stručně nastíněn soudobý hospodářský a politický vývoj a jeho dopady na životní podmínky obyvatelstva. Autoři upozorňují na obtížné postavení Slovenska jak v období, kdy bylo součástí Uherska, ale i v rámci nově vzniklé Československé republiky, na dopady hospodářské krize 30. let a důvody ekonomického oživení na přelomu 30. a 40. let, které bylo následováno prudkým zhoršením od roku 1943 v souvislosti s obratem v průběhu druhé světové války. Vývoj po roce 1945 je naznačen poměrně stručně, autoři upozorňují především na okolnosti, které bezprostředně ovlivňovaly životní úroveň obyvatelstva (např. důsledky omezování podílu zemědělské produkce, dostupnost bydlení pro mladé rodiny, změny v zaměstnanosti žen, v úrovni dosaženého vzdělání). Obdobně stručně jsou představeny změněné podmínky reprodukce obyvatelstva v souvislosti s vývojem od roku 1990, respektive 1993, roku vzniku samostatné Slovenské republiky. I tady je výklad zaměřen nejen na hospodářský vývoj, ale především na socioekonomické podmíněnosti reprodukčního vývoje, jejich specifika nebo naopak podobnosti s vývojem v dalších evropských zemích.

Zvláštní pozornost věnují autoři změnám populační politiky. Je to pochopitelné, protože populační vývoj, případně některé nepříznivé rysy populačního vývoje, neunikly již od konce 19. století pozornosti nejen ekonomů, sociologů, ale také politiků. Autoři vysvětlují, za jakých podmínek se na Slovensku objevily některé koncepty například možnosti ovlivňování úrovně plodnosti. Pro českého čtenáře je zajímavá především pasáž o situaci v letech 1939–1945, kde autoři pojednali také o implantaci některých prvků nacistického přístupu k populaci (například postoje k Židům), případně důsledky zvýšeného vlivu katolické církve při formulování zákonů na ochranu plodu a ochraně mateřství. V této kapitole jsou ale zmíněna také některá opatření na zlepšení epidemiologické situace a také problematika postavení romské menšiny. Z pasáže věnované situaci po roce 1992 je patrné, že i na Slovensku se významně omezily paternalistické zásahy státu, pokud jde o podmínky života rodin a domácností, v důsledku čehož se rychle snížila zaměstnanost žen pečujících o malé děti (i v souvislosti s poklesem počtu zařízení zaměřených na péči o děti předškolního a školního věku). Naopak dostupnost moderní antikoncepce umožnila odklad rodičovství do vyššího věku.

Po těchto úvodních pasážích přecházejí autoři k analýze populačního vývoje. Začínají popisem nástupu demografické revoluce na Slovensku. Je to pochopitelné, protože rok 1918 zastihl slovenskou populaci ve fázi snižování úrovně plodnosti i úmrtnosti, jimiž je demografická revoluce charakteristická. Zaměřují se především na průběh změn v úrovni plodnosti a s jeho pomocí zařazují situaci na Slovensku do širšího evropského kontextu, který je pro postavení slovenské populace charakteristický dodnes: demografická revoluce nastala na Slovensku poněkud později než v zemích západní a střední Evropy, ale dříve než v zemích

východní Evropy. Zároveň pomocí indexů navržených A. J. Coalem shrnují vývoj plodnosti na Slovensku od roku 1880 až do současnosti, čímž názorně představují nejdůležitější tendence ve vývoji plodnosti obyvatelstva Slovenska.

Další čtyři kapitoly jsou věnovány procesům demografické reprodukce, sňatečnosti společně s rozvodovostí, porodnosti, potratovostí a úmrtností. Kapitoly mají společné to, že autoři jednotlivé procesy analyzují pomocí pokročilých metod demografické analýzy a že výsledky prezentují graficky (v práci je celkem 179 grafů, ale jen 8 tabulek a 6 obrázků – kartogramů). Jde především o aplikace tabulek života, takže je zachycen například vývoj pravděpodobnosti uzavření sňatku svobodných mužů nebo žen podle věku od roku 1919, vývoj pravděpodobnosti zvětšování rodiny od generace žen narozené v roce 1860, pravděpodobnosti úmrtí podle věku a pohlaví od roku 1900. V analýze úmrtnosti použili mj. metod dekompozice, takže se jim podařilo názorně a bez dlouhého slovního popisu ukázat, ve kterých věkových skupinách a kdy se úroveň úmrtnosti nejvíce zlepšovala (nebo naopak zhoršovala). Tady bych zdůraznila, že data jsou spočtena po dekádách za období 1900–2017, takže je zde zachycen v podstatě celý průběh změn úmrtnostních poměrů za demografické, respektive epidemiologické revoluce. V některých případech doplnili autoři data o mezinárodní srovnání, takže se jim podařilo nejen zachytit trend na Slovensku, ale také postavení Slovenska v rámci Evropy. A protože jednou ze zemí, s níž komparují nejčastěji, je Česká republika, je toto srovnání pro českého čtenáře o to zajímavější.

Rozbor migrací je zařazen do kapitoly 9. Ve srovnání s analýzou přirozeného pohybu je stručný a obsahuje pouze základní data. Počíná poněkud netradičně zahraničním stěhováním. Jenže v podmínkách Slovenska hrálo zahraniční stěhování významnou roli, nejméně od druhé poloviny 19. století. Přitom jsou počty stěhujících se přes hranice Slovenska v minulosti obtížně zjistitelné. Situace se nezlepšila ani v první polovině 20. století. V souvislosti s léty 1939–1947 autoři zmiňují také problematiku nucených deportací a odsunů. Upozorňují na obtíže s vyčíslením nelegální migrace v letech 1948–1989. Zvláštní pozornost věnují stěhování mezi Slovenskem a českými zeměmi. Pokud jde o vnitřní migrace, práce obsahuje pouze základní data o objemu stěhování a po roce 1950 také v členění dle typu (mezikrajské, meziokresní, mezi obcemi).

Nejkratší je kapitola 10, *Počet obyvatel a populační přírůstky*. Počet obyvatel Slovenska se v letech 1869 až 2018 zvýšil z téměř 2,5 milionu osob na 5,4 milionu. Přitom šlo vždy především o růst přirozenou měnou (když k významnějšímu úbytku došlo pouze v letech první světové války). Migrační saldo bylo až do konce 20. století téměř vždy záporné.

Následující kapitoly pojednávají o skladbě obyvatelstva. Pro demografa je prvořadá skladba podle věku a pohlaví, po ní to je skladba podle rodinného stavu. Autoři se zabývají dále skladbou podle vzdělání a také podle ekonomické aktivity a příslušnosti k odvětví národního hospodářství. Stranou pozornosti nezůstala skladba podle národnosti a náboženského vyznání. V těchto kapitolách je použito

k popisu vývoje nejen ukazatelů standardních, ale kde to bylo možné a vhodné, také nově koncipovaných (například konstantní prospektivní věk); nutno ale zdůraznit, že i zde začíná analýza obvykle rokem 1900, případně od toho roku, kdy jsou k dispozici data. To, že autoři počítali vhodné ukazatele vždy od té doby, kdy to data umožnila, jim dovolilo sestavit dlouhodobé řady, a tak postihnout vývojové trajektorie. Nejen u ukazatelů věkové struktury se tím podařilo vhodnou formou postihnout jak dlouhodobé tendence, tak období, v nichž se trendy změnily. Autoři neopominuli ani skladbu rodin a domácností a plasticky popisují změny v jejich vytváření, zanikání a skladbě, jak je lze sledovat v uplynulém století dle dat sčítání lidu.

S důkladností sobě vlastní se autoři zabírají rovněž etnickou skladbou obyvatelstva a jejími změnami. Zde vysvětlují zejména problematiku definic, podle kterých byla a je národnostní struktura zjišťována. Bez tohoto úvodu by totiž byl popis konkrétní situace zachycené jednotlivými cenzy obtížně srozumitelný. Zdůrazňují, že s podobnými problémy je třeba počítat i při rozboru dat o náboženské skladbě obyvatelstva. V těchto dvou kapitolách jsou zařazeny také kartogramy – struktura obcí podle národnosti, respektive náboženského vyznání dle dat sčítání lidu 1921, 1950, 2011. Jen takto bylo možno v stručnosti postihnout pestrost a zároveň proměnu obyvatelstva Slovenska, pokud jde o tyto dvě charakteristiky. Je ale škoda, že původně barevné obrázky jsou v černobílém provedení málo kontrastní.

Závěr publikace je stručným shrnutím hlavních tendencí vývoje obyvatelstva Slovenska od konce 19. století; autoři upozorňují nejen na nejdůležitější rysy tohoto vývoje, ale také na jeho specifika v rámci dalších evropských populací. Přitom tento vývoj vždy popisují v širším kontextu socioekonomického a také politického vývoje.

Český čtenář má tu výhodu, že může publikaci číst v originále, že jsou mu blízké pramenné zdroje; to, že téměř sedmdesát let byly Slovensko a české země součástí jednoho státu, mu umožňuje dobře vnímat také vnější podmíněnosti populačního vývoje, jejich společné nebo odlišné rysy. Nejen to činí z této publikace zároveň vynikající inspiraci možných komparací. Publikace *100 rokov obyvateľstva Slovenska od vzniku Československa po súčasnosť* důstojně reprezentuje současnou slovenskou historickou demografií a rozhodně by neměla chybět v knihovně žádného českého historického demografa zabývajícího se dějinami obyvatelstva od přelomu 19. a 20. století.

Ludmila Fialová

Zasedání italské historickodemografické společnosti v Bologni

Società Italiana di Demografia Storica (S.I.De.S.) je jednou z řady národních společností pro rozvoj historické demografie (www.demostorica.it). V současné době sídlí při universitě v Udine a spojuje badatele studující dějiny obyvatelstva nejen na domácí, italské půdě, ale navazuje kontakty také se zahraničními odborníky.

Velmi úzce spolupracuje zejména se sesterskými historickodemografickými společnostmi, francouzskou SDH a španělsko-portugalskou SDEH. Od roku 2000 vydává vlastní časopis *Popolazione e Storia*, který navázal na někdejší bulletin. Současné periodikum vycházející dvakrát ročně je součástí databází SCOPUS a ERIH+ a přijímá články v italštině a angličtině (<https://popolazioneestoria.it/index>).

Pravidelné trienální zasedání S.I.De.S. proběhlo na konci října 2018 v malebné univerzitní čtvrti v Bologni a mělo podobu otevřené, třídní mezinárodní konference, jejímž hlavním tématem byla *La famiglia tra mutamenti demografici e sociali*. O „rodině mezi demografickými a společenskými změnami“ bylo možné diskutovat v italštině či angličtině, prezentace byly povinně v anglickém jazyce. Vedle zástupců italských univerzit proto mohli vystoupit přednášející z řady evropských zemí, kteří rozsahem prezentovaných výzkumů pokryli období od raného středověku po současnost. Témata se pohybovala od klasických otázek kvantitativní historické demografie po širěji pojaté dějiny rodiny sledované z perspektivy etnologie, sociologie či hospodářských dějin.

Jednání byla rozdělena do sedmi samostatných sekcí, které poskytly relativně široký prostor pro prezentaci jednotlivých příspěvků i diskuzi. Ranému novověku se věnovala sekce *Rodina, práce a ekonomika*, zaměřená na různé způsoby obživy zejména ve venkovském prostředí. Téma *Manželství a životní cyklus rodiny* zaštitilo především referáty týkající se sňatečnosti a porodnosti v souvislosti s různorodými společenskými faktory. Pořadatelé i účastníci sekce *Rodina: výběr a udělení jména* částečně navázali na své předcházející výzkumy křtů a kmotrovství. Téma *Rodina, blahobyť a zdraví* přitáhlo především badatele zabývající se problematikou dětí bez rodičů. Sekce *Rodina v pohybu* upozornila na otázku vztahu migrace a příbuzenských vazeb. Velmi různorodý obsah měly referáty v oddílu *Proměny v rodinných vztazích*, které se dotkly například sňatkového věku, plodnosti či rozvodovosti. Jako *Křehké rodiny* byly v poslední stejnojmenné sekci vnímány monoparentální domácnosti, ale i rodinné zázemí stárnoucích osob.

Kromě jednotlivých referátů byly prosloveny tři speciální přednášky: Cyril Grange hovořil o technologických možnostech studia geografických dimenzí příbuzenských vztahů, Cormac O'Grada o irské populaci před a během hladomoru čtyřicátých let 19. století a Marzio Barbagli, emeritní profesor hostitelské univerzity, se věnoval sociologické problematice umírání v současné společnosti. Představen byl rovněž výbor statí nedávno zesnulého Carla Corsiniho, který vyšel nákladem S.I.De.S. a péčí jejích členů. V rámci vydavatelských aktivit Společnosti by měla být postupně publikována také část příspěvků přednesených na bolognské konferenci.

Markéta Skořepová

Historická demografie

2019/43 [1]

Náhled do historického vývoje sčítání lidu na území Německa, Rakouska a Švýcarska <i>Overview of the historical development of census in Germany, Austria, and Switzerland</i>	
KAROLINA WAGNEROVÁ	1
Women and children in the military camps of the Thirty Years' War <i>Ženy a děti ve vojenských táborech třicetileté války</i>	
KLÁRA ANDRESOVÁ	21
Peasant immigrants in the city of Cracow in the 16th–17th centuries in the light of criminal records <i>Venkovští imigranti v Krakově v 16. a 17. století ve světle trestněprávních pramenů</i>	
MATEUSZ WYŻGA	47
Okolnosti uzavírání sňatků „světských“ osob od konce 18. do první třetiny 20. století <i>Circumstances of marriages of showpeople from the late 18th to the first third of the 20th century</i>	
HANKA TLAMSOVÁ – VÁCLAV ČERNÝ	67
Stát namísto rodiny. Státní sirotčí péče a dobročinnost <i>State instead of family. State care for orphans and charity</i>	
ZDEŇKA STOKLÁSKOVÁ	101
Příčiny delikvence a proměny konstruktů delikventního dítěte od konce 19. století do první poloviny 20. století <i>Causes of delinquency and transformations of the construct of delinquent children from the end of the 19th century to the first half of the 20th century</i>	
MARTINA HALÍŘOVÁ	125
Recenze a zprávy	139